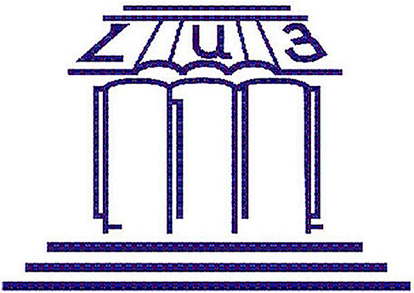

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց
Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonComercial 3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) **license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format
Adapt — remix, transform, and build upon the material

4415

9(47.925)
Ц - 79

16753

Օն. ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ

ՎԱՆԻ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԸ

ՍՈՖԻԱ
Տպագր. Պ. Պալըգճեան
1930

493

ՕՆ. ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ

ՎԱՆԻ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԸ

ՍՈՖԻԱ
Տպագր. Գ. Գալըգճեան
1930

ՊԵՏԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
Гос. Библиотека
ՀՍՍՌ-ում. ССР

92570

2 Ո Ո 4

555-2002

1915ի Վանի Ապրիլեան կռիւներուն ես ականատես էի եւ մասնակից՝ իբրեւ Զինուորական Խորհուրդի քարտուղար, Կռուի նախօրեակին իսկ, Արամի փափաքն էր մեր ժողովուրդի ապրած գերագոյն անձկութեան եւ վարած ահեղ գոյամարտի սարսուռները, իբրեւ աւանդ ու քաջալերանք, հաղորդել իրեն յաջորդող սերունդին։ Արամի հրահանգով, կռուի ամբողջ ընթացքին, ես կը կազմէի ամէնօրեայ դէպքերու մանրամասն արձանագրութիւնը՝ կցելով անոր իմ անձնական տպաւորութիւնները ու գնահատականները։

Վասպուրականի Մեծ Նահանջէն ետք, յաջողեցայ հաւաքել Ապրիլեան կռիւներու բոլոր ծեռագիրները, կրկին ու կրկին խօսեցնել տալ կռիւներուն անմիջական մասնակիցներն ու ղեկավարները եւ, վաւերական աղբիւրներէ օգտուելով՝ մշակել Վանի Հերոսամարտի ամբողջական եւ մանրամասն պատմութիւնը։

Այս աշխատութիւնս բացառապէս բախտաւոր է անով, որ Վանի Հերոսամարտի անմահ ղեկավար Արամի վերջնական վերստուգման ենթարկուած է։ Միւս կողմէ աշխատած եմ, դէպքերու գնահատումներէն աւելի՝ տալ փաստերը եւ փաստաթուղթերը իրենց բովանդակ մանրամասնութեամբ, համոզուած ըլլալով որ ոչ մէկ անձնական գնահատում աւելի պերճախօս եւ ներշնչող է, քան դէպքերու ճշգրիտ արձանագրութիւնը եւ փաստ ու փաստաթուղթերու արգասաւոր պայծառութիւնը։

Մեր ծանր վիշտի ու լքումի այս օրերուն, Վանի կենսունակ հայութեան ստեղծագործած այդ հոյակապ վէպին թերթատումը ոչ միայն սիրելի յուշերու եւ ներշնչող հերոսականի վերապրումը պիտի տայ մեզի, այլեւ, անտարակոյս, պիտի խրախուսէ մեզմէ անոնք, որոնք, հոգեպէս անարի, կորսնցուցած են իրենց հաւատը մեր ցեղի դիմադրական հրաշագործ կորովին եւ անոր լուսաւոր ապագային հանդէպ։

Այս կրկնակ նպատակներով եւ, Վանի հերոսամարտի տասնեւհինգամեակին առիթով է ահա, որ առանձին գիրքով հրատարակութեան կուտամ ներկայ աշխատութիւնս։

Սոֆիա, 1930, Մարտ

Օն. Մ.

ԿԱՑՈՒԹԻՒՆԸ ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ՄԷՋ

1914 Սեպտ. — 1915 Ապրիլ 7

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

Դուք ինքնին գիտէք զքաջութիւնն
աշխարհի Հայոց։

ԵՂԻՇԷ

անկօրեն տգէտ է ան, ով չի գիտեր թէ ամեն մէկ ժողովուրդի մէջ ճնացող առիւծ մը կայ — Ցեղին Ուժը։

Առաքին վտանգի պահուն, ժողովուրդի մէջ այդ առիւծը արթնցնել գիտնալ — անա՛ կառոյ ղեկավարի դերը։ Գիտնալ այնպէս մը ցնցել ժողովուրդը, որ վերջը կարելի ըլլայ ըսել անոր մասին — "Անիկա բարկացաւ եւ անոր ոտնգերեն ծուխ ելաւ„։

Ցանցապարտ է ան, ով չի հաւատար իր ժողովուրդի մէջ մրափող առիւծի գոյութեան, բայց եւ այնպէս համարձակութիւնը կ'ունենայ դէպի կռիւ առաջնորդել անոր զաւակները։ Նմանը, անկարող հոգեպէս ցնցելու իր ժողովուրդը, դէպի ստոյգ պարտութիւն եւ սպանդանոց կը մղէ զայն։

Իմաստուն առաջնորդը գիտէ թէ ժողովուրդը միշտ ալ կենդանի կայծմար է, կը բաւէ միայն որ անոր ղեկավարը հուրհան ըլլայ, որպէսզի ժողովուրդի սիրտը կայծ ու կրակ տայ։

Ժողովուրդի ղեկավարի համար գաղտնիք չէ թէ ամեն հաւաքականութիւն իր ներքին կարողութիւններով աւելի հզօր է, քան ինք կրնայ զգալ։ Ան գիտէ, եւ նիշտ հոս է անոր կարողութիւնը, թէ ժողովուրդը այլ է խաղաղութեան եւ բոլորովին տարբեր՝ պատերազմի ատեն, երբ բոլորը յամառօրէն կը փնտռեն մէկը որ զար ու կարենար, իր ստեղծած խանդավառութեան ներքին մէջ, խեղդել զանգուածներուն իւրայատուկ անշարժութիւնը, կասկածամիտը եւ վախը։

Դիտակ այդ նշմարտութիւններուն՝ զանգուածներու հոգեբանութեան ծանօթ առաջնորդը, միշտ ալ հաշուի կ'առնէ իր ժողովուրդի

հոգիի ուժականութիւնը եւ խորհրդապաշտութիւնը եւ pus այնմ կը սանձնէ անոր իմիճապաշտպանութեան եւ փրկութեան գործը։

—

Կար ահաւոր վտանգը, որ նակատած Վանի դէմ, գլխովին ոչնչացմամբ կը սպառնար Վասպուրականի հայութեան։ Սակայն, փա՜ռք բախին, կար եւ պիտի յայտնուէր Արամը։ Եւ, առաջնորդի իմաստութիւնը, միացած Վասպուրականցիի հերոսականութեան՝ հրեղէն պատնէշ պիտի կանգնէր Վանի շուրջը։ Ան պիտի հեգնէր մոլեգնած բնութեան երեսնօրեայ գոռիւներ՝ խոխսալով — la gard meurt et ne se rend pas:

Աւելին, ան, պատկառելով մինչ այդ անպարտելի կարծուած բուրգ սպառազէն հորդան, պիտի հաստատէր հոգեբանական ծանօթ օրէնքը, թէ վայրագութիւնը նեան է երկչոտութեան եւ ոչ թէ քաջասրտութեան. թէ հաւաքական բուրգը, իբրեւ ժողովուրդ, բանական եւ ամբոխ, մարդի դատաստում արժանի չէ հայ մարդու նոյնիսկ կօճիկի կապերը բակելու։ Ալ աւելին, Արամն ու Վանը եկան վկայելու աշխարհին թէ, այո՛, հայութիւնը կարելի է ջարդել, երբ ան անզէն է, անհամեմատ եւ անդեկավար, բայց ո՛չ պարտութեան մատնել, ոչ ալ կասեցնել ընթացքը հայ արիութեան, երբ ան կը դեկավարուի Ցեղի Ոգիէն։

—

Պատերազմ է։ Անհաւասար նակատամարտ կայ եւ նահանջ չի նկատուիր հայերու կողմէ։ Ինչո՞ւ անդամալուծուած են բուրգ բանակի շարժումները — որովհետեւ ժողովուրդը վճռած է կտրել նահանջի հրամանը արձակողի լանգատոր ձեռքը։

Ինչո՞ւ ընդունայն կ՚անցնին բնամիի բոլոր հարուածները եւ հայոց թաղամասերը չեն ծխար, դիակոյտեր չեն երեւար — վասն զի հայ ռազմիկը մէկ հատիկ նամբայ թողած է բնամիին՝ իր դիակի վրայով. վասնզի այդտեղ ամէն մէկ զինուոր իր դեկավարն է եւ ամէն մէկ դեկավար՝ զինուոր է միաժամանակ։ Ասոր համար ալ նախանձեռնութեան, հնարագիտութեան եւ յանդգնութեան ոգին զարգացած է հանճարեղութեան աստիճան։

Մէկ հատիկ հրաման կայ տրուած բոլորին —Ցեղի հրամանը՝ յաղթել, թէկուզ մահուան գնով։ Մարդ-մեքենայ չկայ հոն, չկան հոգեպէս ծոյլ զանգուածներ՝ խցկուած երկրաչափական ձեւերու եւ դիրերու մէջ։ Կան կենդանի շանթարգելներ, որոնք կը հաշեն, կը չեզոքացնեն եւ կը զինաթափեն բնամիի բոլոր հարուածները։ Կան դարանամուռ եւ յանկարծայարձակ թեթեւ հրոսախումբեր, որոնք

հին, պարբեւական ռազմախաղերուն։ Կռիւը պատճեշային է, հայ հարուածը առագահաս։ Կան խիզախ թեւաբախումներ եւ մեծ քրոյչներ։ Հայ բաղարի պարիսպներէն ներս կը զգացուի մարեցնող հայութիւնը ալեկոծող ցեղին շունչը։ Կայ հպարտ այն գիտակցութիւնը, թէ պարտուիլ կը նշանակէ կորնչցնել գոյութեան իրաւունքը։ Կայ ազգային սրբազան պատասխանատուութիւնը — ոչ ոք կուզէ անարգուած հայրենիքի զաւակ կոչուիլ։ Կայ ոգիի յորդութիւն, արբեցում, ուր արիաշունչ ոգին կը հեգնէ մեռեալ ձեւերը, օրէնքները, կանոնները։ Հոս բաջութիւնը գերազոյն արտայայտութիւնն է մարդկային իմացականութեան։ Վախը գոյութիւն չունի։ Ան պարտուած է։ Հոս մարդը ասուպածն է մահուան եւ ոչ թէ անոր գերին։ Ան կը մեռնի դիւցազնօրէն եւ կը հեռանայ աշխարհէն Հոմերոսի հերոսներու վեհութեամբ։ Անա թէ ինչու է հայը յաղթական եւ թէ ինչու թուրը, բեղով իր գարշապարին, խունապահար կը փախչի Վասպուրականի սահմաններէն։

Անա թէ ինչպիսին էր Վանի Հերոսամարտը եւ թէ ինչպես մեկ հոր ոսկի էջ եւս ունեցաւ մեր հորագոյն պատմութիւնը։

—

Վանի Հերոսամա՛րտ։ Ձակատամարտ մը, սեփական ուժերով տարուած փառապեղ յաղթանակ մը, որ հայութեան վերածնութեան համար աւելի մեծ դեր կատարեց, քան կրնային կատարել հայ դրպրոցն ու գրիչը երկու տասնեակ տարիներու ընթացքին։

Տարիներ են անցած մեզ համար այդ նուիրական օրերէն եւ անա կը լրանայ անոր տօնելի տասնեհինգամեակը։ Այդ առթիւ, Վանի ինքնապաշտպանութիւնը վարող Ազգային Մարմնի ժառանգաւոր Օննիկ Մխիթարեան, արդար հպարտանքով, հրապարակ կը հանէ Վանի Հերոսամարտի պատմութիւնը։

Այդ աշխատութեան հրապարակումը մեր օրերուն, երբ, Հայաստանի Անկախութեան անկումէն յետոյ, պարտուղականութեան ոգին սկսած է կրծել մեր ժողովուրդի հոգեւոր օրգանիզմը, տկարացնելով մարդն ու մարտիկը հայու մէջ. երբ գաղութահայութիւնը, նուաստութեան մէջ ընտրուն, գեռեր կազմած՝ կերթայ քափուելու օսար ծովեր, իսկ անոր հասնող սերունդը, ազգային արժէքներէ աւելի, ինկած գեղեցիկ ունայնութիւններու ետեւէ՝ գլուխն իսկ չի բարձրացներ Հայաստանի մօտիկ ապագային վրայ կուսակուած սեւ ամպերը տեսնելու համար. երբ կրաւորական տառապանքը կարծես տկարացուցեր է ազգերն ու իրերը անսխալ կերպով ճանչնալու մեր կարողութիւնը. երբ օսար ազգերը սկսած են արհամարհանքի աչքով դիտել մեզ, փորձելով մեր ուսին բեռցնել

համբաւներին վատարագոյնը*). վերջապէս, երբ հայ մտաւորականութիւնը սկսած է ծալլել արծուի իր թեւերը - հոգեբանական այսպիսի մթնոլորտում երի՛ցս ողջունելի է մեր ընկերոջ գրքի հրապարակումը։

Ձիշ է, հրապարակի վրայ գրեթէ շատ կան, բայց հիւներն են արժանի իրենց անունին։ Ձիշ այդ սակաւաթիւ գիրքերին է *Վահէ Հերոսամարտը*։

„Կան կեանքեր, կան պատերազմներ՝ թափանցուած ոգով։ Անոնք կը ծնին մեծ գիրքը։ Գիրքը այն հեռին է, որ կը թողուն անոնք։ Սերվանեսն էապես յորինած էր իր գիրքը դեռ այն ժամանակ, երբ պատերազմի մէջ կը գտնուէր եւ բանիցս ապրած էր զայն։ Այսպէ՛ս աշխարհ կուգայ մեծ գիրքը։ Իսկ մեծ են այն գիրքերը, որոնք կը խօսին *գործերու* մասին„։

Ահա՛ նման գիրք մըն է նաեւ մեր ընկերոջ կողմէ նախապատրաստած գիրքը, որ կը խօսի հայութեան ռազմական մեկ մեծագործութեան մասին։ Այս բոցաշունչ գիրքը, հա՛յ ընթերցող, պիտի սնուցանէ քու ցեղային իմքնանանձնայութիւնը ու հպարտութիւնը։ Սիրով թերթէ այս գիրքը եւ պիտի զգաս թէ ինչպէս հոգիով կը զօրանաս իբրեւ հայ մարդ։ Այս գիրքը պիտի զինադադարի քու յոռետեսութիւնը, երբ անյոյս ես մեր Ցեղի ապագայի նկատմամբ։ Ան պիտի բարձրացնէ նակատդ՝ երբ իմքնանանուանութեան զոհ ես։ Այս ընտիր գրքի ընթերցումով դուն անհաւատալի խաղերութիւնը պիտի ուսնեանաս մտովին դիտելու տողանցքը իրենց գիտակցական մանուանմբ Վանն անմահացնող հերոսներուն, որոնց յիշատակի համար ոչ մահ կայ, ոչ գերեզման, ոչ եղծութիւն. որոնք լուռ են, բայց իրենց գերեզմաններն կը պատգամեն գոյ եւ գալոց սերունդներուն՝

„Երբ կ'ուզէք բախտորոշ ծառայութիւն մատուցանել ձեր ազգին, անոր մէջ մշակեցէք իր նախատգրի զգացումը, սորվեցնելով անոր, ամէն բանէ առաջ հաւատալ իր սեփական բազուկին, որը աւելի զօրաւոր է քան կարող են կարծել իր արտաքին թշնամիները»։

Վանը հաւատաց ու յաղթեց։

Փա՛ռք իրեն։

Գ. ՆԱԺԱՐԵԱՆ

Սոֆիա, 1930, Մարտ

---

*) *Քրաֆֆի Բօնար կը վկայէր վերջերս, իր „Հայկական Խնդիրը" գրքին մէջ, թէ մաս մը եւրոպացիներ չեն քաշուիր հայ ժողովուրդը գող համարելէ...*

II.

ՀԱՅ ԹՐՔԱԿԱՆ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Թուրք կառավարութեան մասնակցութիւնը համաշխարհական պատերազմին, հայերն եւս հարկադրեց նետուելու պատերազմի յորձանուտին մէջ։

Տակաւին պատերազմի յայտարարութենէն առաջ, ինչպէս Թուրքիոյ բոլոր վայրերու, նոյնպէս նաեւ Վասպուրականի հայութիւնը իր զինուորներով կը խաւաչէր և ամուր կը պահէր Թուրք բանակի ռազմական չարքերը։ Թրքական պաշտօնական վկայութիւններով իսկ, ինչպէս նաեւ Թուրք մամուլի հրապարակային անկեղծ խոստովանութիւններով, հայ զինուորը ամէնէն անկեղծ պաշտպանը եղած է օսմանեան հայրենիքին։ Այդ հայրենասիրութեան ապացոյցները հայ զինուորը տուաւ թէ Թուրք-Իտալական և թէ անոր անմիջապէս յաջորդող Բալկանեան պատերազմներու ընթացքին։ Հայ զինուորի հայրենասիրութեան և ռազմունակութեան մասին պերճախօս յայտարարութիւններ ըրաւ մինչեւ իսկ Թուրք զինուորական նախարար և հայութեան յաւերժ ջարդարար Էնվէր փաշա։

Եւրոպական պատերազմի առաջին իսկ չչուկները տարամուելուն և օսմանեան կառավարութեան ընդհանուր զօրահաւաք յայտարարելուն տեղիւ, Վանի քաղաքագլուխ Երիտասարդութիւնը, Հ. Ց. Դաշնակցութեան զեկավարներէն Արամի առաջնորդութեամբ, ցնծագին նուագներով ու երգերով, դիմաց Վանի Թուրք կառավարչատունը և զինուորագրութեան, նոյնը, առաւել մեծ ոգեւորութեամբ, կատարեցաւ չրջակայ գիւղերու և վաստպուրականի ամբողջ նահանգին մէջ։

Զօրահաւաքի օրերուն Վանի հայ չուկան իր դուռները բաց օսմանեան բանակի ժառակարարման համար։ Միլիոններու հասնող ապրանք, առանց ոեւէ կանխիկ վճարի, յաճախ նոյնիսկ առանց պարզ ընկալագրերու, լի ու լի չնկուածքս օսմ. մառնակարարական պահեստը։ Հայ վաճառականն ու մանր առեւտրականը հայթայթեց թուրք բանակի ամէն տեսակ պէտքերը, դրէյխարէին մինչեւ կօշիկ։ Հայ արհեստաւոր դասը՝ դերձակ, կօշկակար, օպլկար, կահագործ, որմնադիր, երկաթագործ, մինչեւ իսկ ոսկերիչն եւ փորագրիչը՝ իրենց մասնաւոր կամ ընդհանուր մասնակցութիւնը բերին բանակին։ Քաղաքի մէջ անպակաս եւ առօրեական էին հացի, ալիւրի, իւղի, բուրդի եւ այլ կենսամթերքներու հրապարակային հանդանակութեան դէպքեր, որոնց հաւարակ դասի և մտնեսապէս արդէն ուժասպառ ժողովուրդը սիրայօժար կը մասնակցէր։

Պատերազմի սկզբնէ ծանրութիւնը իսկաւ մասնաւորապէս հայ աշխատաւոր դիւղացիութեան վրայ։ Անոր չսեմսարանը թէև աղքատիկ, բայց միշտ բաց մնացՀ ճակատ մեկնող թուրք զինուորի և ամէն պատրուակով հայ գիւղը այցելող թուրք ոստիկանի առջեւ։ Ոստիկանները «օրինապէս» և յաճախ քմահաճ ու վայրագ՝ չատ անգամ կողոպտեցին ու տարան հայ գիւղացու ստացուածքի վերջին բեկորը։ Ոչ միայն հայցահատիկն ու արմտիքը, այլ նաև հայ գիւղացու եզն ու կովը, ձին ու կիթանը եւ առնասարակ ամէն տեսակ ստացուածքը փաստօրէն թուրք կառավարութեան սեփականութիւնը դարձաւ։

Այս պայմաններուն մէջ հայ գիւղը մնառեսապէս կ'ուժասպառէր ու դէպի անխուսափելի սովն ու քայքայումը կը քալէր, միւս կողմէ նոյն գիւղը իր աշխատանքի բաղուկն ու հունձքը կը տրամադրէր օսմ. բանակին ու պատերազմին և կ'սմայանար։*)

Թուրք բանակին մեծ ծառայութիւնն մատուցին նաեւ հայ բժիշկները, որոնք բոլորն ալ, առանց տարիքի և հպատակութեան խտրութեան, զինուորագրուեցան եւ մատն թուրք զօրա-

*) Օրէնքով խստօրէն զօրահաւաքի ենթարկուած էին 20—45 տարեկանները, մինչդեռ, իրականին մէջ, հայ գիւղացու տգիտութեան եւ թուրք զօրահաւաք ոստիկանի բռնութեան հետեւանքով, հայ գիւղացին ստիպուած էր տալ իր կենսունակ զաւակները յաճախ մինչեւ 17—50 տարեկան։

նոցներն ու զործօն քանակը։ Նոյն պարտականութիւնն ստանձնեցին նաեւ հայ զեղագործները։ Բոլոր մասնաւոր զեղաւուններըը ամբողջապէս պարզուեցան՝ Թուրք Կառմիր Մահիկի համար։

Պատերազմէն առաջ իսկ, սակայն, Թուրք կառավարութեան վերաբերումը դէպի սիրայօժար նուիրաբերող ու գիտակցօրէն անձնուազոհ հայ զինուորն ու քաղաքացին, եղաւ ոչ միայն խորհրդական, այլեւ թշնամական։

Վերջ ի վերջոյ պարզուեցաւ յստակօրէն, որ զինուորական կարիքներու եւ քանակի պատրուակով վերցուած իրերը պարզ դրաւումներ էին եւ նպատակ ունէին հնեւողականօրէն տնտեսական քացարձակ քայքայումի մատնելու հայ քիչ շատ ունեւոր դիւղն ու քաղաքը։ Թուրք Զինուորական Հորհուրդը, իր քաղաքական եւ խոչոր պատճառներով, առանց միջոցներու խտրութեան, բռնագրաւման կ'ենթարկէր հայկական ամէն կարգի սեփականութիւն։ Զինուորական պատճառները բռնագրաւուած իրերու մեծ մասը կ'իւրացնէին, իսկ անոնց այս կերպով քանակի յանցագործութիւնը վերին իշխանութիւններու կողմէ փոխանակ պատժուելու, ընդհակառակը, մասնաւոր խնամքով ու մեծաւոով կը խրախուսուէր։

Աւելի ծանր էր քանակի մէջ ապրող հայ զինուորի կացութիւնը։ Խորական ոգին զգալի էր ամէն մէկ քայլափոխին։ Տարապայման ծառայութիւնը՝ հասցուած մինչեւ եզիպտական հին դարերը յիշեցնող սարկական վիճակը, բարբարոս ծեծը, անողորմ բռնութիւնը եւ ամենափոքրիկ կասկածէ մը իսկ մահուան պատիժի գործադրումը՝ հայ զինուորի հանդէպ՝ անխուսափելի եւ քնական երեւոյթ էր։ Սովորական էր նաեւ ամէնօրեայ ծաղրի ու հայհոյանքի առարկայ դարձնել հայ զինուորի ցեղային պատիւը, լեզուն ու կրօնական հաւատալիքները։ Ուռեստի, հազուստի եւ առ հասարակ խնամքի կողմէ, քացարձակ խտրական ու թշնամական էր Թուրք զինուորական իշխանութեան վերաբերումը դէպի հայ լռակեաց ու պարտաճանաչ զինուորը։

Օրէ օր, աւելի հետեւողականօրէն, Թուրք կառավարութեան թշնամական տրամադրութիւնները կը զարգանային, իսկ պատերազմի պաշտօնական յայտարարութեան յաջորդող օրերուն՝ այդ տրամադրութիւնները փոխուեցան ուղղակի զինուած քաղաքականութեան։

Նախ՝ երկիրը ամրողջովին ժառնուեցաւ բացարձակ անիշխանութեան։ Թիւղէ գիւղ ապահով երթեւեկը դարձաւ անհնարին երազ։ Սկիզբը մասնաւոր ու տարա զանգուածային կողոպուտներ ու սպանութիւններ ծայր տուին ամբողջ նահանգին և մասնաւորաբար ծայրագաւառներուն մէջ։ Բիւրզ աւազակախումբերը, որոշապէս հովանաւորելով թուրք կառավարութենէն և տեղական ատիճանաւոր կառավարիչներէն, նորէն չարժուեցան մտան։ Հայ հնաղանդ գիւղերը, առանց ոեւէ կասկածի տեղի տալու, կ'ենթարկուէին յանախակի և ընդհանուր խուզարկութեան, իսկ խուզարկութիւնը ոչ այլ ինչ էր, եթէ ոչ ձեռ, բռնութիւն, ըսպանութիւն և առնուազն թալան։

1914-ի Նոյեմբերին, ռուս բանակի փոքր ինչ առաջխաղացումը Վանի արեւելեան սահմաններուն վրայ, աւելի ու աւելի հրահրեց թուրքերու ցեղային ու կրօնական առելութեան բորբոքումը հայերու հանդէպ։ Հետապնդելով Վասպուրականի հայութիւնը բնաջնջելու քաղաքական որոշ նպատակը, թուրք կառավարիչները, մասնաւորաբար Վանի սահմանային գինուորական կառավարիչ Ջեվդէտ բէյը, առանց միջոցներու խտրութեան, սկսան կոտորել հայ անմեղ ու անպաշտպան գիւղը։ Ռուս բանակի Սարա գաւառամասէն հեռանալու յաջորդող օրերուն՝ մինչեւ վերջին բեկորը -բնաջնջումի ենթարկուեցաւ այդ սահմաններուն մէջ գտնուող Աւզարիկ և Ախոռիկ հայ գիւղերը իրենց շրջակայ գիւղամէջերով։ Այդ վայրերուն հարեւան գիւղերու հայութիւնը, տնաքանդ դարձած, մերկ, անօթի ու անպատսպար՝ առ ոչի, ապաստանեցաւ Վան քաղաքը — Այգեստան։ Նոյն դէպքերը կրկնուեցան նաեւ Բաշկալէի մէջ։

Ռուս բանակի նահանջէն անմիջապէս յետոյ, ամբողջ Բաշկալէի և շրջանի հայ ազգաբնակութիւնը կոտորուեցաւ։ Զանազանեցան նոյնիսկ ծերերն ու երախաները. գիւղերի կանայքն ու աղջիկները բերուեցան Վան — Շամիրամ թուրք թաղամասը եւ վաճառքի կամ հիւրասիրութեան առարկայ դարձան։ Սարայչէն Բաշկալէ տարածուող շրջաններու հայ ազգաբնակութեան կոտորածի թիւը այդ օրերուն հասաւ տասը հազարի։ Ամբողջ այդ շրջաններուն մէջ չմնաց և ոչ մէկ հայ կանգուն գիւղ ու ոչ մէկ հայ կենդանի չուներ, բացի, ի հարկէ, քանի մը հազար «քաղաքացիներ»է, որոնք, կորնչացած իրենց հարազատներու մեծ

մասը և ստացուածքի վերջին թելը, զարհուրելի պայմաններու մէջ, ապաստանելացան եւ խնդրուելացան Այգեստանի փողոցներն ու զանազան կերպերը։

Ի դէպ է յիշել, որ գրեթէ նոյն առեղծները, տեղի ունեցաւ Ալաշկերտի չրջանի հայութեան զանգուածային կոտորածը, որու խուռ և մռայլ արձագանգները կը տարածուէին վանի սարսափահար ազգաբնակութեան մէջ։

Իբրեւ հետեւողականութիւն մասնաւոր ծրագրով ու խնամքով սկսուող հայկական կոտորածներու, միաժամանակ տեղի ունեցաւ գործօն քանակին մէջ զսնուող հայ զինուորութեան սիստեմատիկ զինաթափումը եւ, նախ մասնաւոր ու ապա խմբական, կոտորածը։ Թուրք միլլի զինուորներ, որոնք կ'ուղեկցէին հայ զինաթափուած զինուորներու, մասնաւոր և զաղտնի հրաման ունէին կոտորելու զանոնք։ Մօշաքի և Արճակի չրջաններուն մէջ քանիցս զտնուեցան ծանօթ հայ զինուորներու դիակներ։

Ամէնէն ողբերգական վիճակը, այդպիսով, վերապահուած էր հայ չաքաչ գիւղացի կամ աչխատաւոր զինուորին։ Անիկա թողած էր իր կալն ու հունձը և հրացանը տառ կանգնած էր իր պարտականութեան գլուխը, բայց ահա, իր աչքի առջև, կը կողոպտուէր ու կը մսխրանար իր հայրենի գիւղը, կը կոտորուէին կամ վտարանդի կը դառնային իր հարազատները, կը զինաթափուէր և անհետ կը կորսուէր իր ընկերը և իր ցեղի գլխուն կը պատահուէր անազորոյն փոթորիկ մը՝ նիւթուած ահ ու նոյնց իսկ կողմէ, որոնց համար իր կեանքը զոհելու եկած էր ինքը։

Նոյն առեղծները անհանգիստ եւ խռովայոյզ կացութիւն մը կ'ապրէին նաև Վասպուրականի հայարնակ գրեթէ բոլոր գաւառները։ Թիմարի մէջ թուրք միլլիներն ու ոստիկանները կրկնակի ընդհարումներու առիթներ տուին։ Նոյն չրջանի էրէրին գիւղին մէջ, խուզարկութեան պատրուակի տակ, կրակ բացին հայ անմեղ ու անզէն ժողովուրդի վրայ։ Տասնեակ մը անմեղներ զնդահար ինկան։ Գիւղի յանդուգն երիտասարդները չկրցան կրկին դէն ու ոճիրը և հարկադրուած եղան բռունցք ցոյց տալու։ Սկսան լուրջ ընդհարումներ հայերու և թուրք միլլիներու միջև։ Գիւղի քնակչութիւնը սարսափահար փախաւ դրացի հայաբնակ գիւղերը և ապա թափուեցաւ վան։ Քաղաքէն հասնող կանոնաւոր զօրամասերը, փոխանակ կարգը վերականգնելու և

յանցագործ միլլիները պատժելու՝ կողոպուտի տուին ամբողջ դիւղը։ Ձենայուելցաւ նոյնիսկ եկեղեցին։ Կողոպուտի իրերը արձակ համարձակ ծախուելցան վանքի չուկային մէջ։

Նոյն դէպքի հետեւանքով էրէրին հայ դիւղի տուներու մեծ մասը հրդեհուելցաւ, իսկ դիւղի ականաւոր անձերը անարգուելցան և ապա քաղաք բերուելով չղթայակապ բանտարկուելցան։

Թիմարի Բայրաք դիւղին մէջ, ուր ըստիկանները դիմելին բռնուելեան և դիտմամբ առիթ տուին ընդհարումներու։ Կեդրոնական կառավարութիւնը այդ առնչութեան ընդհարումի համար քաղաքէն կանոնաւոր զօրք և երկու թնդանօթ զրկեց և ապահովեալ տուաւ տասնեակ մը դիւղացիներ։ Ոչ միայն Բայրաք, այլև դրացի դիւղերը կողոպտուելցան և հրդեհի մատնուելցան։ Թալանուած, հալածական ու անօթեւան դիւղացիութիւնը նորէն, ձմրան տատ, լեցուելցաւ քաղաք՝ իր ձիերները աքօղելու և նոր դաշտեր նիւթելու նպատակով, կառավարութիւնը դիմեց վճռականի եւ Աբդամի միջնորդութեան, որպէսզի «անոնք օդնեն իրեն՝ կրկրի մէջ անդորրութիւնը վերականգնելու համար...»։

Աբդին ու Վճռականը պատասխանեցին, որ կառավարութիւնը զօրքերը ետ քաշէ Թիմարի չրջանի դիւղերէն և զրամական նպաստ—գոհացում տայ անմեղօրէն կոտորուող ու կողոպտուող դիւղացիութեան։ Կառավարութիւնը «ընդունելով թէ մասնակի յանցագործութիւններ տեղի ունեցած են անդիտակից դիւղորներու կողմէ, յանձն առաւ որոշ գոհացում ընել», բայց, ի հարկէ, առանց զործադրութեան։

Վասպուրականի հարաւային սահմաններու հայաբնակ գաւառամասերն եւս ենթարկուելցան նոյն բախտին։ Կարճկանի մէջ տեղի ունեցան անմեղ հայերու սպանութիւններ։ Գաւաչի Բէյլու դիւղին մէջ ոստիկանները, կրկին խուղարկութիւն պատճառաբանելով, մտան դիւղը և սկսան աւերի և կողոպուտի ենթարկել հայ տուները։ Փոքրիկ ընդդիմութեան մը առթիւ կառավարութիւնը կրկին դինուորական միջոցներու դիմեց և քարուքանդ ըրաւ ամբողջ դիւղը։ Դիւղացիութիւնը սարսափահար փախաւ շրջակայ հայ դիւղերը և անկէ արցունքոտ աչքերով դիտեց իր կողոպտուած ծխախէն բարձրացող բոցերը... Նոյն եղերական վիճակին ենթարկուելցան Կարկառի տասը հայաբնակ դիւղերը, ուր թուրք վայրագ ոստիկանութիւնը քարը քարի վրայ կործանեց

հայ օճախը և դիւզացիութիւնը հալածեց Ձիւնոտ լեռներու կատարները...

Կողոպուտի, սպանութեան, հրկիզումներու եւ անոնց հետեւանքով ընդհարումներու կարեւոր դէպքեր տեղի ունեցան միաժամանակ Հայոց-Ձորի եւ Շատախի շրջաններուն մէջ։

Վան քաղաքի մօտ, Վարագի լանջերուն վրայ, անյայտ չափազանցներու ձեռքով սպանուած տեսնուեցան երկու քիւրտերու եւ մէկ հայու դիակներ՝ միասին թնկած։ Հայը անծանօթ դիւղացի մըն էր, իսկ քիւրտերը յայտնի արիւնարբու աւազակներ։ Կ'ենթադրուէր թէ կողոպուտի ենթարկուող դիւզացին դիմած է սովորական ինքնապաշտպանութեան։ Աւելի յոռետեսները կը պնդէին թէ կառավարութեան սովորական մէկ խաղն է, որպէսզի նոր ոճիրներ գործելու հիմեր ունենայ։ Արդարեւ, այդ դիակները առիթ բռնելով, կառավարութիւնը խուզարկութեան ենթարկեց Վարագի պատմական վանքը եւ թէեւ ոչինչ գտաւ, բայց եւ այնպէս ձերբակալեց վանքի խեղճ ու կրակ հօտաղներն ու ծառայողները եւ սպառնաց վանքը ամբողջութեամբ այրել։

Արամի եւ Վռամեանի դիմումներուն վրայ կառավարութիւնը թէեւ պահ մը երեւութական խաղաղութիւն պահպանեց, սակայն, քանի մը չաբաթ ետք, նոյն դէպքը առիթ բռնելով, երեք օրեայ բռնագրաւման ենթարկեց Այգեստանի մօտակայ դիւղը՝ Շուշանցը։ Ամբողջ դիւղը ենթարկուեցաւ մանրակրկիտ խուզարկութեան եւ ոչինչ գտնուեցաւ։ Կառավարութիւնը, սակայն, դիւղի կարեւոր անձերը ձերբակալեց եւ քաղաք բերելով բանտարկեց։ Բանտարկեալները ենթարկուեցան խստագոյն ձեռի եւ ներբեւեան գանահարութեան, որու հետեւանքով անոնցմէ մէկը մեռաւ։ Բռնագրաւման եւ ոստիկաններու հրապարակային բռնութիւններուն անսակ չկրնալով՝ դիւղի ամբողջ ազգաբնակութիւնը, ամէն ինչ թողած, ան ու սարսափով լեցուեցաւ քաղաք։ Վայրագ միլլիսները (քաղաքապահ զօրք) կողոպուտի ենթարկեցին ամբողջ դիւղը եւ անասուններուը քաղաք բերելով ծախեցին։ Արամի եւ Վռամեանի դիմումները հաղիւ չնչին արդիւնք մը տուին — դիւղը երեք օրեայ բռնագրաւումէ ետք ազատեցաւ եւ դժբախտ դիւղացիութիւնը վերադարձաւ... իր մոխրակոյտին վրայ։

Դէպքերը աստիճանաբար հասունանալով, արդէն հասան քալաքի դռներուն։ Նոյնիսկ Այգեստանի անհանգստացած թա-

դամասին՝ Նորաշէնի հրապարակին վրայ, թուրք ոստիկանութիւնը կրակի բռնեց եւ տեղն ու տեղը սպանեց Վանեցի Մանուկ անուն երիտասարդ մը՝ պատրուակելով թէ ան փախստական ղինուոր մըն է։ Զբաւականանալով իր անարդ ոճիրով, ոստիկանութիւնը սկսաւ ալ ու ձախ կրակել հայ խաղաղ փոզոցներուն մէջ երթեւեկող հասարակութեան եւ դպրոցական մանչիկներու վրայ։ Ոստիկանութեան դնդակներէն անչունչ ինկաւ տասնեւչորս ամեայ դպրոցական տղեկ մը...

Բ.

ՔԱՆԻ ՄԸ ՓԱՍՏԵՐ

Բազէշի կուսակալութեան պատկանող Ստորին Կարկառի եօթը գիւղերը — Թացու, Եղեքիս, Բերկրի, Աբրենց, Հոկորձու, Մկոր եւ Որիզ — վեց օրուան մէջ (1915 Յունուար 30 — Փետրուար 5) ամբողջովին կողոպտուեցան եւ հրկիզուեցան։ Բնակչութեան կէսը ապաստան գտաւ Մոկսի, իսկ միւս մասը Գաւաշի մէջ։ Անոնց, մերկ ու անօթի մնացած այդ դժբախտները 1938 հոգի էին։ Գաւաշ զաղթողներէն երեք հոգի կը սառին ճամբայերնին, իսկ չատերու ոտքերը ցրտահար կ'ըլլան։ Շէնիձորի միւդիւրը, 24 ոստիկաններով եւ «զօրահաւաքի» պատրուակով, կը մեկնի Կարկառ։ Եղեքիսի մէջ հաւաքել կուտայ չրջակայ բոլոր գիւղերու ուխտները եւ չարաչար գանակոծումի կ'ենթարկէ զանոնք։ Մեծի մասկ ուշաթափ կ'իյնան ինձորուսի եւ Հալից ուխտները։ Անոնց մահուան լուրը ընդհանուր ցաւ ու զայրոյթ առաջ կը բերէ Կարկառի մէջ։

Նոյն օրը (Յունուար 30) տասնեակ մը ոստիկաններ կ'իջնեն Հոկորձու գիւղը եւ հոն կը սկսին տանջել կիներըս Գիւղացիներէն ոմանք, արդէն ուխտներու մահուան լուրէն զրգռուած՝ համքերութենէ կ'ելլեն ու կը յարձակին ոստիկաններու վրայ, սպանելով անոնցմէ չորսը։ Նման զրգռիչ դէպք մը կը կրկնուի

Մեկոր գիւղին մէջ և կը վերջանայ երկու թուրք ոստիկաններու սպանութեամբ։

Այս դէպքերուն վրայ, Կարասուի գայմագամը կոչ կ՚ընէ շէյխ Սէյիտ Ալիի*) որդի Սէլահէդդինի, արտօնութիւն տալով քանդելու, քարուքանդ ընելու և թալանելու բոլոր հայ գիւղերը։ Ի տես արիւնարբու խուժանին, Կարկառցիք կը դիմեն ինքնապաշտպանութեան և քայլ առ քայլ կը նահանջեն՝ ամրաճառնարար պարպելով գիւղերը։ Ինքնապաշտպան այս անհաւասար կռուին մէջ կը սպանուի սիրելի և յարգուած դէմք մը՝ Գալուստ, որ ծանօթ էր Վոչիկ Գալօ անունով։ Գալուստ հայ յեղափոխութեան վաղմի մարտիկն էր, Կարկառի հպարտ լեռներու ոգին և հայ գիւղացու անվեհեր պաշտպանը։ Թրքական սահմանադրութեան օրերուն իսկ, Գալուստը երկար ժամանակով ճաշակած է թրքական քանտի սարսափներն ու դառնութիւնները։

Գրեթէ նոյն օրերուն տեղի կ՚ունենայ Սարայի կոտորածը։ Սարայի գայմագամի հրամանով ոստիկանները կ՚երթան Աւզարիկ և տասնեակ մը հայ չալակաւորներ կը հանեն իւղ տանելու Սարա։ Գիւղէն քանի մը հարիւր քայլ անդին ոստիկանները կը սպանեն չալակաւորներէն երկուքը։ Ապա կը սկսին անխնայ կոտորածի ենթարկել ամբողջ գիւղը և թալանել, կ՚առեւանգեն և կը բռնաբարեն կիները։ Քանի մը ժամուան մէջ կը սպանուին 63 այր և 64 կին, աղջիկ ու երախաներ։ Կիներէն չատերը ըսպանուելէ առաջ կը բռնաբարուին։ Կոտորածէն կ՚ազատին միայն 21 այր և 4 կին, որոնք կը դատապարտուին, ահաւոր ցուրտին, մերկ ու բոկոտն, կտրել Կարա-Իէրէն և անցնիլ Պարակասան։ Ճանապարհին անոնցմէ ոմանք կ՚առեւանգուին և բռնի կ՚իսլամացուին, ոմանք ցրտահար կ՚իյնան և հազիւ քանի մը հոգի կը յաջողին ապաստանիլ Սալմաստ։

Աւզարիկի այս ահաւոր եղեռնին առթիւ քանիցս դիմումներ Վանի կուսակալի փոխանորդ Շէրիֆ բէյի՝ պատժելու յանցաւորները, բայց Հայոց Առաջնորդարանի, օսմ. պարլամենտի պատգամաւոր Վռամեանի և Սարայի չրջանի գիւղացիութեան բողոք-

*) Շէյխ Սէյիտ Ալին քրդական շարժման ղեկավարներէն մէկն էր։ Ի՛՛Ի՛՛հատական կառավարութեան կողմէ կախաղան հանուեցաւ 1913-ին՝ Բաղէշի մէջ։

ներուն ու դիմումներուն կուսակալի փոխանորդը բաւականացաւ խուսափողական պատասխաններ տալով։ Առանց ամօթի յետին նշոյլի, կուսակալի փոխանորդը պատասխանեց թէ ինք չի հաւատար այդպիսի դէպքի մը գոյութեան, թէ եղածը միայն հնութիւնքն է ռուսական զօրքի նահանջին, թէ Սարայի գայմագամը բոլորովին անտեղեակ է այդ դէպքերուն, եւն., եւն.։

Աւազարիկի կոտորածին կը զուգադիպին Սարայի չորս միւս գիւղերու կոտորածները, նոյն մեթոտներով եւ նոյն ծաւալով։ Սարայի ոստիկանները կը մտնեն Ազտիկ գիւղը եւ կը դատապարտեն բոլոր արու բնակիչները գիւղէն դուրս գալու եւ Սարա մեկնելու, ուր անոնք իբր թէ թրքական զօրանոցի մը շինութեան համար պէտք է աշխատէին։ Օր մը առաջ Ազտիկի դրացի բոլոր հայ գիւղերու այրերը Հիւսէյին բէյի որդի Թահարի կողմէ բռնի հաւաքուած և խիստ հսկողութեան մը տակ կեդրոնացած էին։ Ոստիկանները կը զատեն երիտասարդները, և քիւրդերու առաջնորդութեամբ ճամբայ հանելով, քանի մը ժամուան հեռաւորութեան վրայ բոլորը գնդակի կը բռնեն։ Ոճրագործ քիւրդերը կը վերադառնան և տեղն ու տեղը կը ջարդեն մնացեալ ծերերն ու նուազ տարիքաւորները։

Ոստիկաններու ուրիշ խումբ մը, նոյն օրը, կրկին քիւրդերու առաջնորդութեամբ, կը մտնէ Հասան-Թամրան գիւղը և կը ջարդէ հարիւր անղէն և անմեղ հայեր՝ առանց բացառութեան կիներու և երախաներու, Սրէ կ'անցնեն նաեւ Թաչ-Օղլուի տասը հայեր։

Կարա-Զորիկ գիւղի տասը հայ ընտանիքներ, մօտ հարիւր չունէ, նոյն բախտին կ'ենթարկուին։ Կ'ազատին միայն երկու հոգի և գիւղի գեղեցիկ կիները, որոնք քիւրդերու կողմէ կ'առեւանգուին։

Դեկտ. 15ին, կառավարութեան թաքուն հրամանով, քրդական հրոսախումբերը կ'արշաւեն Նազարէն գիւղը և կը սպանեն հօթը այրեր, կին մը և երկու աղջիկներ։ Քիւրդերը կը թալանեն աւելի քան հարիւր դլուխ արջառ, վեց հազար դրիւ արմտիք, հազար վեց հարիւր լիտր իւղ, պանիր, եւն։ Կը կողոպտեն նաեւ եկեղեցիի բոլոր իրերը։ Սարսափի մատնուած գիւղացիութիւնը կը փակըտուի սահմանամերձ գիւղերը և կը փճանայ...

Դեկտ. 20ին, թրքական սպայ մը, իրեն ընկերացող ոստի-

Ալաններով, կը մտնէ Սաթմանս գիւղը և կուսակալի անունով կը պարտադրէ գիւղացիները տեղահանութեան։ Ութսուն գեղջուկներ ճամբայ կ'ելլեն և հազիւ չորս օրէն կը հասնին Գրէշ։ Ճամբան ցրտահար կը մեռնին տասներկու մանկիկներ։ Գիւղացիներու մէկ մասը՝ 120 հոգի, նոյն ապայի և ատիկաններու կողմէ կը դատապարտուին երեք օր գիւղը մնալու, ուր անոնք կ'ենթարկուին զարհուրելի չարչարանքներու. կը ստիպուին լքել գիւղը և ապաստանիլ Սալահանէ և չրջակայ գիւղերը։ Ճանապարհին անոնցմէ կը մեռնին ութը այրեր և կիներ և հինգ մանուկներ՝ ցուրտի և չարչարանքներու հետեւանքով։ Վաղեմի հարուստ Սաթմանս գիւղի ամբողջ տնտեսութիւնը կը փճանայ։ Քիւրդերն ու ատիկանները կը կողոպտեն երկու հազար գլուխ արջառ, երկու հարիւր դոմէշ եւ գիւղի ամբողջ պաշարը։

Բնորոշ են թուրք ատիկաններու, ինչպէս նաեւ կառավարութեան կոյր գործիք դարձած քիւրդերու գործադրած վայրագութեանց օրինակները։ Ալզարիկ գիւղի չրջակայքը թափուած դիակները կը թաղուին հայ կիներու ձեռքով, բայց Սարայի գայմագամը կը պարտադրէ երկու հայ ծերուհիներ, որպէսզի դիակները դուրս հանեն հողի տակէն եւ ձգեն բաց դաշտի մէջ՝ իբրեւ սնունդ գայլերու եւ չուներու... Նոյն գայմագամի հրամանով, Հասան-Թամրանի, Թաչ-Օղլուի եւ Կարա-Զորի բնակիչները — առանց բացառութեան կիներու, երախաներու և ծերուներու — ցրտաչունչ եւ դաժան ձմրան ճամբայ կը հանուին դէպի անբնակ լեռները։ Եղերական թափօրը կը փորձէ ապաստանիլ Դրացի գիւղերը, բայց ատիկանները հրացանի բունի հարուածներով կը ստիպեն զանոնք չարունակելու իրենց ճամբան ձիւնին մէջ՝ կատրուելով ցուրտէն եւ յոգնութենէն։ Գիւղի երիտասարդ քահանայ Տէր Վարդան կը ապտուի ահաւոր տանջանքներով։ Քիւրդերը կը կտրեն քահանայի նախ ականջները, յետոյ քիթը, յետոյ կը փորեն աչքերը եւ վերջապէս կը սպանեն։ Քահանայի մահէն ետք, իր դժբախտ կինը քանի կ'ամուսնացնեն Հիւսէյին բէյի խոլամ (ապաստաւոր) Մէհմէդի հետ...

Հասան-Թամրանի մէջ քիւրդերը կը խլեն մանուկները իրենց մայրերու գիրկերէն, գետին կը նետեն ու անոնց փոքրիկ գլուխները փայտի կտորներ խոթելով՝ կը սպանեն...

Դեկտեմբերի սկիզբները Գաւաշ գաւառամասին պատկանող

Բէլճ գիւղին մէջ ասիկաններըը, հայ-թրքական ընդհարում մը առաջ բերելու կանխամտածութեամբ, կը փորձեն հրայանի բռնել գիւղացի ձանօթ յեղափոխական մը։ Երիտասարդ մարտիկը կը փորձէ խուսափիլ եւ, արիւնոտ կռուի առիթ չտալու նպատակով, կ'ապաստանի հայ տուն մը։ Ասիկաններուն կը միանայ քիւրդ հրոսապետ մը։ Երիտասարդը կը շրջապատուի եւ կրակի կը բռնուի։ Յարձակման դատապարտուող հայը կը ստիպուի պիտի ինքնապաշտպանութեան, կը սպանէ ասիկաններէն մէկը եւ խոյս կուտայ գիւղէն։

Այս դէպքին վրայ Ասատնի գայմագամ Շիւքրի բէյ ասիկաններու չոկատով մը գիւղը կուգայ, կը ձերբակալէ քանի մը անմեղներ եւ հրդեհի կուտայ վեց հայ տուներ... Միւս կողմէ, ասիկանները փայտի հարուածներով կը սպանեն չորս գիւղացիներ։ Գայմագամի հրդեհի տուած տուները կը բոցավառեն նաեւ ամբողջ գիւղը եւ մինչ հայերը կ'աշխատին աւերիչ հրդեհը մարել, գայմագամին օգնութեան կը հասնին մօտ երեք հարիւր քիւրդեր, որոնք կը սկսին թալանի տալ գիւղը։ Բաժակը լրջած գտնելով, գիւղացիները կը դիմեն յուսահատ ինքնապաշտպանութեան, որ կը տեւէ ամբողջ օրը։ Բարդաւած ըլլու գիւղը իր հարիւր երեսուն ընտանեկան յարկերով կը մոխրանայ եւ կը կողոպտուի։ Գիւղացիութիւնը կը տեղահանուի։ Շաբաթ մը ետք վանէն դէպքին վայրը կը մեկնի հայ-թուրք խառն յանձնախումբ մը, որուն կը մասնակցէին պատգամաւոր Վռամեան եւ Մխէնիք բէյ։ Քննութիւնը կը պարզէ, թէ չարիքի միակ հեղինակը Ասատնի գայմագամն է, որը սակայն կը հովանաւորուի կառավարութենէն եւ կը մնայ իր պաշտօնին վրայ։

Մխէնոյն չաբթուն Հայոց-Ձորի գաւառամատին պատկանող Աթանանց գիւղը կ'ենթարկուի քրդական յարձակումի մը։ Բէլուի դէպքերէն խրատուած՝ հայ գիւղացիութիւնը կը դիմէ ինքնապաշտպանութեան, ետ կը մղէ յարձակումը եւ կը սպանէ շաւախումբի պետ եւ կառավարութենէն հովանաւորուած Քուրչիէ աղան։ Վռամեան եւ Մխէնիք բէյ (նոյնպէս պատգամաւոր օսմ. պարլամէնտին մէջ) նորէն կը փութան դէպքին վայրը։ Վռամեանը գիւղէ գիւղ շրջելով հերոսական ճիգերով կը հանդարտեցնէ ընդհարումները։ Մխէնիք բէյի եւ Վռամեանի քննութիւնը նորէն կը հաստատէ կառավարական բարձր պաշտօնեայ-

մը — Ոստանի պայմաստամ Շիւքրի բէյի ակնարկու մեղադրութիւնը: Բնորոշ է հետեւեալ փաստը. վռամեան կը յաջողի իր ձեռքն անցուընել Ոստանի պայմաստամի մէկ գանգատագիրը ուղղուած Սաֆմանցի Հիւսէյին աղային, որուն այս վերջինը կը պատասխանէ «իր համրդկանցով հայերու դէմ մղուած յարձակումին չմասնակցելու յանցանքին համար...», *)

Թուրք կառավարութիւնը մասնաւոր ծրագիր մը ունէր ոչ միայն խաղաղ գիւղերը կոտորելու եւ թալանելու, այլեւ իր հայասպան քաղաքականութիւնը անարգել գործադրելու համար ամէնէն առաջ մէջտեղէն վերցնել հայ գիւղերու ղեկավարները: Շատախի մէջ կառավարութիւնը անյաջող դաւ մը կը նիւթէ դաշնակցական երկու մտաւորական երիտասարդներու՝ Յովսէփ Զօլօեանի եւ Սամուէլ Մեսրոպեանի դէմ: Ոստիկան մը կ'ըստանձնէ զանոնք դաւադրօրէն սպաննելու ոճիրը, բայց, իր ձեռնարկի բոպէին դողահար, կը փախչի եւ զէնքը եւս կը վերադարձնէ կատարեալ բէյին:

Կառավարութեան նիւթած ուրիշ դաւ մը կը յաջողի սակայն Շատախի Խումար գիւղին մէջ: Ոչ միայն իր գիւղի, այլեւ ամբողջ Շատախի շրջանին մէջ քաջ, խելացի եւ հայրենասէր մարդու համբաւ ունէր Խումարցի Պետրոսը: Ան վազգէնի յեղափոխական սանն էր ու հին օրերու մարտիկ: Շրջակայ գիւղերու քիւրդերն անգամ կը պատկառէին անկէ եւ կը յարգէին զինք: Յաճախ անիկա իր քաջութիւնն ու փորձառութիւնը գործ դրած էր նաեւ քիւրդերու պաշտպանութեան համար՝ կռուելով քիւրդ հրոսախումբերու դէմ: Պետրոսը Շատախի լեռներուն մէջ հայ — քրդական համերաշխութեան առաքեալ մըն էր եւ բարբարոս կառավարութեան աչքի փուշը:

1915ի Դեկտեմբերի սկիզբները թուրք ոստիկանները Պետրոսը կը կանչեն ոստիկանատուն եւ դաւադրօրէն կը սպաննեն իրենց ոճիրին հետքը կորսնցնելու համար կը սկսին հրացանի բռնել գիւղը եւ, չիոթ ու աղմուկ ստեղծելէ ետք, կը հրաւիրեն

---

*) Սարայի եւ Հայոց-Ձորի բոլոր դէպքերը արձանագրուած են նաեւ Հանրի Բարբիի „Սարսափի երկրում" հատորին մէջ. Հեղինակին այդ տեղեկութիւնները հաղորդած է վանի իտալական փոխ-հիւպատոս Գ. Սբօրդոնի.

քիւրդերը թալանելու գիւղը։ Միաժամանակ կը տեղեկացնեն Շատախի գայմագամին թէ, իբր թէ Պետրոս Ֆէղայինեաց պլուխն անցած գիշերով յարձակում գործած է պահականոցին վրայ եւ կռուին մէջ սպանուած... Կատարուած պաշտօնական քննութիւնը ցոյց տուաւ ոտիկաններու ամբողջ դաւի մերկութիւնը։

Բաշքալէի, Աղբակի, Սարայի եւ Ալաշկերտի կոտորածները, Թիմարի չրջանի գիւղերու թալանը եւ հրկիզումը, Հայոց-Ձորի, Գաւաշի եւ Կարկառի ընդհարումները եւ Շատախի դաւերը՝ բոլորն ալ ծրագրուած թուրք պաշտօնական գործակալներու ձեռքով եւ գործադրուած գրեթէ միաժամանակ, այլեւս ոչ մէկ կասկածի հետք կը թողնէին, թէ Վասպուրականի հայութեան գլխուն եւս կախուած էր ֆիզիքական անողոք բնաջնջումի սպառնալիքը։

Կոտորածի մղձաւանջը այլեւս հասարակ խօսք մը չէր, այլ գործադրուած իրողութիւն մը։ Ծրագրուած եւ յաջողութեամբ գործադրուած բոլոր դէպքերը կը միայն իրենց անխուսափելի յուշարձաններ՝ հակահայ ու հակամարդկային եղեռնի մը։ Տեղական իշխանութիւնները, փոխանակ հակազդելու, փոխանակ դատաստանի չենչին փորձ մը ընելու՝ լռութեան եւ թաքուն խրախուսանքի դատապրութիւնն էր, որ կը նիւթէին։ Պաշտօնական ճիւղ մը կար հայ օճախներու մոխիրը հովին տալու, զոհերուն ձիչերը խեղդելու, ոճիրին հետքերը ծածկելու։ Գրաքննութիւնը փակած էր բողոքի բոլոր ճամբաները։ Հնար չկար ոչ թէ քաղաքակիրթ աշխարհի, այլ նոյնիսկ Պոլսի հետ հաղորդակցելու։ Հայոց Առաջնորդարանին կը զլացուէր նոյնիսկ նպաստ խնդրելու Պատրիարքարանէն՝ տասնեակ հազարաւոր զոհերուն համար։ Վառոմեանի մէկ ծածկագիր հեռագիրը՝ ուղղուած օսմ. խորհրդարանին՝ դատապրէն վար դրուեցաւ եւ չդրկուեցաւ իր նպատակին։

Արդիւնքը այս բոլոր դէպքերուն՝ անաւոր էր եւ աննախընթաց նոյնիսկ Վասպուրականի համար, որ քանիցս ճաշակած էր թրքական սմարդի եւ հայատպան քաղաքականութեան չարիքները։

1895-96ի ձմեռը սարսափներէն տասնամեակ մը ետք, Վասպուրականի հայութիւնը նորէն դրուած էր երկու տարբեր մէջտեղ եւ կրկին հրապարակի վրայ եկած էր իր գոյութեան հարցականը։ Տասը հազարէ աւելի անմեղներ՝ խաղաղ-սպառ բնաջնջման ենթարկուած, հարիւրեակ մը գիւղեր՝ վերածուած մոխրակոյտի, և աւելի քան տասնեւհինգ հազար մերկ, տոված ու հի-

ետնէ հարատանները՝ փախստական դարձած և խճողուած փոքրիկ Ս.յակատանի մէջ։ Եւ այս բոլորը իբրև արդիւնք այն անդնահատելի զոհաբերութեան, զոր յանձն առաւ Թուրքիոյ պետական չաներուն դիմաւորելով հայրենասէր հայութիւնը՝ տրամադրելով ա-նոր և՛ ջինուորը, և՛ հաց, և՛ դրամ...

Հակառակ Վասպուրականի հայութեան խաղաղասիրական տրամադրութիւններուն և անոր ունեցած անխառն հաւատքին դէպի Թուրք կառավարութիւնը՝ ստեղծուած էր անել և անհաւատ կայութիւն մը, ուր ամէնէն առաջ դրուած էր, այնքա՞ն անյուսալէն. ցեղին լինել չլինելու խնդիրը։

Հակառակ ծրագրուող և արդէն սկսուող հայասպան եղեռնին, թէ Սպզ. Առաջնորդարանը և թէ Հ. Յ. Դաշնակցութեան երկու փայլուն ղեկավարները՝ Արամ և Վռամեան, փորձեցին բոլոր ճամբաները և յանձն առին ամէն տեսակ զոհաբերութիւն, քանիցս երեսնց Թանկապին կեանքն անդամ մերկ վտանգի տակ դնելով՝ որպէսզի լեզու մը գտնեն վերջապէս, չեղել տալու կառավարութիւնը իր ոճրածին նպատակներէն։ Առաջնորդարանը կ՛ընէր բոլոր կարելին ու աննկարելին՝ ուժասպառ հայութեան ամբողջ տնտեսութեան քայքայման դնով՝ պակցելու կառավարութեան։ Ամէնէն յայտնի անիրաւութեանց հանդէպ նոյնիսկ, Առաջնորդարանը յորդորներ կը կարդար հայ գիւղերուն հնազանդ մնալ և քրիստոնէական տանիլ չարչարանքի լուծը։

Վռամեան՝ վեհանձն ու արդարակրօն հայութեան առաքեալ մըն էր՝ օժտուած նուրբ քաղաքագէտի մը բոլոր առորդելիներով։ Արամ, որ ներկայացուցիչն էր Հ. Յ. Դաշնակցութեան՝ ըլլալով միաժամանակ փաստական ու անվիճելի առաջնորդը Վասպուրականի հայութեան, իր կորովի կանքերով և յաժառ ու իրատես քաղաքականութեամբ՝ փորձեց ամէնէն անընդունարին միջոցները՝ խանգարելու Թրքական դաւադրութիւնը։

Արամ և Վռամեան հարատար Թարգմանն էին Հ. Յ. Դաշնակցութեան կարճն ընդհ. ժողովի որոշումներուն, որով հայութիւնը պէտք էր իր քաղաքական մասնակցութիւնն ու աջակցութիւնը բերէր օսմ. հայրենիքին։

Եւ այդ որոշումը անոնք գործադրեցին Վասպուրականի մէջ իր պեկան եւ տառական ամբողջ իմաստով։

9.

Ա. ՎՌԱՄԵԱՆԻ ՅԻՇԱՏԱԿԱԳԻՐԸ

Վերադնահատելու համար վաստուրականի մէջ կատարուած արիւնոտ դէպքերը և ցոյց տալու համար ինչպէս հայութեան, նոյնպէս նաև Հ. Յ. Դաշնակցութեան դեկավարներ Սրտամի եւ Վռամեանի քաղաքական մոտադրութիւնները հայ-թրքական փոխյարաբերութիւններու կնճռոտ խնդրին մէջ, արժէ նոյնութեամբ արձանագրել Վռամեանի մէկ ձամկապիր յիշատակագիրը՝ ուղղուած ներքին գործ. նախարար Թալէաթ փաշային։ Վաստուրականի մէջ ստեղծուած ժամանակին կացութեան ճշդրիտ ըմբռնման, դէպքերու և տրամադրութիւններու անաչառ և համարձակ վերլուծման և քաղաքական յատակաւորութեան պլուպ գործոց մըն է Վռամեանի այդ յիշատակագիրը, ինալով միաժամանակ պատմական թանկագին վաւերաթուղթ մը՝ 1915ի չարաչուք տարուան սկիզբը հայութեան կացութիւնը, վերաբերմունքը և բաղձանքները ճառնանշող։

Վերջին անգամն էր, որ հայ տարտարախտ գործիչը յաւատաց կոչ կ'ուղղէր թուրք չարդարար փաշային և անոր միջոցով թուրք խելագար կառավարութեան՝ ըմբռնել տալու համար վերջապէս հայ եւ թուրք ժողովուրդներու իրական, ընդհանուր եւ կենսական շահերը։ Վռամեան համարձակօրէն կը քննէր չարիքը, ճառը կը դնէր թարախակալ վէրքին վրայ եւ առիւծօրէն կը յայտարարէր թէ այլեւս ներկայացած է հաղուստին եւ թերևս վերջին պատմական պատեհութիւնը դարբնելու վերջապէս թուրք եւ հայ ցեղերու եղբայրակցութիւնը եւ փոխադարձ շահերու պատկցութիւնը։ Առաջարկելով քանի մը համեստ պահանջներ, վառող ընդունուած բուրք իրրիւատական կառավարութեան կողմէ, բայց երբէք գործադրուած՝ Վռամեան վերջին անգամ կը փորձէր չեզել տալու թուրքիան իր ծրագրած հայատարան ոճիրէն,

վառահայնելով թէ բարեբաստիկ Թուական մը պիտի բացուի Թուրք եւ հայ յարաբերութիւններուն մէջ եւ թէ Կալկաի ու աշխարհի բոլոր հայերու յոյսերը պիտի կապուին Թուրքիոյ հետ...

Ահա վառամեանի այդ ծածկապիր հեռագրի պատճէնը.—

«Անհրաժեշտ է թէ վերջին չորս ամիսներուն անօրմալ կացութիւն մը ստեղծուեցաւ կառավարութեան եւ հայ ժողովուրդի յարաբերութիւններուն մէջ, որուն հարկ եղած հոգածութեամբ չդբաղեցան տեղական իշխանութիւնները:

Կարճկանի և Գաւաշի ցաւատիպ ու դժբախտ դէպքերն իսկ իրենց սուզ փորձառութեամբ՝ փոփոխութիւն մը չմտցուցին կացութեան մէջ:

Իմ հնարաւոր պարտականութիւնս համարեցի, տակաւին հոս եկած օրս, թէ բերանացի եւ թէ գրաւոր յիշատակագրերով, այդ կացութեան ախտաքննութիւնը ճշտել ու դարմաններ մատնանշել: Հիմա, երբ փորձը ցոյց տուաւ առաւօրէն թէ ես չէի սխալած իմ ենթադրութիւններուս մէջ, կ'ամփոփեմ այս անգամ իմ բոլոր յիշողութիւններս, կեդրոնական կառավարութեան հոգածու եւ լուրջ ուշադրութիւնը թախանձելով այս խնդիրներուն վրայ:

Ակնարկածս անօրմալ կացութեան պատճառները փնտռելու ենք չորս կարգի երեւոյթներու մէջ որոնք, իրար հետեւելով եւ չվթայուելով, փոխադարձաբար վերջապէս լրացուցին եւ այսօրուան աղետաւոր կացութիւնն առնծնցին: Այս երեւոյթներն են՝ դաստակերտի խնդիրը, հայ գինուորներու եւ ժանդարմներու վերանախաքննութիւնը, հայ ժողովուրդի դատաստանացող դէպքերը եւ վերջապէս Ջինտիին (կրօնական պատերազմ) հռչակումը և այնոր սխալ ըմբռնումը:

Ընդհանուր զօրաժողովէն ետք հայերու դատակերտումը բանակէն՝ ընկերային եւ կրօնական հանգամանք ունեցող հետեւեալ երեք պատճառներէն կը բխէր.—

Ա.— 24 տարեկանէն վեր եղողներու անմարտ ըլլալը:

Բ.— 24էն վար տարեկաններու անկարողութիւնը այն ծանրը զրկանքներուն, ուտեստի եւ հագուստի մասին, որոնց ենթակայ եղաւ մեր բանակը՝ պատերազմի յանկարծական հռչակման հետեւանքով:

Գ.— Հայ զօրքերու կրօնական սէտքերուն անտեսուիլը եւ

արհամարհուելը բանակին մէջ։ Ցեսին չարաբարբն անգամ իր մահուան ժամուն իրաւունք ունի կրօնքի սիսեանք պահանջելու եւ այդ չի գլացուիր անոր։

Հայ դատակնիքներու թիւը շատ սահմանափակ էր սկիզբնները եւ աննպատակ չէր այդ աննշան տոկոսն ալ անհետացնել տակաւ, եթէ անոր առիթ տուող վէրի պատճառները լրջօրէն նկատի առնուէին եւ դարմանուէին իր առնչին։

Ատոր հակառակը, ազէտաւոր ու դժբախտ անվստահութիւն մը կառավարութեան կողմէ հայերուն հանդէպ, հայ ժողովուրդի գոյութեանն իսկ սպառնացող կազմակերպուած բնոյթ ունեցող կարգ մը դէպքեր, ջնջուելի հոչակումը եւ անոր միակողմանի ըմբռնումը՝ եկան դատապարտի երեւոյթին տալու քաղաքական չարաբաստիկ դոյն մը։

Ահա թէ ինչպէս.— Այդ նոր պատճառներն են.

Ա.— Հայ գինուորներու եւ հայ ժանդարմներու զինաթափումը, որ անմիջապէս քաղաքական անվստահութեան հեղձուցիչ մթնոլորտ մը ստեղծեց հայերու շուրջ ու նպաստեց լարելու միջգիւղային յարաբերութիւնները հայուն եւ իսլամին միջեւ։

Բ.— Զինաթափ եղած հայ գինուորներուն գրաւած դիր մը տրուեցաւ, որ զերծանցնէր վիրաւորեց անոնց մարդկային եւ ազգային ինքնասիրութիւնը, միանգամայն ստրնացնելով պատնէշ իրենց իսլամ հայրենակիցներու աչքին։

Գ.— Զինաթափ եղած այդ հայերը, դառնալով իսլամ գինուորներու հակդուծեան տակ, կամ հարկադրուած ըլլալով անզէն շրջելու արդէն զրգռուած եւ սպառազէն իսլամներու մէջ — անոնց կեանքը վտանգի ենթարկուեցաւ։

Հատարակութեան մէջ յամառօրէն կը շրջին շշուկներ հաւրիւրաւոր գնդակահար, ջրախեղդ կամ պայտնահար եղած ու անհետ կորսուած հայ գինուորներու մասին, մասնաւորապէս Կարնոյ եւ. Իրանի սահմանագլխին մէջ կամ քովերը։

Դ.— Զինաթափ եղած հայ գինուորներու այլեւայլ պատրուակով հետացումն իրենց զաւառներէն դէպի անծանօթ վայրեր։

Ե.— Բոլոր իսլամներու, յատկապէս քիւրդերու, անխտիր գինուքի՝ 16—60 տարեկան՝ մէկտեղ պատրաստակին տակ։ Անոնց յանձնուեցան ստիպանական, ժանդարմական պաշտօնները, որ հայութեան հանդէպ տիրապետող եւ գսպիչ ոյժ մը հանդամանքը տուաւ անոնց։

Զ.— Մխիթարեան ճահճակուխիւնը հայ գիւղերու մէջ։ Այսպէս, Ալիւր, Ալաւենց, Ամիւկ գիւղերու դէպքերը թիմարի մխիթարեան կողմէ։ Կարճկան, Բէլու, Նահիկանց, Ընձաք, Եղեգիս գիւղերու մէջ կատարուած բռնութիւններն ու սպանութիւնները բաղէշի մխիթարեան եւ չէրքէզ սպայի ջոկատին ձեռքով։ Մըխկըներ գիւղի բռնաբարուածները էօմէր աղայի մխիթարեու կողմէ։ Բշարէ-Զաթոյի 600 հոգինոց խումբը Պարսկաստան երթալու առեն, Մանազկերտի եւ վերջերս Վանի Նահանգի հիւսիսային արեւելեան գիւղերուն մէջ։ Քիւրդ կամաւորներու աւերները Մշոյ դաշտին մէջ, որուն առժամեայ վերջ մը տրուեցաւ գերմանական հիւպատոսի դիտողութիւններուն վրայ եւ, վերջապէս, քիւրդերուն ձեռքով Սլիվանի (Տիգրանակերտ) 12 հայ գիւղերու կողոպուտը։

Է.— Ծանօթ քիւրդ ոճրագործներու ներումն ու գինումը եւ անոնց մնալը իրենց գիւղերը կամ հայաբնակ շրջաններուն մէջ։ Այսպէս, օրինակ, Մէհմէտ Էմին, Մուսա և Կասըմ բէյեր և այլ շատ շատեր։

Ը.— Քիւրդերու մեծ քանակով եւ գինեալ փախուստը բանակէն։ Այսօր Վանի և Բաղէշի կուսակալութեանց լեռնային գաւառները լեցուած են այդ դասալիքներով։

Թ.— Համիտիէներու մնալը հայաբնակ գաւառներու մէջ եւ անոնց կատարած աւերն ու կողոպուտը, ինչպէս Հասան-Թամրանի, Ախտիկի, Բօղազքէսէնի, Հազարայի, Մանդանի Թալանը, Պզտիկ գիւղի կողոպուտը Սաթըմ Բէկի ջոկատին կողմէ, եւն.։

Ժ.— Վերջապէս Բաշկալէի եւ շրջակայ հայ գիւղերու, ինչպէս նաեւ Ախտիկի եւ Աւզաբիկի, Հասան-Թամրանի, Հազարէնի եւ Դաշ-Օղլուի ջարդերը, որոնք իրականութիւններ են, հակառակ պաշտօնական ամէն հերքումներու։

Վերջին տասը պատճառները առաջ կը մղեն գերազանցապէս կարեւոր խնդիր մը՝ պատուի, ինչքի եւ կեանքի ապահովութիւնը ցեղի մը, որուն հանդէպ անվստահութիւն մը հռչակուած է այսօր պաշտօնապէս, առիթ մը եւս ծանրացնելով արդէն իսկ անոր փախուկ կացութիւնը՝ իր դրացի քիւրդ տարրերուն հանդէպ։

Կեանքի, պատուի եւ ինչքի ապահովութեան խնդիրը, ոեւէ նկատումէ վեր, գերազանցապէս բնական ու նուիրական իրաւունք մը համարելով, բանականութեան, խղճի եւ առողջ քա-

պաքականութեան հակառակ գործած պիտի ըլլայ կառավարութիւնը, եթէ ատիկէ հայը մոռնալ անդէն ծառայութեան մէջ՝ որ վտանգ կը սպառնայ իր կեանքին, առանց ունէ օգուտի մը ընդհանուր հայրենիքին համար։ Մինչդեռ, մխիթարական ընտանիքը ամէն վայրկեան ներկայ է իր պինդ ու կամավորին դրացիներու աջակցութեան։

Ու երբ այսօր ջինադի կոչին կ'անսասանեն քուն իսկ խաղաղասիրները, փոխուած տալով պատերազմի դաշտէն, անիրաւութիւն մը եւ անարդարութիւն մըն է դասալիք անունը տալ հայ զինուորին, որուն կը զլացուի էական ստորոգելիքը իր պարտականութեան, որ զէնքն է։

Ուստի, նկատելով հայերու դասալքումի ընկերային, կրօնական եւ քաղաքական բազմաթիւ ու չատ յարգելի պատճառները, զորս բացատրեցի վերեւ,

Նկատելով երեսուն տարուան անպատմելին ամայացած եւ անպաշտպան հայ օճախներուն սպառնացող վտանգը, որուն սկզբնաւորութիւնը արդէն տեսանք ինչպէս Վանի, նոյնպէս Բաղէշի, Կարնոյ ու Տիգրանակերտի կուսակալութեանց մէջ,

Նկատելով որ հազարաւոր անդէն հայեր բանակին զգալի օգուտ մը չբերելէն զատ, երկիրը պիտի զրկեն աշխատաւոր բազուկներէ, առանց որոնց անհնարին պիտի ըլլայ առաջիկայ գարնան վարուցանքը, որուն տնտեսական անաւոր հետեւանքները դժուար չէ այժմէն իսկ նախատեսել,

Նկատելով որ դասալիքներու խնդիրը, եթէ ի մօտոյ չլուծուի, երկիրը պիտի դտնէ ինքզինքը անաւոր չարիքի մը՝ մեծ չափերով աւազակութեան մը առջեւ, որովհետեւ բնական է թէ անօթութենէ եւ թէ օրէնքէ հետապնդուած մարդիկ, կամայ ակամայ, աւազակութեան մէջ փնտռեն միջոցը իրենց կեանքը պընդակէն փրկելու եւ կտոր մը հայ ճարելու։

Կուգամ կեդրոնական կառավարութեան խոհականութեան ներկայել հետեւեալ առաջարկները.—

Ա.— Զէնքի տակ պահել հայ ժողովուրդի այն դասերը միայն, որոնք զինուորական մարզանք տեսած են 1910—14 տարիներուն մէջ։

Բ.— Մինչեւ վտանգութեան վերահաստատումը կառավարութեան եւ հայ ժողովուրդին միջեւ՝ հայ զինուորները գործածել ժանդարմերի պաշտօնով, իրենց նահանգներուն մէջ։

Գ.— Զինուորական ծառայութիւն չըրած 24 տարեկանէ վեր հայերը ազատել տուրքացուցիչ անվէճ ծառայութիւննէ, չափաւոր վրկանք մը պահանջելով անոնցմէ՝ ներկայ պատերազմին տարի մըայն։

Դ.— Ճշդել պատասխանատուները Բաշկալէի, Ախտամարի, Սալմաստի եւ Հազարէի ջարդերուն եւ անմիջապէս պատժել զանոնք օրէնքին ամբողջ խստութեամբ։

Ե.— Անմիջապէս գործադրութեան դնել զինուորական պահանջներու օրէնքը, որ Թահսին բէյի*) օրով ձրագրուեցաւ եւ իբրեւ օրէնք հաղորդուեցաւ կայսրներուն (վաւառ) եւ նահիէներուն (վաւառակ)։

Զ.— Զէնքի համար ունէ հետապնդում չկատարել հայերու հանդէպ, ընդունելով որ հայն ալ իրաւունք ունի զինուելու, ցորչափ զինադադարի եղած չէ իր դէմ կիսավայրենի քիւրդը։

Է.— Ջարդի ենթարկուած կամ միայն թալանուած հայ գիւղերուն բնակչերը կառավարական ոյժով եւ տոհմալ կողոպտիչներէն եւ պետական նպաստով օրապահիկ ապահովել այդ շրջաններուն։

Ը.— Մըլիաններուն զէնք տալ միայն բանակատեղիին վերայ, հայ գիւղերէն անցնիլ կամ գիշերել չտալ եւ ժանդարմական պարտականութիւն չյանձնել անոնց։

Թ.— Թալանուած եկեղեցիներու գոյքերը գտնել ու վերադարձնել. քանի կրօնափոխ եղած կիներն ու աղջիկները վերադարձնել իրենց ընտանիքներուն եւ առաջի իսլամացած հայերը դադրեցնել իրենց կրօնին դառնալու։

Վերի առաջարկներս նպատակ ունին վերջ մը դնել արդի անօրէն կացութեան եւ վստահութիւն մը առեղծել հայ ժողովուրդին՝ մէկ կողմէ իր ներկայ ապահովութեան մասին եւ, միւս կողմէ կեդրոնական կառավարութեան հանդէպ։ Որովհետեւ ոչ մէկ կողմէ բան մը կրնայ չահուիլ, եթէ ձաձկուի սա իրողութիւնը թէ հայ զինուորներու զինաթափումը, հայ անզէններու տորուկի նման աշխատցուիլը, տեղական իշխանութեանց անհարկի խստութիւնները եւ տեղի ունեցած ջարդերն ու թալան-

---

*) Վանի նախկին կուսակալը, որ պատերազմի ընթացքին կարինի կուսակալ նշանակուեցաւ։

ները ակամայ կուգան նորոգել յուշերը 1895-96ի Համիտեան ան-
օրերուն:

Սահմանադրական շրջանին բերած վստահութեան վերականգ-
նումը և հայ ժողովուրդի ներկայի ապահովումը չեն բաւեր ա-
կայն ամրապնդելու այն անխզելի կապերը, որոնք պէտք է ցարդ
գոյ եղած ըլլային Թուրքի և հայ ցեղերու միջև, իրենց ընդհա-
նուր տնտեսական չահերու ապահովման համար: Սահմանադրա-
կան Թուրքիան չկրցաւ, դժբախտաբար, հին բեժիմի սխալները
դարմանելով, հայ ժողովուրդը վերջապէս կապել իր վերածնումին
և ապագային հետ: Ադանայի ջարդը, հողային և այլ կարգ մը
առկախ խնդիրներու անլոյծ մնալը, այն կասկածը ներշնչեցին
հայերուն մէջ, թէ դժոխային նպատակ մը կը սնուցուի հայ ժո-
ղովուրդի բուն իսկ գոյութեան դէմ: Այդ կասկածները գործնա-
պէս և ուղղամիտ աշխատանքով մը փարատելու տակաւին չ'աշ-
խատած՝ համեւրոպական պատերազմը վրայ հասաւ, որուն Թուր-
քիան ևս դժբախտութիւն ունեցաւ մասնակից ըլլալու:

Այսպիսի աղէտի մը դէմ պայքարիլ կարենալու համար ժո-
ղովուրդ մը պէտք է լարէ իր բոլոր հոգեկան ոյժերը: Թուրքի-
ան յանուն խալիֆայութեան Ջիհադի կոչ ըրաւ իսլամներուն:
Կ'ակնկալուէր որ հայ ժողովուրդն ալ սիրաշահելու և զայն բա-
րոյապէս ցնցելու համար՝ Նոր Թուրքիան անոր առջեւն ալ բա-
նար քաղաքական և քաղաքացիական հաւասարութեան նոր հո-
րիզոններ:

Այդ ակնկալութիւնը անուղ աւելի կ'արդարանար, որ կապի-
տիւլասիօնցիներու ջնջումը և Հօֆ ու Ուէսթէնէք բէյերու հեռացու-
մէն ետք, կառավարութիւնը ինքն իսկ չահ ունէր իր ձեռքն
անցնելու բարեկործման գործը:

Ջիհադը եթէ չկրցաւ իդէալ մը դնել քիւրդին առջեւ, որը
այնքան ողբալիօրէն խոյս տուաւ պատերազմէն, չէր կրնար,
բնականաբար, ոեւէ բան ըսել հայուն սրտին:

Հայերուն սրտին կրնար խօսիլ ընդհանուր և իրական չա-
հերու կոչը, բայց այդ ձայնը չլսուեցաւ անոր ցարդ. հայը այս
անգամ ալ խորթ զաւակ մը նկատուեցաւ, բան մը որ քաղաքա-
կան ծանր սխալ մը եղաւ: Այսօր հաղուագիւտ և թերեւս վեր-
ջին պատմական պատեհութիւնը կը ներկայանայ դարբնելու
Թուրք և հայ ցեղերու եղբայրակցութիւնն ու գիտակցութիւնը:

Ուստի կ'առաջարկեմ ադանց յապաղելու, խալիֆայական թրաէով մը հանդիսաւորապէս դոհացում տալ հայոց կարգ մը շատ համեստ պահանջներուն:

Այս մասին անշուշտ պէտք է բանակցութեան մտնել Գոլսի Հայոց Պատրիարքարանի և հայ քաղաքական կուսակցութեան հետ: Իմ կողմէս, իբրև բաղձանք, հետեւեալները կը թելադրեմ.—

Ա.— Օսմանեան Սորբդարանին մէջ համեմատական ներկայացուցչութիւն և ազգային ընտրութիւն հայոց համար:

Բ.— Հայաբնակ վեց նահանգներու նահանգային ժողովներու և էնջիւմէններու (վարչական խորհուրդ) 50 առ հարիւրը հայ:

Գ.— Հայաբնակ վեց նահանգներու ամէն կարգի պաշտօնեութեան մէջ 50 առ հարիւրը հայ:

Դ.— Հայերէն լեզուն համազօր թուրքերէնին՝ նոյն վեց նահանգներու պետական բոլոր ճիւղերուն մէջ:

Ե.— Հայ դպրոցները պետական դպրոցներուն համահաւասար իրաւունք վայելեն, Հայ Առաջնորդարաններու կրթական տուրքը հայ համայնքէն գոյացուի՝ պետութեան միջոցով: Կրթական բաժինը (մաասանորդ) ամբողջովին և ուղղակի վճարուի Հայոց Առաջնորդարաններուն:

Զ.— Բանակի հայ զինուորներուն թուի համեմատութեամբ, հայ սպաներ հասցնելու համար, որոշ թուով աշակերտներ, տարուէ տարի, ընդունիլ բարձրագոյն և զինուորական վարժարանը:

Է.— Հայ ազգային կալուածները իբրև հայ ժողովուրդի անվիճելի սեփականութիւն ճանչնալ՝ միանգամընդմիշտ վերջ դնելով էֆգաֆի ոտնձգութիւններուն:

Ը.— Հողավէճը լուծել իր բոլոր փուլերուն մէջ, հայ օրինական տէրերուն վերադարձնելով անոնցմէ յափշտակուած հողերը:

Այս կամ ասոնց նման համեստ, բայց սկզբունքով արդար և օրինական ճանչցուած ու վաղուց իվեր իրագործումը ոչ միայն պիտի նպաստէր վստահութեան նոր և բարեբաստիկ բերակ մը բանալու հայ և թուրք յարաբերութիւններու պատմութեան մէջ, այլ անվրէպ իր խոր և արդասաւոր ազդեցութիւնը պիտի ունենայ ամմանէն անդին ալ, Կովկասի հայերու մէջ և, վերջապէս, կապելու աշխարհի բոլոր հայերուն յոյսերն ու ապագան օսմանեան կայսրութեան հետ:

Արեւելեան նահանգներու արդի կացութեան անտեսուած վերլուծումն է, որ մղեց զիս այս տողերն ուղղելու. Ձեր վսեմութեան։ Յանուն մեր ընդհանուր հայրենիքի չսխալելու, ստիպողաբար պիտի խնդրեմ Ձեզ չդոհանալ միայն իսթիլամի դրութեամբ, այլ բազմակողմանի քննութեան մը ենթարկել գայս, որպէսզի պետական ընդհանուր ու յայն տեսակէտներէ կարելի ըլլայ ճօտենալ յարուցած խնդիրներուն։»

Խորին յարգանքներով
Վանի Երեսփոխան
ՕՆՆԻԿ ԴԵՐՁԱԿԵԱՆ-ՎՈՒԱՄԵԱՆ

14 փետրուար, 1915
Վան-Այգեստան

Դ.

ՄԵԾԱԳՈՅՆ ԴԱՒԸ

Կեդրոնական կառավարութեան առաջին պատասխանը՝ Դաշնակցութեան և Վռամեանի ծանօթ Յիշատակագրին՝ եղաւ Ջելդէթ բէյի Վանի կուսակալ նշանակուիլը։ Ջելդէթ բէյ Հէքեարիի մելիքաստաններէն էր և վերջին ամիսներուն Բաշքալէի ջարդերը կազմակերպող պետական ոճրագործը, որը այս անգամ ռազմաճակատէն Վան կը բերէր 2000 տուինի հասնող կանոնաւոր բանակ մը՝ լեռնային և դաշտային թնդանօթներով։ Զինք դիմաւորող Վռամեանին և Արամին, Ջելդէթ, թուրք պաշտօնատարի մը յատուկ նենգութեամբ, ցոյց տուաւ արտակարգ սիրալիրութիւն։ Անիկա չխերացաւ նոյնիսկ «իր և կառավարութեան յատուկ շնորհակալութիւնը յայտնելու Վռամեանին և Արամին, որոնք իրենց հաշտարար և խմաստուն ընթացքով ու բարոյական հեղինակութեամբ խաղաղել տուած էին Ոստանի և Գաւաշի դէպքերը և մեղմած ու բանաւոր լուծում տուած թիմարի կրկնակ դէպքերուն...»։

իր վան հասնելէն մէկ քանի օր վերջ, սակայն, Ջէվդէթ պարզեց իր ծրագրի մէկ մասը. Առանձին թուրքոտութեամբ ա-նիկա պահանջեց, որ ամբողջ հայ երիտասարդութիւնը՝ 18—45 տարեկան, անմիջապէս ներկայանայ, մոնելու համար թուրք բա-նակին մէջ իբրեւ ամբաշէն բանուոր (ամէլէ):

Ջէվդէթի պահանջը շատ թափանցիկ էր և վաղուբականի հայութեան ղեկավարները յստակօրէն կը տեսնէին և կը գիտակ-ցէին, թէ Ջէվդէթի քաշած վարագոյրին տակ պիտի գործուէր մէկը թրքական անխուսափելի ոճիրներէն և այս անգամ, հեռա-ւոր ճանապարհներու վրայ և գլխաւորաբար քրդական ու սահ-մանամերձ վայրերուն մէջ՝ պարզապէս կոտորելու կը հրաւիր-ուէր Վասպուրականի գրեթէ ամբողջ հայ արու բնակչութիւնը: Անհարկի կասկած մը չէր այս, այլ փաստ մը՝ այնքան իրական որքան անաւուր, որը արդէն իսկ ունէր իր նախընթաց ողբեր-գական պատմութիւնը:

Գիտակցելով հանդերձ Ջէվդէթի ոճրագործ մտադրութիւնը, Վառմեան, Արամ և Ազգային Առաջնորդարանը նախ ջանքեր թափեցին հայ երիտասարդութիւնը զինուորագրել տալու իբրև իրապէս զինուոր, զէնքը ձեռքին և պատրաստ՝ կռուելու և մեռ-նելու ընդհանուր հայրենիքին համար: Բայց Ջէվդէթն ու կեդ-րոնական կառավարութիւնը վերջնականապէս ու կտրուկ մեր-ժեցին այս այնքան բնական ու օժ. օրէնքներուն մէջ վաղուց մտցուած ու գործադրութեան դրուած առաջարկը: Փորձեր եղան գոնէ վրկանքով (բեդել—43 օսմ. հնչուն ոսկի) ազատելու երիտա-սարդութեան մէկ մասը ամէնէյի ոչ միայն նուաստացուցիչ, այլև սպանդանոցային կորուստէն:

Վերջին փորձ մը եղաւ որոշ իրաւախոհութեան գալու Ջէվ-դէթի հետ և փոխանակ ամբողջովին, մաս մաս տրամադրելու ե-րիտասարդութիւնը իբրև նոխազ: Ջէվդէթը համաձայնեցաւ այս առաջարկին, պայմանաւ որ չաթթը 500 երիտասարդներ ներ-կայանան, անմիջապէս անցէն մեկնին սահմանամերձ վայրերը: Առնուազն երկու ամսուան ընթացքին, պէտք էր որ այս ձանապարհով «յանձնուէր» Վասպուրականի ամբողջ երիտասար-դութիւնը:

Բնորոշ էր այս հարցի առթիւ վանի զպայուն երիտասար-դութեան մտածելակերպը: Երիտասարդութիւնը կը գտնէր, որ

անզեն զինուորագրութիւնը ոչ միայն ազգային պատուի տեսակէտով ստորացուցիչ և անհանդուրժելի է, այլև միանգամայն կործանարար թունաւ պետութեան և հայ ժողովուրդի շահերու տեսակէտով։ Երիտասարդութեան առելի եռանդուն և տաքարիւնոտարբը բացարձակապէս անվստահ էր դէպի կառավարութեան այս քայլը և, ստեղծուած պայմաններուն մէջ, կը նախընտրէր զիմադրութիւն՝ քան թէ ոչխարային համակերպութիւն և անխուսափելի կոտորած։ Երիտասարդութեան այս մասը չէր քաշուեր քննադատելու Վռամեանի և Սրամի զգուշաւոր և «պահպանողական» քաղաքականութիւնը և յաճախ կը յիշեցնէր անոնց 1896ի և 1908ի վանի դէպքերը, երբ յեղափոխական զեկավարներու նման զգուշաւորութեանը զոհուած էին հարիւրաւոր երիտասարդ կեանքեր (96) և հակայական քանակութեամբ ռազմամթերք (908)։

Նոյնքան բնորոշ էր վանի երիտասարդութեան պահանջով գումարուած սեղմ ժողովի մը մէջ Վռամեանի տուած բացատրութիւնը, իր և իր ընկերներու վրայ բարդուած վերյիշեալ «մեղադրանքներու» առթիւ։ Այդ բացատրական ժողովը տեղի ունեցաւ 915, Ապրիլ 2ին, Այգեստանի մէջ, «Աշխատանք» թերթի խմբագրատան։ Բացատրութեան կանչուած էին Վռամեանը, Սրամը և Իշխանը։ Սրամը լուռ մնաց ամբողջ ժողովի ընթացքին։ Իշխան բաւականացաւ քանի մը յորդորներով միայն, իսկ Վռամեան, մարգարէական չունչով և իրեն յատուկ անխռով ոգիով, ի մէջ այլոց, ըսաւ հետեւեալ խօսքերը, որոնք կը յատկանշեն ոչ միայն այդ օրերու արտակարգ անձկութիւնը, այլև իրեն, Վռամեանի գաղափարականութեան ամբողջ վեհութիւնը։

«Դուք կը խօսիք կառավարութեան դաւադրութեան մասին, —ըսաւ Վռամեան։ Այո՛, ես գիտեմ, որ օր մը իմ դիակը փըռուած պիտի մնայ Այգեստանէն—քաղաք տանող ճամբուն վրայ։ Գիտեմ, որ այդ 500 ամիւնները, զոր մենք խոստացեր ենք տալ առաջին առթիւ, դէպի անտոյդ ապագայ մը, թերեւս դէպի մահը կ'առաջնորդեն ք, բայց... մեզի չպիտի պատին, մեզի չպիտի տանք ազդանշանը։ Եւ, վերջապէս, մենք հաւատացած ենք ձեզ հետ, որ հակառակ մեր բոլոր պիտանութիւններուն և խղճահարութեան ձգտումներուն՝ օր մը ահարկու փոթորիկը պիտի պայթի մեր գլխուն։ Այդ օրերը մօտցած են... Բայց մեր ամբողջ ցնծագին է իչ զոհերով ազատիլ այս վիթխարի հարուածէն... Թո՛ղ

վտանգն ալ չըլլայ, թո՛ղ Իշխան ալ ապանուի, թո՛ղ 500 ամէնքն անաւոյգ կամ անխուսափելի մահուան ենթարկուին, թո՛ղ ամբողջ գաւառ մը նոյնիսկ հուրի ու սուրի տակ ոչնչանայ... բայց թո՛ղ փրկուի մեծամասնութիւնը, թո՛ղ կարենայ ողորկիլ հայութիւնը իբրեւ ազգային հաւաքականութիւն... *Միայն վերջին րոպէին, երբ այլեւս ոչ մէկ ճամբայ կը մնայ և Իշխանի սուրը կ'երկարի* ամբողջ հայ ազգի պարանոցին առ հասարակ, *այն առեն ոչ ոք պիտի մեղադրէ ձեզ, եթէ դուք ևս դիմէք ձեր առաջարկած ինքնապաշտպանութեան զէնքին և պաշտպանէք ինքզինքնիդ ու ձեր ազգութիւնը...»*

Վտամեանի ներչնչումը զուր չանցաւ: Երիտասարդութիւնը չարունակեց լօյալ մնալ և փարիլ ցեղի հաւաքական գոյութեան պաշտպանութեան գաղափարին՝ անձնազոհութեան ճանապարհով, բայց հերոսական անձնազոհութեան անգնահատելի փառքը մնաց Վտամեանին և Իշխանին: Այդ պատմական հաւաքոյթէն հազիւ օր մը ետք՝ Իշխանը գաւառապօրէն ապանուեցաւ իր զինակիցներուն ճանապարհին, իսկ երկու օր ետք Վտամեանը ձերբակալուեցաւ և ընդմիշտ զրկուեցաւ իր սիրելի ժողովուրդէն ու երիտասարդութենէն...

1915, Ապրիլ 1ին, Այգեստանի Ներաչէն եկեղեցիի Խորհրդարանին մէջ կայացած ժողովին, որուն կը մասնակցէին հայ քաղաքական կուսակցութիւններու (Հ. Ց. Դաշնակցութիւն, Սոցիալ-Դեմոկրատ և Ս. Դ. Հնչակեան), Ազգ. Մարմիններու և Առաջնորդարանի ներկայացուցիչները, որոշուեցաւ քաւարարել կառավարութեան պահանջները և տալ, մաս մաս, ամէնները օսմ. բանակին: Առաջին առիթով ներկայացող ամէնները անմիջապէս պիտի մեկնէին Արճէշ և աշխատէին ճանապարհներու շինութեան վրայ: Նոյն ժողովը որոշեց Առաջնորդական Տեղապահ Եղնիկ վրդ. Ներկարարեանի անունով կոչ մը հրատարակել՝ հրաւիրելով ժողովուրդը «կատարելու իր քաղաքացիական պարտականութիւնը»: Այս առթիւ ընտրուեցաւ յատուկ մասնախումբ մը, որ առաջին իսկ օրէն պիտի սկսէր 18—45 տարեկաններու ընդհանուր զուցակագրութեան:

Վանի Ազգ. Առաջնորդական Տեղապահ Եղնիկ վրդ. Ներկարարեանի ստորագրութեամբ հրապարակներու վրայ փակցուեցաւ հետեւեալ հրահանգ-ծանուցումը.—

«Հայ հասարակութեան,

«Օսմանեան պետութեան ներկայ պատերազմին մէջ, կառավարութեան վերջին կարգադրութեան հետեւանքով, հայոց զինուորական ծառայութիւնը երկրագործական աշխատութեանց և ճամբաներու շինութեանց յատկացուած ըլլալով և ձմեռուան եղանակին սոյն աշխատութիւնն թոյլատու չլինելու ևն. կարգ մը պատճառներով, հայ զինուորներէն մէկ մասը իրենց պարտականութեան գլուխը չէին գտնուած։

Արդ՝ երկրագործութեան ու ճամբայի աշխատութեանց եղանակը արդէն սկսած ու, մանաւանդ, վասն որ կառավարութիւնը և ազգը ամէն միջոցներ խորհած են պաշտպանելու զինուորներու կեանքը, պատիւը և տունը մնացած ընտանիքը, ջերմապէս կը յորդորենք, որ մեր ազգայինք ժամ առաջ ընդ առաջ երթան կառավարութեան պատուէրին և փութան կատարել իրենց քաղաքացիական պարտականութիւնը*)։

Աղօթարար

Առաջն. փոխ. Վանայ
ԵԶՆԻԿ ՎՐԴ. ՆԵՐԿԱՐԱՐԵԱՆ

1915, Ապրիլ 2
Վան-Առաջնորդարան

Սակայն այս կոչերն ու զիջումներն ալ արդիւնք չունեցան։

Այդ օրերուն Վան քաղաքը, զօրանոցի մը կերպարանքը առած էր։ Ջէվդէթի ռազմաճակատէն քաշած 2000 կանոնաւոր զինուորներէն բացի, քաղաքը լեփ-լեցուն էր բոլոր վայրերէն հրաւիրուած քիւրդ հեծեալ և հետեւակ հրոսախումբերով և աշիրէթներով։ 2000 հոգի կը ներկայացնէին միւսի զօրամասերը։ Բայց այս բոլորով անբաւական՝ տեղական կառավարութիւնը պաշտօնապէս զէնք ու ռազմամթերք բաշխած էր քաղաքի և արուարձաններու ամբողջ թուրք ազգաբնակութեան՝ 15 տարու պատանիներէն սկսած մինչև 80 տարու ծերունիները։ Քաղաքը կեդրոնացուած թնդանօթներու թիւը կը հաշուէր 12։ Եւ այս բոլորը այն պահուն՝ երբ ռուս-թրքական ռազմաճակատի վրայ տեղի կ'ունենային արիւնալի և թուրքերու համար օրհասական կռիւներ...

---

*) Հրատարակուած Վանի „Աշխատանք" շաբաթաթերթի մէջ, 1915, Ապրիլ 4, թիւ 15=214։

Նոյն կացութիւնը, աւելի ծանր թերեւս, Շատախի մէջ էր, ուր գաւառապետ մը ձերբակալուեցաւ թեմական տեսուչի օգնական և Դաշնակցական Կոմիտէի անդամ Յովսէփ Զօլօեանի:

Շատախի հայերու բանակցութիւնները տեղական թուրք գաւառապետին հետ, ազատ արձակել տալու Զօլօեանը, ապարդիւն անցան: Շատախի մէջ դէպքերը աւելի արագօրէն զարգացան և ահազանգը տուին Վանին ու ամբողջ նահանգին:

Իրողութիւնն այն էր որ Շատախը պաշարուած էր, բայց Վան տեղեակ չէր հոն կատարուած դէպքերուն: Ապրիլ 1ին միայն Շատախի դէպքերու և կացութեան մասին Վան տեղեկացնելու եկաւ Դաշնակցական սուրհանդակ ուսուցիչ Տիգրանը, որու միջոցաւ Շատախի Դաշնակցական Մարմինը կ'ընդգծէր իր չրջանին մէջ գահավիժող դէպքերը, փաստ կը համարէր կառավարութեան ոճրային դիտումները և օգնութիւն կը խնդրէր:

Ապրիլ 3ին, Ջէվդէթ իր քով կանչելով Արամն ու Վռամեանը, խնդրեց որ անյապաղ, թուրք ոստիկանապետի և ոստիկաններու ընկերակցութեամբ, մեկնին Շատախ և հոն պատահած խռովութիւններուն վերջ մը տան: Ջէվդէթ առանձնապէս խընդրեց, որ այս անգամ մեկնի Իշխանը, «որու հանդէպ Շատախի հայերը և քիւրդերը մեծ համակրանք ունին»:

Կուսակալի քովէն վերադարձին, կարճ խորհրդակցութենէ մը ետք, որոշուեցաւ որ Իշխան, քանի մը ընկերներով և թուրք ոստիկանապետի ու տասնեակ մը ոստիկաններու ուղեկցութեամբ, Շատախ մեկնի այդ իրիկունն իսկ: Եւ, իրօք, քանի մը վայրկեանի մէջ պատրաստ էին Իշխանը ու երեք ընկեր մարտիկները՝ Վանան Յասնեան, Պօղոս (Քոթոթ) և Միհրան Տէր Մարգարեան: Ասոնցմէ առաջինը քաջ զինուոր մըն էր հայկական յեղափոխութեան, աշխոյժ, արի և ասպետ: Երկար տարիներ անտրտունջ ծառայած էր յեղափոխական գործին՝ զոհաբերելով այն ամէնը, ինչ որ իր անձին կը պատկանէր: Երկրորդը՝ Պօղոս-Քոթոթ անունով, վառվռուն մարտիկ մըն էր, եփուած ու կոփուած յեղափոխականութեան ոդրական աշխատանքի մէջ: Առաջին երկուքը Վան-Այգեստանցիներ էին, իսկ վերջինը՝ Միհրան Տէր Մարգարեան, Շատախցի էր, մտաւորական, հրխտասարդ և սիրուած գործիչ ոչ միայն Շատախի, այլև Վանի մէջ:

Երեք մարտիկներն ալ կատաղի հակառակորդներ էին վառ-

եանի և Արամի զինվոմներու քաղաքականութեան և իշխան բա-
ւական մեծ ճիգերով յաջողեցաւ համոզել զանոնք Շատախ մեկ-
նելու: Տարաբախտ երիտասարդներէն մէկը՝ վահանը, վերջին
անգամ իր ընկերներէն բաժնուած պահուն, յայտարարեց՝ «այս
անգամ ալ մեզի խաբեցին: Մենք կ'երթանք մեռնելու՝ իզո՜ւր
տեղ. բայց դուք այլևս չխաբուիք...»

Ապրիլ 2ին Նորաշէնն եկեղեցւոյ Խորհրդարանին մէջ Ազգա-
յին Ներկայացուցչական ժողովէն ընտրուած 3անձնաժողով մը,
Ապրիլ 4ին, Իշխանի մեկնումէն ետք, վանի փողոցներն ինկած,
սկսաւ ցուցակագրել այն 500 ամէհաները, որոնք պէտք էր ա-
ռաջին նուագ յանձնուէին կառավարութեան:

Դպրոցները այդ օրը բաց էին: Բաց էին նոյնպէս Խաչ Փո-
ղոցի, Արարքի և Նորաշէնի հրապարակներու խանութները: Սո-
վորականին պէս իր գործին, վան քաղաքի չուկան՝ մեկնած էր
Այգեստանի հայ արհեստաւոր և առեւտրական բնակչութեան մէկ
մասը:

Ժողովրդական լարուած տրամադրութիւնը, որ վերջին օ-
րերուն աւելի բորբոքուն վիճակ մը առած էր, դէմառդրաբար
Շատախի դէպքերու ազդեցութեան տակ, համեմատաբար մեղմիլ
սկսած էր: Իշխանի մեկնումը Շատախ, իբրև հաչտութեան ա-
ռաքեալ, ոչ միայն մեղմած էր դէպքերու ստեղծած ծանր անձ-
կութիւնը, այլև ամէնէն անվստահ ու կասկածամիտ տարրերն
անգամ, բարոյական վսեմ հարկադրանքի մը տակ, ստիպուած
էին հաչտուիլ այն մտքին հետ, թէ պէտք է ամէն ինչ զոհել,
բաւարարել կառավարութեան թող ըլլայ անարդար պահանջնե-
րը և փրկել այդ ճանապարհով ազգային գոյութիւնը...

Բայց այս տրամադրութիւնը հազիւ քանի մը ժամ տեւեց:

Առտուան ժամը 10ին, (4 Ապրիլ) կուսակալ Ջէվդէթ հետա-
ձայնով կը յանձնարարէ Խաչ Փողոցի ատիկանութեան, իր քով
հրաւիրել վռամեանը: Նոյն ժամուն նման յանձնարարական մը
կ'ուղղէ Արարքի ատիկանատուն՝ հրաւիրելով Արամը*):

Վռամեան, սովորականին պէս սիրայօժար՝ կ'ընդունի հրա-
ւէրը: Սովորականին պէս քովը դնելով կարեւոր թուղթեր, նա-
մակներ և հաշիւներ, ինչպէս նաև 30 օսմ. ոսկի, դպրոցը կը դնէ

*) Վռամեան կը բնակէր Խաչ Փողոցի շրջանը, իսկ Արամ՝ Արարք-

և անխուսափելին կը մեկնի կուսակալին քով։ Մեկնելէն առաջ չի մոռնար երկտողով մը զգուշացնել Արամը, թէ ինք կանչուեցաւ կուսակալէն, հետեւաբար, եթէ Արամն ալ հրաւիրուի, անզգուշութիւնը չունենայ գալու։ Արամն ու Վռամեան նախապէս պայմանաւորուած էին, միմիայնակ չձերբակալուելու և գոնէ մէկն ու մէկը ազատուելու համար, երբեք միասին չներկայանալ կուսակալին։ Բայց այդ պայմանը յանձին դժուարութեամբ կը յարգըէր երկուատեք, մանաւանդ Արամի կողմէ, որ ջղային հետաքրքրութեամբ կը հետեւէր բոլոր դէպքերուն և առհասարակ անզգոյշ էր դէպի իր սեփական կեանքը։ Արամի քնաւորութեան այդ գիծը նկատելով, ինչպէս նաև կանխազգալով իր ընդմիշտ հեռացումը՝ Վռամեան գրեց այդ երկտողը, որ Արամի կեանքի և վանի ինքնապաշտպանութեան համար ճակատագրական նշանակութիւն ունեցաւ։

Վռամեանի քաղաք մեկնելէն ետք, Արարքի ոստիկանութիւնը, կուսակալի հրահանգին համաձայն, հապճեպով կը փնտռէ Արամը, որ տուն չէր գտնուեր այդ պահուն։ Սովորականին պէս Արամ եկած էր «Աշխատանք»ի խմբագրատուն, ուրկէ պիտի երթար Վռամեանի քով՝ օրուայ կացութիւնը քննելու։ Ոստիկանները իրենց յոգնաջան փնտռտուքին մէջ, վերջապէս կը գտնեն Արամը և կը յայտնեն, թէ «կուսակալ Ջէվդէթ փաշա կարեւոր և անյետաձգելի գործի մը համար պէտք ունի Զեղի»։

Արամ կը համաձայնի անմիջապէս իսկ մեկնիլ, երբ նոյն պահուն կը տեսնայ Վռամեանի գրած նախազգուշական երկտողը, որով, իր մեկնումը յետաձգելով, ետ կը ձամբէ ոստիկանները՝ անձկանօք սպասելով Վռամեանի վերադարձին։

Վռամեան, սակայն, սովորականէն աւելի կ'ուշանայ։ Արամ կ'երթայ Վռամեանի տպրած դրացի տան մը մէջ հանգստանալու, երբ հոն կրկին ոստիկանները կուգան զինք թախանձագին հրաւիրելու Ջէվդէթի մօտ, «շատ կարեւոր խորհրդակցութեան մը համար...»

Առանց այն ալ ջղային ու անհանգիստ՝ Արամ կատաղի կը նստի մեկնելու և, հազիւ քանի մը քայլ առած՝ հապճեպ սուրացող հայ կառապան մը կը փութայ Արամի ուղերուն՝ գրեթէ պոռալով՝

— Ո՞ւր, պարոն Արամ, ի սէ՛ր Աստուծոյ... Իշխանը սպա-

նած են Շատախի ճամբուն վրայ և Վռամեանն ալ ձերբակալած են... ո՞ւր կ'երթաք, մի՛ երթաք, ի սէ՛ր Աստուծոյ...

Արամ կ'ուշաբերի... այդիներով կ'առաջանայ դէպի հայկական թաղերը, «Աչխատանք»ի խմբագրատունը և այդպիսով, գրեթէ հրաչքով, կ'ազատի Ջէվդէթի լարած որոգայթէն:

Վռամեանն իր քով կանչելէ ետք, կուսակալը վար կը դնէ զայն յայտնելով, որ կեդրոնական կառավարութեան պահանջին վրայ, այդ իրիկուն իսկ ճամբայ պիտի հանուի Պոլիս: Վռամեանի դիտողութիւններն ու բողոքները՝ իր պատգամաւորի անձեռնմխելիութեան մասին՝ զուր կ'անցնին:

Նախ քան Վռամեանի ձերբակալումը, հաստարակութեան մէջ արդէն շշուկներ տարածուած էին Իշխանի և իր երեք ընկերներու մահուան մասին: Լուրերը, որոնք աւելի շատ կասկածներ էին, տակաւին չստուգուած՝ հասան Վռամեանի ձերբակալման և Արամի անտուայր հետապնդութեան լուրը, որոնք այլևս կասկած չթողին հաստատելու, թէ երբք Իշխան իր երեք ընկերներով անարդ դատապրութեան մը զոհ է գացեր՝ իր առաքելութեան ճամբուն վրայ...

Հ. Յ. Դաշնակցութեան Վասպուրականի կեդրոնական կոմիտէն Ապրիլ 5ին ստացաւ իր գաւառական գործիչ Յովսէփ Աբլաղաթեանի մէկ նամակը, Յովսէփ կը հաղորդէր Իշխանի կեանքին դէմ սարքուած դատապրութեան մանրամասնութիւնը.—

«Իշխան իր երեք ընկերներով հասած է Հիրճ*) գիւղը, Ուրբաթ օր, ուշ գիշերին և նախընտրած է իջևանիլ իր վաղեմի բարեկամ Քեարիմ օղլի Ռաշիդի տունը: Մինչ Իշխանն ու ընկերները, զէնքերը վար դրած, վայելած են Ռաշիդի ու ոստիկանապետի կեղծաւոր հիւրասիրութիւնը, քաղաքէն, Ջէվդէթի յատուկ կարգադրութեամբ, ճամբայ ելած և Իշխանն ու ընկերները դադրեցնել սպանելու տմարդի պաշտօնն ստանձնող 12 զինուած չէթաները՝ վրայ կը հասնին և սենեակը մտնելով յանկարծական կրակի կը բանան և տեղն ու տեղը կ'անշնչացնեն Իշխանն ու երեք ընկերները: Իշխան հազիւ ժամանակ կ'ունենայ ձեռքը ատրճանակին տանելու... Զոր ընկերներն ալ կը նահատակուին միեւնոյն վայրկեանին...

*) Հիրճ գիւղը կը պատկանէր Հայոց Զոր գաւառին, Ունէր ընդամէն 70 տուն բնակչութիւն, որմէ 30 տուն հայ, իսկ 40ը քիւրդ.

«...Կ'իմանամ որ, կը չարունակէ իր նամակը Յովսէփ Խըլաթեան, Իշխանի և երեք ընկերներու դիակները կողոպտելէ, զէնքերը խլելէ և ձիերը գրաւելէ ետք, մարմինները յօշոտած են և ձգած նոյն գիւղի հորերէն մէկուն մէջ։ Հիրճ գիւղի հայերէն միայն մէկը ազատած է։ Մնացեալները գիւղէն դուրս չեն կրնար գալ, բանտարկուած են և բնական է, որ պիտի կոտորուին։*)

«...Կը կարծեմ որ հերթը մեզի հասած է, կը չարունակէ Յովսէփ։ Նորդուզէն և Հօշաբէն հազարաւոր հեծեալ և հետեւակ զինուած քիւրդեր արդէն իսկ բռնած են Հայոց Ձորի հայ գիւղերու բոլոր ճամբաները։ Ռըշկան գունդերու առաջնորդն է Գըրաւցի Շաքիր աղայի տղան Լէզգին։ Կը պատրաստուիմ դիմադրութեան, բայց Թշնամու գերազանց ուժերու դէմ ոևէ յաջողութիւն անյուսալի է։ Ոչ միայն զէնքի և ռազմամթերքի, այլև կռուող ուժերու սուր կարիք ունինք... Մնաք բարով»։

Համբոյրներով՝
ՅՈՎՍԷՓ ԽԼՂԱԹԵԱՆ**)

4 Ապրիլ, Հայոց Ձոր, 1915

Մէկ քանի օր առաջուայ վտամեանի կանխազգուշացումը հիմա արդէն իրականութիւն էր։ Հիմա իրօ՛ք Թշնամիի սուրը հաւասարապէս երկարաձգուած էր ամբողջ ցեղի պարանոցին։ Ծամառիլ և չարունակել զիջումներու ճանապարհը՝ յիմարութիւն մըն էր, որ վայել չէր այլևս ոչ Դաշնակցութեան և ոչ ալ Վանի ռազմունակ երիտասարդութեան։ Երկու օր առաջուայ զգուշութիւն ու համբերութիւն քարոզող յեղափոխական քարոյական

---

*) Յովսէփի կասկածը անտեղի չէր։ Վանի կռիւներու ընթացքին իսկ, ստուգուեցաւ որ կառավարական ոստիկանները Հիրճի 46 հայ տղամարդիկը առանձնացնելով նոյն ոճրաբոյնի—Ռաշիդի տան մէջ, օր մը ետք կոտորած են, մնացեալ կանանց տանջած, կողոպտած եւ ապա գիւղին մէջ եւ դուրսը կոտորած...

**) Յովսէփ Խլղաթեան Վանի մտաւորական ծաղիկներէն մէկն էր. կրթուած, անձնուրաց, կրթական-յեղափոխական երիտասարդ գործիչ, սիրուած շրջանի գիւղացիներէն, կ'աշխատակցէր Վանի «Աշխատանք»ին, Պոլսոյ «Ազատամարտ»ին եւ Կարնոյ «Յառաջ»ին՝ Գ ե ղ ջ ո ւ կ ծածկանունով, վերոյիշեալ նամակէն երկու օր վերջ անհաւասար դիմադրութեան մէջ ինկաւ՝ զէնքը ձեռքին։

զոյգ մեծութիւնները իրենք առաջինը, այնքան եղերականօրէն, զոհուած էին իրենց առաքելութեան ճամբուն վրայ և իրենց նահատակութեամբ իսկ փակած զինուածի և հաւքերութեան բոլոր ճամբաները։ Բայց անոնցմէ մէկի անվերադարձ կորուստը և միւսի տակաւ մահը եղան թերեւս ամէնէն զօրաւոր մղիչ ու կազմակերպիչ ուժը վանի երիտասարդութեան վիպական ու անձնուրաց հերոսամարտին։ Մտաւորական առաջնորդ վռամեանի ձերբակալումն ու յեղափոխական ոգեմիկ Իշխանի մահը ցնցեցին բոլոր սրտ և երկչոտ հոգիները և համոզեցին բոլորը իմիասին, որ այլևս ուրիշ ճամբայ չկայ՝ բացի կռիւն ու ընդդիմութիւնը։

Վանի երիտասարդութեան վրայ Իշխանի մահուան թողած տպաւորութեան մասին՝ վանի կռիւներուն ականատես և մասնակից Համայեակ Մանուկեան *) հետեւեալը կը գրէ.—

«... Այնքան անակնկալօրէն ու այնքան վայրկենական կատարուած Իշխանի եղեռնական մահը, ստեղծեց պահանջուած մթնոլորտ։ Ամէնքը, յեղափոխականն ու պահպանողականը, ձերն ու երիտասարդը, կուսակցականն ու չէզոքը, կինն ու երախան, բոլորը, բոլորը, մէկ վայրկեանի մէջ, հոգեբանական զսպանակի մը ուժով զգացին, որ զէն ի ձեռին պաշտպանուելէ զատ, չկայ ուրիշ միջոց։ Կեանքի ճամբաները գոցուեցան և մէկ ճամբայ միայն մնաց.— բոլորը եկան ու կանգնեցան այդ միակարար ճամբուն վրայ։ Ժողովներու, ճառերու, քուէներու պէտք չեղաւ. այդ համոզումը գոյացաւ մէկ վայրկեանի մէջ, տարերային թափով ու բնազդական մղումով մը։ Իշխանի մահը եղաւ չափազանց ուժգին, զօդող օղակը հասարակական բոլոր ուժերու, հանրային բոլոր կարողութիւններու, անիկա accumulateur մը եղաւ և մեր դիմադրական ուժի բոլոր ակերը բացաւ մէկ կէտի վրայ։ Իշխանի մահը եղաւ երկաթեայ այն հարուածը, որ դարբնեց բոլոր կարողութիւնները և անոնցմէ ստեղծեց կամք մը հզօր ու ա-

---

*) Հմ. Մանուկեան վանի «Աշխատանք» թերթի խմբագիրն էր եւ նոյն ատեն վասպուրականի Հ. Ց. Դաշնակցութեան կ. կոմիտէի անդամ, ցետագային, Հայաստանի Անկախութեան օրերուն, անդամ էր Հայաստանի Խորհրդարանին։ Աչքի կ'իյնար իբրեւ երիտասարդ եւ անկողմնակալ հրապարակագիր, օժտուած պայքարողի եւ ընդդիմադիրի խառնուածքով։ Շատ երիտասարդ հասակի մէջ, հազիւ 31 տարեկան, մեռաւ թոքերու բորբոքումէ, Երեւանի մէջ։

պատաժեայ՝ ցնդին դոյութիւնը պահելու և յաղթանակելու անյաղդող որոչումով մը: Մոռացութեան տրուեցան բոլոր մանր հոգերը, կրան պզտիկութիւնները, մասնաւորը տեղի տուաւ ընդհանուրին, անհատականը հանրականին: Լքումն ու յուսահատութիւնը չքացան և քաջութեան Աստուածը թափահարեց իր թեւերը վաստակաբանի երիտասարդութեան վրայ*):

Այս առթիւ կ'արտագրեմ Վռամեանի ձերբակալումէն քանի մը ժամ ետք գրի առնուած իմ յուշատետրէն հատուած մը:

«...Հեւատպատ կը հասնիմ Նորաշէնի դուռը: Կարծես աւերակ երկրաշարժ մը հիմնայատակ ըրած է Այգեստանի բոլոր շէնքերը և բնակչութիւնը դուրս շպրտած փողոց: Կարծես ամբոխը ճայթած է հոս անազնադղորդ և փողոցը չպրտուած ամբոխը հրդեհած է կամ գլխապտոյտ խուճապի մատնած...

Ամբոխը, որ կը հաւաքուի չարունակ, կը ցրուի, կը ծաւալի ամէն ուղղութեամբ ու ապա նորէն կը խառժէ, բոպէապէս կը ստուգէ չարաշուք լուրերը և բոպէապէս կը ցրուի նորէն յուզումով, վրէժով, սարսափով...

Կ'աւաջանամ դէպի վեր:

Ամբոխը կոհակ կոհակ կը խառժէ: Ոմանք քրտնաթոր կը վազեն՝ չես դիտեր ո՞ւր, չես դիտեր ինչո՞ւ: Հանուրները կը փակուին, տուներու ներքնայարկերուն մէջ խուլ աշխատանք մը կը սկսի...

Երիտասարդներու հատ հատ խումբեր, սօթտուած, հապճեպ, այգիներէն դէպի փողոցը ղիրար կը խաչաձեւեն. երբեմն կը փոխան ու ապա աւելի փութկոտ՝ հեւատպատ կը հետանան...

Մանուկներ, ձերեր, կիներ, աղջիկներ, հասակաւորներու ամբողջ չարքեր լեփ լեցուն են փողոցներու, դուռներու, լուսամուտներու մէջ:

Արտասուողներ կան, կան և լուռ խոկացողներ, սարսափահար, դալուկ դէմքեր, թեթեւ, նոյնիսկ ուրախ հայեացքներ, վճռական և յանդուգն դիմագծեր, մանն արհամարհող ու դիմաւորող արի հոգիներ կան այդ վիթխարի բազմութեան մէջ...

Կը մտնեմ Աղուէսաձորի այգեստան ու քայլերս կ'ուղղեմ դէպի Սահակ բէյի տունը: Այգիին մէջ կը հանդիպիմ խումբ մը

*) «Սգապատակ Իշխանին» Հ. Աճէմեան, 1916, Թիֆլիզ. էջ 22:

պատանիներու, որոնք մեզի համար ապրեցան այս անգամ արդէն ազատ համարձակ թեւէն կախ ձգած՝ կը վազեն դէպի Խաչ Փողոց, հանգստական դաստիարակական յարձակումի մը պահուն պատուար կենալու։

Այդ իր դրան քով տանտիրուհին իր մատղաշ աղջիկներուն հետ հանգիստ կը պարպէ տունը։ Անկողիններ, կահկարասիներ առած՝ կը տանին, կը տեղաւորեն թաքստոցները...

Տան տէրը, Մանուկ աղա Կոսպարեան, տունը պարպելու ամբողջ հոգսը կնոջը թողած՝ խմբապետին ցուցմունքներ կ'ընէ դէրքի և թշնամիէն եկած հանդիսական կրակի և ամրութիւնները հաստատ կանգնելու մասին։ Փորձուած մարդ է և փորձուած տուն։ 1908 թուի Յունուարի դատաճանութեան օրը այս տունէն էր, որ առաջին անգամ պայթեց յեղափոխական ուժանակը հայ յեղափոխութեան պատմական դատաճանի՝ Դհերցի Դաւօի գլխուն։

Խմբապետ Տիգրան սկսած է դէրքեր կանգնելու աշխատանքին։ Հոս հաւաքուած են ութ ութ տղաներ, որոնցմէ քանիսը դպրոցական աշակերտներ են՝ հազիւ 17-18 տարու։ Զինուած են միայն մաւզեր ատրճանակով և խմբապետէն հրացան կը պահանջեն։ Հոս է քօմիք լաւ տղայ մը, Լեւոն Շալջեան*), ծանօթ իր դերասանի Սիսօ անունով, որ դպրոցականներու ձեռքէն բռնած կը պարէ՝ երգելով

„Ելէ երթանք Վարագայ սար
Իշխանց եկաւ ձեռ մաւիզար...“

Կը պարեն, կը ճռուողեն, կը թռչկոտեն ու կը սպասեն, որպէսզի առաջին գնդակը սուլէ և իրենք լուծեն իշխանի վրէժը...

...Այդիներով կ'առաջանամ մինչև Խաչ Փողոց։ Նալբանդեանի այդիին մէջ լեփ լեցուն են երիտասարդներ՝ զինուած և անզէն։ Կը խորհրդակցին, կարգադրութիւններ կ'ընեն ու կը վիճեն։ Ով որ կրցած է՝ եկած է, ով զէնք մը ունեցած է պատրաստ՝ հոս վազած է։ Զարաշուք լուրի մանրամասնութիւնները

*) Լեւոն Շալջեան վանի մեծ նահանջէն ետք պարզ արհեստաւոր էր Երեւանի մէջ։ 1921 թուի փետրուարեան ապստամբութեան ժամանակ Լեւոն ինքնակամ զինուորագրուեցաւ ժողովրդական բանակին եւ փետր. 28ի օրհասական կռուին նահատակուեցաւ Երեւանի կայարանի մօտ, Շէնգաւիթ գիւղին մէջ։

ատնք ալ չեն գիտեր։ Երիտասարդներ են և ուրախ են, որ կռիւը պիտի սկսի վերջապէս ու իրենք ընդունակ պիտի ըլլան լուծելու վէմը իրենց լաւատես, գոհաբերող ներկայացուցիչներուն...»

ե.

ՆԱԽՕՐԵԱԿԸ

Գրեթէ հրաշքով մը ազատելով վարպետօրէն ձրագրուած մահուան ծուղակէն, Արամ մէկ կողմէ հրահանգից ժողովրգական և կուսակցական ուժերուն պատրաստ կեցնալ ամէն մէկ դաւադրական ու անակնկալ յարձակումի դէմ, իսկ, մեւս կողմէ, հայկական դիրքերը կազմաւորելու համար փուքր ինչ ժամանակ շահելու նպատակով, ինչպէս նաև զիջումներու վերջին միջոցը կիրարկելով՝ դիմաց վանի իտալական հիւպատոս, պարոն Սպօրձոնի խնդրելով կուսակալ Ջէվդէթէն տեղեկանալ Վասմեանի ձերբակալումի, Իշխանի սպանութեան և քաղաքի պաշարողական դրութեան դրդապատճառներու մասին։

Իտալական հիւպատոսին ընկերացան հայերու կողմէ Ազգ. Ֆաղ. ժողովի առենապետ Գէորգ Ջիւէչեան, առեւտրական՝ մը՝ Աւետիս Թէրզիբաշեան, ինչպէս նաև ամերիկեան միսիոնար Դօքթ. Հէյըր։

Ներկայանալով կուսակալին՝ պատգամաւորութիւնը կը պարզաբանէ վանի հայ հասարակութեան անել ու սրտաբեկ վիճակը, յայտնելով, որ ինչպէս միշտ ու մինչև հիմա, նոյն և ասկէ ետք հայերը ամենայն սիրով պիտի բաւարարեն կառավարութեան բոլոր օրինական պահանջները։ Թող կուսակալը հնարաւորութիւն տայ ուղղակի բացատրութիւններ տալու Կ. Պոլիս, Ներքին Գործ. Նախարարութեան և Հայոց Ազգ. Պատրիարքարան, որով անշուշտ հնարաւոր պիտի ըլլայ դրական հետեւանքներու հասնիլ և տեղծուած անախորժ կացութիւնը բառնալ։ Պատգամաւորութիւնը կը խնդրէ նմանապէս բացատրութիւններ տալ Վասմեա-

ն ի անակնկալ ձերբակալումի մասին և կը թախանձէ, որ ազատ թողուի ան, քանի որ անոր բանտարկութիւնը՝ բացի հայ ժողովուրդի մէջ անցանկալի կասկածներ առեղծելէ՝ ոչ մէկ շահ պիտի բերէ պետութեան։ Պատգամաւորութիւնը կը խնդրէ նոյնպէս առաջնել, թէ ճի՞շտ են արդեօք տարածուած չշուկները Իշխանի և ընկերներու անհատական ապահովութեան մասին, անհատական՝ քանի որ Իշխան մեկնած է նոյն ինքն կատարել փաշայի ցանկութեամբ և կառավարական ոստիկաններու ուղեկցութեամբ*)։ Եւ յետոյ, ի՞նչն է, որ կը դրդէ քաղաքը պաշարողական ու զինուորական վիճակի մը մէջ պահելու...

Կատակալ Ջէվդէթ պատգամաւորութեան այս ձանրակշիռ և մտահոգիչ հարցերուն խուսափողական և երկդիմի պատասխաններ միայն կուտայ։ Վռամեանի ազատ արձակումը կը մերժէ, առարկելով՝ որ կեդրոնական կառավարութեան պահանջն է այդ։ Իշխանի մասին կը յայտնէ, թէ ինք զինուորներ ղրկած է և պահանջած որ անձնատուր ըլլայ, եթէ անձնատուր չէ եղած՝ ապահովաբար սպանուած է... Միւս կողմէ՝ կատակալը կը հերքէ քաղաքի պաշարողական դրութեան փաստը։ Ընդհակառակը ինք շատ կը ցանկայ անձամբ տեսնուիլ Արամի հետ, որուն շատ կը սիրէ։ Ժողովուրդին դէմ ինք ոչինչ ունի։ Կը յուսադրէ, որ զուր տեղ չանհանգստանան ու սպասեն իր նոր կարգադրութիւններուն։ Ջէվդէթի այս չնաչան պատասխաններէն յուսաթեկ՝ պատգամաւորութիւնը ձեռնունայն կը վերադառնայ Արամի քով։

Այսպիսով, խաղաղութեան և ընդհանուր լեզու մը գտնելու ամէն յոյս կորուսած էր։ Սակայն անյուսահատ Արամ, Բուլղարացի Գրիգորի հետ, կ'անցնի դիմադրական կազմակերպութեան աշխատանքին՝ թանգ գնահատելով անցնող իւրաքանչիւր րոպէն։

Այն բոլոր շրջանները, ուր հաւանական կը համարուէր թուրքերուն ներխուժումը՝ դիրքեր կը պատրաստուին և կը ղրկուին երիտասարդներ, որոնցմէ շատերը անզէն։ Այդ զինուած ու անզէն երիտասարդութիւնը կը լեցուի առաւելաբար Խաչ Փողոցի, Սահակ քէյի, Արաբքի, Ենի Մահլայի, Արիջոզլիի, Աւօյի, Դարի, Գերմանական Շրջանակի, Ուրքաթ Առուի, Թաղա-Քեահ-

*) Իշխանին կ'ուղեկցէր ոստիկանապետ Վէֆիկ քէյ, 12 հեծեալ ոստիկաններով։

ըէզի, Յայնկոյաններու չրջանի, Շան Թաղի և Փոքր Ջէնդրչիի թաղերն ու թաղամասերը։

Ապրիլ 4ի գիշերը խաղաղ կ'անցնի։ Հայերը կը հակեն գիրքերուն մէջ։

Ապրիլ 5ին, կիրակի առաւօտ, ինչպէս նախընթաց գիշերը, կատարածի մղձաւանջէն սարսափահար, թուրքական թաղերուն տանմանամերձ հայ բնակչութիւնը տուները կը պարպէ և կը կեդրոնանայ հայկ. ներքին թաղերն ու առաւելաբար Ամերիկեան և Գերմանական Շրջանակները, որոնք սիրայօժար կը հիւրընկալեն զանոնք։

Գիշերը թուրք զինուորները կը լեցուին Արարքի հայոց եկեղեցին ու դպրոցը, ինչպէս նաև անգլիական հիւպատոսարանը։ Այս երեք չէնքերն ալ ամուր դիրքեր էին հայկ. թաղերը պաշտպանելու համար։ Թրքական այս չարժումը թէև նկատուեցաւ հայ ինքնապաշտպան մարտիկներու կողմէ և փորձ եղաւ դիմադրելու, բայց Արամ անմիջապէս հրահանգեց առ կեցնել առայժմ ոևէ զինուած դիմադրութենէ։ Արամի մտահոգութիւնն էր կռիւը սկսելու նախաձեռնութիւնը թողուլ թուրքերուն, հնար եղածին չափ ճչտել թրքական ռազմական գործողութիւններու նախագիծերը և ժամանակ չտալ ինքնապաշտպանութեան պատրաստելու համար։ Միւս կողմէ՝ Արամի ցանկութիւնն էր ոևէ տեղ և ոևէ առիթով յանկարծակիի բերել թուրքերը՝ խլել կրնալու համար բաւարար թիւով զէնք և ռազմամթերք, որմէ անչափ կը նեղուէին հայերը։

Ապրիլ 5ին. կը գումարուի Ազգ. Ժողով մը, ուր նորէն հարկ կը համարուի վերջին անգամ մը ևս դիմել կուսակալին՝ առեղծուած կացութենէն կերպով մը ազատելու մտահոգութեամբ։ Նախկին պատգամաւորութեանը այս անգամ կը միանայ գերմանական միսիոնար պ. Սիէբին։

Պատգամաւորութեան թախանձանքին՝ վերջ մը դնելու ըստեղծուած կացութեան՝ կուսակալ Ջէվդէթ այս անգամ կը պատասխանէ աւելի որոշ և կարուկ։ Կոպտօրէն մերժելով վտանգը ազատ արձակուած տեսնելու միտքն անգամ, Ջէվդէթ կը պահանջէ որ, անյապաղ, 24 ժամուան ընթացքին, իրենց զէնքերով յանձնուին վանի ամբողջ հայ երիտասարդները՝ 18-45 տարեկան, այլապէս նոյն այդ 24 ժամուայ ընթացքին քար քարի

վրայ չպիտի ունայ հայկական Այգեստանի մէջ... Վերջապէս, կուսակալը կը պնդէ, որ 50ական զինուորներ, արդէն քանի մը ժամէն, պիտի գրկէ Դօքթ. Հէյերի Ամերիկեան Շրջանակը և պ. Սիէրրի՝ Գերմանական Շրջանակը:

— Ինչ որ ակռաց է պիտի վերջանայ, կ'ըսէ Ջէվդէթ: Կը փափաքիմ, որ երբեք չխօսիք ինծի այդ սպեղտիւտ ու խայտի (գաւառաձան) ժողովուրդի մասին: Շուտով ձեզի հետ կուգան իմ 50 զինուորներս: Թո՛ղ անոնք պաշտպանեն ձեր կեանքը և բաւական է...ինչ որ ակռաց է պիտի վերջանայ...

— Արդարև հակառակ է որ 50 զինուորներ գրկուին մեր և գերմանական շէնքը, կ'առարկէ Դօքթ. Հէյեր, և կարծեմ իրենք պիտի ընդդիմանան ձեր այդ կարգադրութեան. իսկ եթէ իմ կարծիքս կ'ուզէք, ես նոյնպէս աւելորդ կը դանեմ ձեր զօրքերու ներկայութիւնը մեր Շրջանակին մէջ, վասնզի հայերը մեզի չեն վնասեր, ինչպէս նաև ձեր զօրքերը... իսկ եթէ որոշած էք անպատճառ գրկել, գրկեցէ՛ք...

Պատգամաւորութիւնը այս անգամ կը վերադառնայ կատարելապէս յուսահատ: Կը խզուին բոլոր կապերը՝ ժողովուրդի և պետութեան միջև, կը լեցուի ու կը յորդի այլևս զինջուժի դառն բաժակը և տխուր վախճանի մը կը յանդի ամէն մէկ լաւատեսութիւն: Կը մնայ միայն մէկ ճամբայ՝ պատուով մեռնելու ճամբան, որ այլևս ոչ միայն յեղափոխական մարտու, այլ ամէն մէկ մարդկային արարածի քարոզն է, քարոզը նոյնիսկ քրիստոնէական աւետարանը ի ձեռին՝ խաղաղութեան և հնազանդութեան համբերատար ժխտողին: Պատգամաւորութեան կարկառուն դէմքը, Դօքթ. Հէյեր, երբ յուսահատ կ'անցնէր Աբխասաւիթի խրճիթազրատան առջևէն, կը դիմէ հոն հաւաքուած բազմութեան և հազիւ ըմբռնելի հայերէնով մը զեկուցանելէ ետք «բանակցութեան» արդիւնքը, կը յարէ.—

— Ես կը կարծեմ ձեզի կը մնայ պաշտպանել ձեր կեանքը, վասնզի ամէն յոյս վերջացած է... և ես բան մը չեմ կրնար ընել, դժբախտաբար... Անշո՛ւշտ, անշո՛ւշտ, դուք պէտք է պաշտպանէք ձեր կեանքը... Յաջողութի՛ւն...

* * *

Հ. Ց. Դաշնակցութեան Վասպուրականի Կեդր. Կոմիտէն,

Ապրիլ 5ին, կը տանայ Արճակի և Խառակոնիսի իր գործիչ Շիրին Ցակոբեանի մէկ նամակը։ Շիրին հետեւեալը կը գրէր։—

«...Ոչ մէկ հնարաւորութիւն կայ թշնամին զսպելու։ Խըստութեան կը պահանջեն բոլոր երիտասարդները։ Ամբողջ շրջանի մէջ հերթականութիւնները անպակաս են։ Ամբողջ շրջանը կատարած պատնաշխութեան տակ է։ Ամէն կողմէ կանչուած են հնձելու և պինուած քիւրդեր։ Ռուս-թրքական սահմանապուխէն՝ կուի ձայնէն, Արճակ փոխադրուած են թնդանօթներ և միլլի խումբեր։ Ստուգած եմ որ կատարածը պաշտօնապէս պիտի ակսի Ապրիլ 6ին։

«Երէկ, (Ապրիլ 3) մեր (Դաշնակցութեան) հաւատարիմ սուրհանդակ և իմ անձնական բարեկամը, քիւրդ Նուրօն, ինձ մօտ եկաւ և հաղորդեց, թէ «Ապրիլ 2ին Բերկրիի գայմագամ Զիա բէյ իր մօտ կանչեց շրջանի բոլոր գիւղերու մուխթարները և խստիւ հրամայեց որ հայերու կատարածի ակսման ժամանակ, ոչ մէկ մահմետական պէտք չէ համարձակի իր մօտ ունէ հայ պահել կամ պաշտպանել, եթէ նոյնիսկ հայերը ուզեն կրօնափոխ դառնալ։ Այս կարգադրութեան հակառակ վարուողները հայերու վիճակին պիտի ենթարկուին և պիտի կոտորուին...»

«Ինձի դաւադրաբար ձերբակալել ուզեցին, բայց կերպով մը ձողպրեցայ։ Ոչ մէկ կասկած ունիմ որ պիտի մեռնիմ, բայց պիտի մեռնիմ ամբողջ ժողովուրդի հետ։ Յուսահատութիւն չհատմարէք։ Տասն անգամ աւելի մեծ ուժեր են կեդրոնացած մեր դէմ, մինչդեռ մենք հարկ եղած չափերով պաշտպանութեան միջոցներէ զուրկ ենք։ Եթէ կարող էք՝ օգնութեան հասէք մեր անպաշտպան ժողովուրդին։ Այս րոպէին հասած իմ սուրհանդակները կը տեղեկացնեն, որ կատարածը ժամերու խնդիր է։ Թուրքերը, քիւրդերը և միւսները սկսած են արդէն բացարձակ քայլերու դիմել— կը ձերբակալեն, կը ծեծեն, կը բռնաբարեն, կը թալանեն մանաւանդ՝ առանց հարցնելու։ Տղաներու հետ որոշած եմ պաշտպանուիլ մինչև վերջին փամփուշտը և ապա մեռնիլ։

Մնաք բարով՝
ՇԻՐԻՆ»

915 Ապրիլ 4, Արճակ

Արճակի և Հայոց-Ձորի ոլքերդական կացութիւնը կ'ապրէին Վասպուրականի գրեթէ բոլոր միւս հայաբնակ շրջանները։ Աբրիւռատ տաճկի կանխորոշուած օրը Ապրիլ 6ն էր։ Բոլոր վաւե-

բաժուղթերը և տեղեկութիւնները, որոնք կը ստացուէին Ապրիլ 4-5ին՝ վանի Հ. Ը. Դաշնակցութեան կեդր. Կոմիտէի քով, և բոլոր դէպքերը, որոնք Ապրիլեան Հերոսամարտի ընթացքին կամ անկէ ետքը տեղի ունեցան, յատակօրէն երեւան հանելին թուրք կառավարութեան և անոր ճարպիկ ու հաւատարիմ դրածակատար Ջէվդէթի ոճրանիւթ դաւերը:

Կառավարական ամբողջ մեքենան զբաղուած էր վաստակաւորական հայութեան քնաջնջման դժոխային գործով: Քաղաքը կը մեկուսացուէր դաւադէն իւրաքանչիւր գաւառ կը կղզիացուէր ինքն իր մէջ, բոլոր ճամբաները կը կտրուէին պահականոցներով և պահակախմբերով. քիւրդ ցեղապետները և աշիրէթները հրահանգ կը ստանային կալմ ու պատրաստ կենալու, որպէսզի առաջին իսկ նշանին վրայ, հայութիւնը կոտորելու: Ոստիկանական անդամ կը մեկուսացուէր՝ զոհերու քնական պաշտպանութիւնը զօրաւոր քուռնգքով մը խորտակելու համար: Դաշնակցութեան ղեկավարները կը ձերբակալուէին կամ դաւադրօրէն կը սպանուէին. ճողոպրածները խստիւ կը հետապնդուէին. երիտասարդութիւնը՝ «ինուորագրութեան» պատրուակին տակ՝ կը ձերբակալուէր կամ վախտական կը դառնար, և կոտրածի մոտյլ ուրուականը կը ցցուէր չորս կողմէ կղզիացուած անպաշտպան վաստակաւորականի հայութեան առջև:

Պաշտօնական ոճրագործութեան երեսի քօղը պատռած էր և հայութիւնը յստակօրէն կը տեսնէր մարմին ու կենդանութիւն առած Ոճիրը, որ կը սողսկէր իր սարքերուն առջև և արիւն կը փսխէր իր շուրջը: Հայութեան դրկից և յետագային անոր բախտակից քիւրդն անդամ երախտագիտութեան և դրացիութեան պարտք կը համարէր, դաղտագողի շշնչալ.

— Հայե՛ր, ձեր գլխուն ճարը տեսէք, Ջէվդէթ փաշան Պարտկաատանէն եկած է ձեզ և ձեր մեծամեծները կոտորելու...

Ուրիշ քիւրդ մը, Շատախի Գումը գիւղացի ժանդարմ մը, Բէնօ անունով, որ Դեկտեմբերին, Շատախի Սիլոկին գիւղին մէջ տասնեակ մը ժանդարմներով ձերբակալուած էր և ապա Շատախի գաշնակցական գործիչ Ազատի ձեռքով ազատուած, Շատախի դէպքերու նախօրեակին հետեւեալ նամակը կը գրէր Ազատին.

...«Դուք ինձ մէկ անգամ լաւութիւն ըրած էք, ես այդ

չեմ ժռռնար և այս երկու տողովս կ'ուզեմ ձեզ իմացնել, թէ այս օրերս պէտք է ձեզի լաւ պահէք։

«Գայմաղամը (Շաուախի) վաղը պիտի ուզէ հայերէն զինուոր հաւաքել, և իմանալով որ հայերը զօրք չպիտի տան, կառավարութիւնը պատճառ պիտի համարէ այդ և պիտի ուզէ հայերը կոտորել։ Էդպին (Նորդուզի շրջանի Գրաւցինեբու ցեղապետ) այժմ 30 հոգիով Հայոց-Ձոր կը սպասէ։ Վալի բէյ (Ջէվդէթ) հրահանգած է մնալ այնտեղ՝ մինչև որ Շաուախի խռովութիւնները սկսին և ապա գայ իր հօր վրէժը լուծելու։ Կռուի համար կանչուած և այստեղ հաւաք են արդէն Եղբինանցի և Ալանցի աշիրէթները, Խումարի պահակախումբն ալ նոյն նպատակով ետ կանչուած է։ Ուր որ տուած են նաև Խալիլանցիներուն, Խաւշտանցիներուն, Բէրվարի և Նորդուզ որպէսզի այնտեղի հրացանաւորներն ալ գան։ Այստեղի միլիսներէն զատ մօտակայ քիւրդ գիւղացիներուն ալ զէնք բաշխուած է։ Ձեզ հանդէպ իմ երախտապիտութիւնը կատարելով, կը խնդրեմ որ մեզմէ և Աստուծմէ զատ ոչ ոք իմանայ իմ նամակ գրելը...

ԳՈՄԵՐՑԻՒՐՃԻՆՕ»

Այսպէս, քիւրդն անգամ հայերուն ցոյց կուտար գլխուձարը տեսնելու միակ փրկարար ճամբան և հայերը պիտի տեսնէին այդ ճանապարհը...

1915 Ապրիլ 5ին, Կիրակի առաւօտ, Վանի հայ քաղաքական—հասարակական կուսակցութիւններու ներկայացուցչական խորհրդակցական ժողովը՝ քննութեան առնելով Վանի հայութեան համար ստեղծուած բացառիկ ծանր կացութիւնը և դնահատելով կատարուած ու ժամ առ ժամ զարգացող դէպքերը, որոնք այլևս ոչ մէկ կասկած կը թողնէին, թէ թուրք կառավարութիւնը որոշած է բնաջնջել Վանի հայութիւնը անխնայօրէն, կը վճռէ կազմակերպել ժողովրդական ինքնապաշտպանութիւն՝ ընտրելով Վանի Հայ Ինքնապաշտպանութեան Զինուորական Մարմին, և անոր տրամադրել կուսակցութիւններու նիւթական և քարոյական բոլոր միջոցները։

Փոխադարձ համաձայնութեամբ, Զինուորական Մարմնի պաշտօնական անդամներ կ'ընտրուին 1. Գրիգոր Բուլղարացի (դաշնակցական), 2. Կայծակ Առաքել (դաշնակցական) և 3. Արմենակ

Եկաբեան (ռամկավար)։ Երեքն ալ յեղափոխական գինուորական հարուստ անցեալով, փորձ, յարգուած և քաջարի ոգիներ։

Գինուորական Մարմնին իբրև օժանդակ կը կազմեն յառաջիկայ մարմիններ ևս—Տեղեկատու Դիւանն և Գինուորչի Մարմին։ Տեղեկատու Դիւանի երեք անդամները միաժամանակ անդամ կ'ըլլան քարտուղարներն էին Գինուորական Մարմնին.— 1) Հրայր Մանուկեան (դաշնակցական, «Աշխատանք»ի երիտասարդ խմբագիր), 2) Օննիկ Մխիթարեան (դաշնակցական) և 3) Արմենակ Փոլտարեան (դաշնակցական, ուսուցիչ)։

Տեղեկատու Դիւանի գործնական աշխատանքներուն կ'օժանդակեն պաշտօնապէս նաև՝ Վարդան Պապիկեան (ռամկավար, վաճառականական տան մը քարտուղար, վերջը Թիֆլիսի մէջ հրատարակուող «Վան-Տոսպ» թերթի խմբագիրներէն, նահատակուած 1918ի Յունիսի կռիւներուն), Արիւսար Սաֆրաստեան (դաշնակցական, ուսուցիչ), Հրանդ Գալիկեան (հնչակեան, փաստաբան) և կարապետ Ալէմ Խաչեան (ռամկավար, ուսուցիչ, մեռած վանի մեծ նահանջէն ետք)։

Գինուորական Մարմնի անդամներ կ'ընտրեն՝ 1. Դաւիթ Փոլիտեան (դաշնակցական, պետական պաշտօնեայ), 2. Վ. Տէր Պօղոսեան (դաշնակցական, առեւտրական), 3. Կարապետ Բէյլէրեան (դաշնակցական, արհեստաւոր) և 4. Գաբրիէլ Սէմէրճեան (ռամկավար, արհեստաւոր)։

Գինուորական Մարմնի և անոր յարակից օրգաններու, ինչպէս նաև վանի հերոսամարտի ամբողջ քարոյական պատկառելիութիւնը, սակայն, կ'իյնայ Արամին, որ այդ օրերուն, մասնաւորապէս Իշխանի և Վասպուրականի կորուստէն ետք, կը մնար բնական ընտրեալ առաջնորդը Վասպուրականի պայքարող հայութեան։

Գինուորական Մարմինը, իր կազմութեան առաջին իսկ վայրկեանէն, կը նուիրուի յեղափոխական դիմադրութեան դժուարին աշխատանքին։ Առաջին հերթին Բուլղարացի Գրիգորի կողմէ կը խմբագրուի և Գինուորական Մարմնի կողմէ տարածուելով ինքնապաշտպանութեան դիրքերը՝ պահպանութեան և խմբապետներուն կը ղրկուի հետեւեալ շրջաբերական հրահանգը.—

«ՀՐԱՀԱՆԳՆԵՐ

Երկանապետներուն, Խմբապետներուն և Գինուորներուն,

Ինքնապաշտպանութեան Մարտիկներ!

Մեր նահատակ թշնամիի անհանդուրժելի պահանջներուն ան-

ղի տալը անկարելի ըլլալով և մանաւանդ դառն փաստերով հաստատուած ըլլալով, որ նա իր հայաջինջ դիւայինն ծրագիրը անպայման իրագործել կ'ուզէ, ուստի, հակառակ մեր խաղաղասիրական ջանքերուն և զգայունիներուն, պարտաւորութեան ակամայ կուռւի աստիճէզ դուրս գալ, պաշտպանելու համար մեր ազգային գոյութիւնը, չխնայելով մեր արեան վերջին կաթիլը,

Այս ահաւոր կուռէն յաղթական դուրս գալու համար կը յանձնարարենք մեր մարտական խումբերուն, կէտ առ կէտ հետեւիլ մեր հետեւեալ հրահանգներուն.

1.— Մեր կուռի ընդհանուր ծրագիրը պաշտպանողական է, սակայն, երբ անհրաժեշտ համարուի աւելի նպատակայարմար դիրքեր ձեռք բերել և թշնամին անարեկել, պիտի հետեւինք թշնամին հալածելու ուղղութեան։

2.— Շրջանապետը պարտաւոր է ներթարկուիլ Զինուորական Մարմնին՝ խմբապետը՝ շրջանապետներուն և խումբերը՝ խմբապետներուն։

3.— Ամէն զէնք ունեցող զինուորը կամ զէնքի տակ մտնողը, ինքնագլուխ քնաւ հետանալու չէ խումբէն։ Հրամանով, առժամապէս կամ ընդմիշտ, խմբէն հեռացողը, պարտաւոր է իր զէնքը անպայման խմբապետին յանձնել, բոլոր փամփուշտներով միասին։

4.— Կուռի պարագային առաջին պարտականութիւնն է փամփուշտները խնայելով գործածել։ Գնդակ արձակել միմիայն այն ատեն, երբ թշնամին կ'երեւի և երբ վստահ ենք, որ գնդակը նպատակի մը կը ծառայէ։

5.— Խումբ մը կրակ բանալու է իրեն անմիջապէս ենթակայ եղող թշնամիի վրայ, իսկ ուրիշ խումբի մը աւելի ենթակայ եղող թշնամիին վրայ իզուր տեղ կրակելու չէ։

6.— Խումբ մը իրաւունք չունի առանց շրջանապետի գիտութեան իր դիրքը փոխելու, ինչպէս նաև շրջանապետը՝ առանց Զինուորական Մարմնի գիտութեան՝ իր շրջանը։

7.— Ինամելու է պատրաստ վիճակով, առանց փամփշտակալները արձակելու կամ հագուստը հանելու,

8.— Պահակները անխափան, ամէն րոպէին հսկելու են։ Պէտք է հետազօտել և լրտեսել թշնամիի դիրքերը իսկ անոր շարժումները անմիջապէս տեղեկագրել Զին. Մարմնին։

9.— Արքեպս. թիւնը խոպան արդիւնած է։

10.— Եթէ խումբի անդամները, կամ խմբապետը, կամ շրջանապետը պարտապանց գտնուին, կամ ըմբռնուհան իրենց մեծաւորին դէմ և մանաւանդ դասալիք ըլլան, անպատճառ պիտի պատժուին։

11.— Պատիժները կ'ըլլան նայած յանցանքի թեթեւութեան կամ ծանրութեան՝ յանդիմանութիւն, գինաթափում, բանտարկութիւն, մեռ կամ գինուորական ամենախիստ պատիժ...

Սոյն հրահանգները խմբապետները պարտաւոր են կարդալ, բացատրել իրենց խումբերուն և գործադրութեանը հսկել։

Օ՛ն, ուրեմն, ընկերներ, դէպի գործ...

Բարեւներով՝

Գինուորական Մարմին»

5 Ապրիլ, 1915
Վան-Այգեստան

Մինչեւ Վանի հայ քաղաքական-հասարակական կուսակցութիւնները, միանգամայն համերաշխ ու համադործ, կը ջանային բացատրել հայութեան ռազմական պաշտպանութեան գործին, անդին, ինքը, ժողովուրդը, գինուորական աշխատանքները Դաշնակցութեան և միւս կուսակցութիւններուն վստահած, առանց թեւաթրանքի կամ ուէ վարչական պահանջի, կը կազմէր գիմադրութեան ուրիշ նոյնքան կարեւոր ճակատ մը, թեւ ու թիկունք հանդիսանալով իր հարազատ կուսակցութիւններուն և կեանքի կոչելով Հայրապին Ցանցնաժողով անուան տակ գործադիր հիմնարկութիւն մը, նպատակ ունենալով հոգալ ինքնապաշտպանութեան մարտիկներուն, իրենց գործունէութեան կեդրոնն ընտրած էին Այգեստանի կեդրոնական թաղերէն, նո-

բաչէնի հրատարակէն, քիչ վար Սուջեան Գէորգի տունը։ Ինքը, տանտէրը, գործի նախաձեռնողը, հոգին ու պեկավարն էր, ժողովրդական դէմք մը և գրեթէ մշտական անդամ Թաղականական, աղքատախնամ և նման մարմիններու։ Սուջեանին հաւատար աշխոյժ և զոհաբերութիւնն ցոյց կուտային նաև Հայթայթիչի միւս բոլոր անդամները՝ Սիմէոն Շիրօեան (անկուսակցական), Յակոբ Ժամագործեան (ռամկավար), Սահակ Շէկօեան (դաշնակցական), Հմայեակ Դարբինեան (դաշնակցական), եւն., բոլորն ալ առեւտրականներ, բայց ազգային-հասարակական դիտակցութեամբ լեցուն և մեծ մասամբ տաները 96ի և անկէ առաջ Մ. Փորթուգալեանի հասարակական դաստիարակչական դպրոցի։

Հայթայթիչ Ցանցնաժողովը, ինքնաբերաբար, արդէն իսկ ձեռնարկած էր մատակարարման գործին։ Հաւաքած էր ցորեն, ալիւր, չաքար, քարիւղ և նման բազմաթիւ ու բազմատեսակ կենսամթերքներ, նաև մասցու կենդանիներ՝ ինքնապաշտպանութեան մարտիկներու համար։ Կը մտածէին հագուստի, կօշիկի և այլ դիւրութիւններու մասին։ Ներաշէնի հրապարակի մէկ փողը իրենց տրամադրութեան տակ առած էին՝ ինքնապաշտպանութեան մարտիկներուն ամենօրեայ հաց հայթայթելու համար։ Հայթայթիչը ակտած էր նաև պրամական հանգանակութեան։ Եւ վանի հասարակութիւնը, ինքնաբերաբար, առանց ոևէ կոչի և հրահանգի, կը մասնակցէր Հայթայթիչ Ցանցնաժողովի հանգանակութեան և բոլոր ձեռնարկներուն՝ իր ամբողջ հոգիով։ Նոյն Հայթայթիչը, Ազինուորական Մարմնի կազմութեննէն առաք, ինքզինք կը դնէր անոր վերին հսկողութեան տակ։

Նոյնպէս, առանց ոևէ հրահանգի և ինքնաբերաբար, կը կազմուէր Հայ Ինքնապաշտպանութեան Կարմիր Խաչը, վիրաւոր փոխադրողներու, հսկողներու, վիրաբոյժներու, հիւանդապահներու, ապաստարաններու առանձին խումբերով։ Բոլոր խումբերը համապատասխան դասաւորումներով բաշխուած էին ինքնապաշտպան դիրքերու յարմարութեամբ։ Արդէն ընտրած էին քանի մը տուներ՝ իբրև հիւանդանոցներ՝ քաղաքի համեմատաբար ապահով թաղերուն մէջ։ Հասարակութեան մէջ, ով որ անձնական դեղարան կամ դեղ ունէր՝ սիրայօժար տրամադրած էր Կարմիր Խաչին։ Հաւաքուած էին մեծ քանակութեամբ մահճակալներ, ապխտակեղէններ, եւն.։ Կարմիր Խաչը ունէր իր յատուկ դրոշմը՝ կարմիր

խաչ՝ գլխարկներու կամ թեւերուն վրայ։ Դործի հոգին էր երիտասարդ քժիշկ մը, Դօքթ. Սահակեան (Յարութ Չիլինկիրեան), իրեն աջակից ունենալով ժողովրդական բարեխիղճ քժիշկ մը՝ Դօքթ. Հաչիկ, ինչպէս նաև դեղատուն Ամենուն վարուձնիկեան։

Կարմիր խաչի գործնական աշխատանքները կը վարէր ճարտար վիրաբոյժ մը՝ Կարապետ Թորգոմեան (գաշնակցական) որ երկար տարիներ ծառայած էր Ամերիկեան հիւանդանոցին մէջ։ Ամերիկեան միսիոնար Դօքթ. Ընդը սերտ էր գործակցած Կարմիր խաչը և տրամադրութիւն յայտնած էր հարկ եղած օժանդակութիւնը չխնայել։ Փաստօրէն Հայկական Կարմիր խաչի տրամադրութեան տակ էին Ամերիկեան հիւանդանոցն ու դեղատունը։

Կարմիր խաչի մասնակցողներու մեծագոյն մասը պատանիներ էին, դպրոցական տղաներ։ Ոմանք երկար թախտաումնեսէ յետոյ պէնք մը չէր կրցած ճարել, տրիտուած վազեր էր հոս, հասցնելու աշխատանքին ուժէ կերպով լծուելու համար։ Անոնք տղաներ, նոյնիսկ անճատակներ էին, դպրոցական խնդճ ու կրքոտ պատանիներ, բայց հրդեհը լափած էր բոլորն ալ ու նեռներ էր ազգային հասարակական ինքնապաշտպանութեան հնոցին մէջ։

Հիւանդապահներու մեծ մասը օրիորդներ էին, աւարտչականներ՝ իրենց աչակերտուհիներու հետ, որոնցմէ ոմանք նոյնիսկ եկած էին տեղական տուներէն փախչելով, որպէսզի ամէն գնով և ուժէ կերպ մասնակցին ինքնապաշտպանութեան մեծ կռուին...

* * *

Թուրքերը կամաց կամաց կը տեղին ու կ'օղակաւորեն ամբողջ Այդեստանը։ Քաղաքի ծայրամասերէն մինչև հոյկ. դիրքերու ուղղակի ճակատը՝ Թուրքերը կը կեդրոնացնեն խաչոր ուժեր։ Հարաւային թեւին վրայ կը բարձրանար Թրքական ամենամեծ զօրանոցներէն մէկը՝ Հայի Բէքերի կըլլան, ուր աւելի քան 500 կանոնաւոր զինուորներ կային։ Դիրքը չափազանց նպաստաւոր էր հայերը հարուածելու։ Ընդարձակ հարթութեան վրայ կարող էր զարնել ամէն ուղղութեամբ՝ հրացէնի կամ հրանօթի հասցութեան չափով՝ կտրելով ոչ միայն Այդեստանէն Եաւշանց և Կաւռաւպաշ, այլև Ամերիկեան Երկանակէն՝ Գերմանական Երկանակը և անկէ անդին Թաղա-Քեահրէզի բոլորն ու այգիները։

Զբաւականանալով իրենց ամուր զօրանոցով, թուրքերը բաւական առաջացեր էին բոց դաշտը և հայկական դիրքերու անմիջական ուղղութեամբ փորած խրամատներ, որոնք կ'երկարէին արեւելքէն արեւմուտք։ Հետախուզիկով որոշուած կը տեսնուէր որ թուրքերը զօրանոցին մօտիկ զետեղած էին երկու թնդանօթներ։ Դէպի հիւսիս արեւելք, իրենց դիրքերէն պահակներ կը հանէին, որոնք խումբ խումբ կը ցրուէին դաշտի երկարութեամբ, ու յաճախ կը հասնէին մինչև Ուրքաթ Առուն։ Ամէն պարապի տակ, կռիւը սկսուած պահուն, Այգեստանը մեծ զբաղութեամբ պիտի կատարէր Շուշանցի հետ, որը դէպի լեռը և դէպի ազատ օդը տանող միակ դիծն էր...

Օգակատարումը սակայն միայն այդ ուղղութեամբ չէր։ Հիւսիս-արեւելեան ուղղութեամբ ևս թուրքերը խոշոր ուժեր ունէին, մանաւանդ իրենց դիրքերու զեթապանց յարմարութեամբ։ Ուղիղ հիւսիսէն թուրքերը բռնած էին Թօփրաք Քալէի ամբողջ բարձրութիւնը, որ կ'իշխէր գրեթէ ամբողջ Այգեստանի վրայ։ Հոն թուրքերը զետեղած էին իրենց ծանր թնդանօթները։ Թօփրաք Քալէի բարձրութեան ներքև գտնուող Յայնկոյաններ գետի ափին կանգնած մեծ զօրանոցը լեփ լեցուն էր միլլի և համիտիէ զօրամասերով։

Անբաւական ռազմական այդ զեթապանց յարմարութիւններէն, թուրքերը տակաւին վար իջեր ու. հաստատուեր էին հայկական Թալի կեդրոնական ճակատը գտնուող իրենց զօրանոցը՝ Համուդ Աղայի կըլլան, ինչպէս նաև շրջակայ երեքբարկանի և իրար շարքի կանգնած մեծ տուներըւ Տակաւին անբաւական այդ յարմարութիւններէն ևս, թուրքերը, բռնած էին, Համուդ Աղայի զօրանոցէն մինչև Սղգա գիւղը տարածուող այգիները և փողոցները ազատ ձգելով Հիսայն հարաւային հայկական Թաղամասը։ Այսպիսով, անոնք չէին կրցած անմիջական յարաբերութիւն պահպանել մինչեւ Ուրքաթ Առուն հասնող և Հաջի Բէքըրի զօրանոցը տեղորոշող իրենց ուժերուն հետ, վասնզի հոն արդէն հաստատուած ու կանգնած էին հայկական դիրքերն ու ուժերը, որոնք արդէն պատրաստ էին դիմադրելու և չափուելու։ Ջէվդէթ երբ կ'ուզէր Գերմանական Շրջանակը զօրք դնել, նախապէս ուներ այդ կեդրոնական դիծը գրաւել ու Գերմանական Շրջանակը

դարձնել ամուր կամուրջ՝ Հայի Եէքերի ու Համուդ Աղայի պրանոցները իրարու միացնող:

Հարուստ արեւմտեան ուղղութեամբ թուրքերը առանց դիմադրութեան յաջողած էին պրաւել հայկական ամենակարեւոր դիրքը՝ Արարքի դպրոցն ու եկեղեցին, ուրկէ համարձակ կարող էին զարնել հայկական ամբողջ թաղերը, այգիները և տուները:

Արեւմտեան ճակատը, հարաւէն հիւսիս երկարութեամբ, նոյնպէս սպառնական էր հայերու համար: Արարքի դպրոցին կից, անմիջապէս լայն հրապարակին վրայ, կար թուրքական պահականոցը—մերհեզը, ուր լեփ լեցուն էին կարեւոր և մարտ ուժեր: Անդին, քիչ մը ետ, թուրքական թաղերն ու դիրքերն էին արդէն: Իսկ դէպի հիւսիս, ուղղակի հայ տուներուն դէմ առ դէմ, հազիւ քանի-երեսուն քայլի վրայ, հայկական Սահակ բէյի դիրքին դէմ թուրքերը բոներ էին Համզենց, Մչօենց, Զաչալ Մխրզենց և այլ թրքական տուներ ու այգիներ:

Ջիչ վար, չնորհիւ հայերու անհետաւորութեան, կամ աւելի ձիշտը չափազանց խաղաղասիրութեան, թուրքական կանոնաւոր զօրքը լեցուեր էր ուղղակի մերոնց աչքը՝ անգլ. հիւպատոսարանի(*) մեծ ու հոյակապ շէնքը, որ կ'իշխէր ամէն ուղղութեամբ և կը զարնէր ամէն տեղ: Անկէ վար, կրկին դէպի հիւսիս, թուրքերուն էր արդէն Ամէչ Փողոցի ամբողջ հրապարակն ու թաղամասը, ինչպէս նաև Այգեստանի արեւմտեան ամբողջ մասը մինչև քաղաք: Թուրքերուն էր նաև, հիւսիսային ուղղութեամբ, Ս. Յակոբի ամբողջ թաղը մինչև Ակերի և անկէ մինչև Թօփրաք Ջալէ: Այս ճակատի վրայ թուրքերը իրենց հիմնական կայանն ընտրած էին Դօմինիկեան Հայրերու դպրոցն ու յարակից շէնքերը: Արեւմուտքը հիւսիսին միացնող յարմարութիւնները թրքական լայնարձակ թաղերն էին, որ կը ձգուէին մինչև Շան Թաղ և Սեւ Ջուայի բարձունքները: Այսպիսով, Այգեստանի հայութիւնը, թշնամու կանխամտածած ռազմական յատուկ ծրագրով, պաշարուած էր իր սահմաններուն բոլոր անկիւններուն մէջ, ուրկէ դուրս գալ պիտի կարողանար հրաշքով միայն...

---

*) Պատերազմի յայտարարութեան առիթով անգլիական հիւպատոսը ստիպուած եղաւ հեռանալ վանէն եւ հիւպատոսարանի շէնքը, որ հայու մը սեփականութիւնն էր, դատարկ մնաց:

Հատուածէն պարզ էր, որ թուրքերը կռուի առաջին իսկ վայրկեանին պիտի դործածէին իրենց թնդանօթները, որոնցմով ամբացուցեր էին բոլոր կարեւոր դիրքերը՝ Հաջի Բէքըր, Թօխրաք Քալէ, Սահակ բէյ, Հայ Փոդոց և Արարք, չհաշուած բոլոր այն դիրքերը, որոնք Բաղաքամէջը՝ Բերդի տակը պիտի պարնէին:

Թրքական ուժերու ճիշդ թիւը որոշելը անհնարին էր: Բայց այն, որ Վանի մէջ կային բաւական թիւով միլլիներ, ոչ պակաս քան 1000 հոգի, Ջէվդէթի հետ սահմանապլուխէն բերուեցան 1500 կանոնաւոր և 500 քիւրդ զօրքեր: Մուշէն ու Խնուսէն վերջին չաբթուն եկած էին երկու վաշտ միլլիներ: Ըստոյգ էր նաև, որ վերջին չաբթուն ամէն ուղղութեամբ զօրքեր եկած էին, իսկ Ջէվդէթ մասնաւոր զգուշութիւն գործ դրած էր, որպէսզի անոնց մուտքը քաղաքին մէջ գաղտնի և աննկատ մնայ:

Վերջին երեք օրերու ընթացքին քաղաքը լեցուած էին քիւրդ համիդիէներ, որոնց պիտի միանար, անշուշտ, քաղաքի թուրք ազգաբնակութիւնը: Մօտաւոր հաշուով, ուրեմն, կռուի նախօրեակին, թուրքերը ունէին առնուազն վեց հազար մարդ, անշուշտ անապատ զինապաշարով: Շուտով այդ ուժը, առանց մեծ ճիգերու, պիտի հասնէր տասը հազարի...

* * *

«Վաճ. 1915 Ապրիլ 5, գիշեր (*).— ...«Մինչ թշնամին մէկ կողմէ կ'ուզէ ազգովին բնաջնջել մեզ, միւս կողմէ, սակայն, անոր ազգովին միանալու և պաշտպանելու առջի գիտակցութիւնը կը ներշնչէ, Ոչ մէկ անձերդաշնակ, խառն ու չփոթ շարժում կայ քանի մը օրերէ ի վեր առեղծուած ու տակաւ լայնցող ու խորունկցող մեր բոլոր ճիգերուն ու աշխատանքներուն մէջ, որոնք ժամ առ ժամ թափ կ'առնուն, կը ճիւղաւորուին ու կը զօրանան հոգիէ հոգի, տունէ տուն, կազմակերպութիւնէ կազմակերպութիւն...

«Ընդհանրական դիմադրութեան վճիռ ունինք ամէնքս ու երդուած ենք թանկ, շա՛տ թանկ գնահատել մանուան պերանդին առջև ակամայ գոհ մեր ժողովուրդի կեանքը...

(*) Քաղուած 1915 Ապրիլ 5-6ի իմ յուշատետրէն.

«..Այսօր, (Կիրակի) Իրիկնապահին, լուր բերին թէ Ջելվէթ կառքով անցաւ Հոմսէն Ալայի գօրանոցը։ Սրամ, Գրիգոր Բուլղարացին և տասնեակ մը մարտիկներ ձեռնաւոր զէնքերով վազեցին հոն, բայց լուրը չարաւղեայ, Ջելվէթի փոխարէն ուրիշ զինուորական առաքելոյ մըն էր անցնողը։

«Ապրիլ 6, առաւօտ.— ...«Անցնող գիշերը ոչինչ պատահեցաւ։ Ամբողջ քաղաքը խաղաղ էր։ Երկակայ քանի մը հայ գիւղերէն (Սղերա, Շուչանց) հայ գիւղացի ապստամբութիւնը փոխադրուած է Այգեստան։ Փախստրուած են նաև Վարդի վանքի որբերը և աշակերտները՝ իրենց ուսուցչութեան հետ։ Վանքի մէջ մնացեր են քանի մը վանականներ և ծառաներ (*)։

«Աւանդ գիւղէն քանի մը գիներ ներխուժեր Այգեստան եկած են այս գիշեր՝ տեղեկութիւններ առնելու և օգնութիւն հասցնելու Աւանդի հայութեան։ Այս խումբը Սղեր գիւղին մօտ նկատուած է թուրք պահակներէ և հրացանաձգութեան ենթարկուած, բայց յոռետաբար, առանց պատասխանելու, ճողոպրած և հասած է Այգեստան...

«Գերմանական և Ամերիկեան Երջանկարերու մօտ մերոնք աւելի եռանդուն աշխատանք կը թափեն, միշտ նախազգուշանալով, որ Ջելվէթի կրնայ անակնկալի բերել մեզ և զօրքեր լեցնել հոն։ Իսկ այդ պիտի նշանակէ վտանգել հայկական քոլոր կարեւոր թաղերը և Այգեստանը ձգել առ կրակէ օղակներու մէջ։

«Երէկ գիշեր (Կիրակի) Շուխկեանի տունը տեղի է ունեցեր դաշնակցական խմբապետներու ժողովը, ուր խօսած են Սրամ և Բուլղարացի Գրիգոր։ Սրամ ներշնչուած ու հոյակապ ճառով մը հրաւիրած է վանի երիտասարդութիւնը հետեւելու Իշխանի ու Վասպուրականի հերոսական օրինակին, այս անգամ ալ հետաւորիմ մնալ Հ. Յ. Դաշնակցութեան նուիրական առաքելութենէն և յանուն հայ ժողովուրդի փրկութեան՝ ընտրել գիտակցական մահը... Նոյնքան ոգեւորիչ կ'ըլլայ Բուլղարացու երջանիկ ճառը, որով անիկա կ'ուզէ ոտի հանել և զօրաւորել մեր ժողովուրդի անձնական և օրհասական վիճակը՝ գինուորական-կարգապահական հրահանգներ տուած է մարտիկ երիտասարդութեան։

(*) Ասոնք կռիւներու ընթացքին անխղճօրէն գնդակահարուեցան թուրքերու կողմէ։

«Ապրիլ 6, ժամը 12.— ...«Թուրքական թատրոն առհասարակ հայ բնակչութիւնը խստօրէն դատապարտած է և կեդրոնացած մնաց մասամբ Ամերիկեան և Ինթըմանական Երկանոցները։ Որոշ մաս մըն ալ անցաւորուած է հայկական նեղքին, կեդրոնական թատրերը։ Պարպուած են ամբողջ Կլոր Դարը, Արաբքի մէկ մասը, Ս. Յակոբի շրջանը, Յայնկոյսները և հաչ Փոդոցի արևմտեան մէկ մասը։

«Յարաբերութիւնը շրջաններու հետ խստօրէն խզուած է։ Թէ քաղաքի և թէ շրջակայքի հայերը ոչ մէկ տարբ տեղեկութիւն ունին Այգեստանի իրական կացութեան մասին, ինչպէս նաև Այգեստանը՝ քաղաքի և շրջականերու։ Թուրքերու տրամադրութիւնը այնքան վտանգաւոր է, որ ոչ մէկ հնար կայ ամենաչնչին ապահովութեամբ հրահանգներ և տեղեկութիւններ հասցնել դէպի մօտակայ շրջանները՝ Քաղաքամէջ, Աւանց, Շահրաղի, Թիմար, Հայոց-Ձոր, Շատախ, են.։ Այս դիշեր պիտի փորձուի Փերիաերիթցի Սերոնը տասնեակ մը պինուորներով դուրս հանել Այգեստանէն Թիմար հասցնելու համար։

«...Ժամ մը առաջ լուր բերին Շատախ, (Զինուորական Մարմնի կեդրոնատեղին) որ Թուրքերը Ջորիներով ռազմամթերք կը փոխադրեն, զօրքերու ընդհատակցութեամբ։ Հայ դիրքապահները կը խնդրեն, որպէս զի հրահանգուի իրենց զարնելու և աւարելու։ Արամ կը մնրժէ և կը հրամայէ Թոյլատրել, որ անցնին։«Կռիւը մեզմէ չպիտի սկսի, կ'ըսէ Արամ, քանի դեռ Թշնամին պինուորական ոևէ ձնշումի չի դիմեր, մենք պէտք է պատրաստ առաջինը կրակել»։

«...Հաչ Փոդոցի վրայ հսկող մեր դիրքէն կը գրեն Զինուորական Մարմնին, Թէ Թուրք սպայ մը Զէվդէթ փաշայի անունով հրամայած է անձնատուր ըլլալ Օրհէի դիրքը գրաւող մեր մարտիկներուն, սպառնալով այլապէս կախաղան քաշել բոլորը։ Զինուորական Մարմինը կը հրահանգէ մնրժել և Թրքական կրակին պատասխանել։

«Ապրիլ 6, Իրիկուն.— ...«Ամբողջ օրը սպասողական, անորոշութիւն, մղձաւանջային օր մը եղաւ։ Անհասկնալի մնաց Թէ ինչու Զէվդէթ հաչ Փոդոցի մեր դիրքին տուած իր սպառնալիքը չգործադրեց...

«Այսօր չարք մը ակնհաւար մարդիկ, առանձին առանձին,

այցելեցին Զին. Մարմնին ու Արամին: Բոլորն ալ միաբերան կը խոստովանէին վայրկեանի լրջութիւնը և միակ ելքը կը համարէին պատուաւոր մահը: Այցելուներու մէջ կային օտար նկարագրիչներ:

«... Արամ միշտ զբաղուած էր մանուկներ և կտրուկ հրահանգներ տալով: Այս անհանդարտ, ջղային քնաւորութիւնը պարմանալիօրէն պաղարիւն, համբերատար ու հանգիստ է հիմա: Բուլղարացին առաւելաբար մխրճուած է զէնքի և փամփուշտի գործերու մէջ: Անվերջ հրահանգներ կուտայ դիրքերուն, կ'որոշէ նոր դիրքեր, կը բաւարարէ դիրքերէն եկած պահանջները և կը հասնի ամէն գործի: Զէնքերու բաշխումով, մաքրութեամբ և պատուերմամբ զբաղուած են թէտս ազան (Տեղորիկեան, դաշնակցական հին հայդուկ): Իրեն կ'օգնեն Նշան, Գր. Շարաններեան և այլ հին ու փորձուած դաշնակցական մարտիկներ ու գործակատարներ:

«Զէնքի պահանջը մեծ է: Դաշնակցականները ընուած են թէ իրենց, անհատական, և թէ կազմակերպական զէնքերով: Ռամկավարները հազիւ իրենց կուռելու ընդունակ մարդկանց բաւարար զէնքեր ունին՝ առանց պահեստի ոչինչ ունենալու, միշտ յոյս դնելով Դաշնակցութեան պահեստի ռազմամթերքին վրայ: Մէկ երկու տասնեակ Հնչակեաններ ալ կան, որոնք ոչ իրենց և ոչ ալ ուրիշներուն զէնք տալու հնարաւորութիւն ունին: Իրենց զէնքերը վերցուցած են մեծ մասամբ Դաշնակցութեան կ. կոմիտէէն կամ այս ու այն անհատէն: Հարկ կը զգացուի Դաշնակցութեան տրամադրութեան տակ գտնուած զէնքերէն քաժին հանել անխտիր բոլոր կուսակցականներուն և այնոնց, որոնք քիչ ու չատ կռուի ընդունակութիւն ցոյց կուտան տուաքուստ և անվերջ զէնք կը թախանձեն: Հարկ կը զգացուի նաև խնայել Դաշնակցութեան զէնքի և ռազմամթերքի մէկ կարեւոր մասը՝ յետագային գործածելու համար:

«...Հայկական դիրքերը դրեթէ որոշ են: Ամէն տեղ, ուր թուրքեր կան, կամ ուրկէ անոնք կրնան գալ, հայկական դիմադրական ուժ մը կեցած է, լաւ կամ վատ զինուած և փորձ կամ անփորձ կռուողներով:

«Ուժերու դասաւորումը կատարուած է տեսականօրէն՝ միշտ տակայն նկատի ունենալով դիրքի կարեւորութիւնը և այդ ճա-

կատի վրայ թրքական հաւատական ուժը: Հիւրասէրները մեծ մասամբ փոքրաւած և հին օրերու մարտիկներ են: Պատասխանատու դիրքերու մէջ, լաւ ուժերու հետ, դրուած են նաև լաւ պէներ: Պատրաստ և արդ են նաև օգնական-թուրքիկ խումբեր, որոնք վտանգի լրջութեան կամ օգնութեան ուէ արտակարգ պահանջի առեն՝ կարող են փութալ:

«Որոշուած են շրջանապետները և անոնց օգնականները, ինչպէս նաև խմբապետները: Իւրաքանչիւր խումբն ունի արդէն իր որոշուած դիրքը, իր յատուկ պարծակատարը, հետախոյզը, սանրհանդակը և մատակարարը: Բացի այդ, իւրաքանչիւր խումբի մէջ կան մէկէ աւելի անպէններ, որոնք մեծ մասամբ կը հակեն իրենց պահակ և պարտաւոր են մնալու կամ վերադարձը ընկերոջը փոխարինել...

«Զինուած մարտիկներու թիւը կը հասնի առայժմ ութ հարիւրի, որոնցմէ հազիւ չորս հարիւրը ամէն տեսակի հրացանով, իսկ մնացեալ չորս հարիւրը բայառաքար մաուզէր (տաանոց) ատրճանակներով զինուած է: Դիրքերու թիւը առայժմ կը հասնի յիսունի, նոյնքան խմբապետներով: Շրջանապետները հինգ հոգի են, որոնք կը հակեն համապատասխան հինգ շրջաններու վրայ:

«Այսօր, առաւ կանուխ, (6 Ապրիլ) Հ. Յ. Դաշնակցութեան Վասպուրականի Կ. Կոմիտէն իր վերջին մնաք բարովի նամակը ղրկեց Մուշի, Կարինի և Պոլսոյ իր ընկերներուն: Նամակը ծանրակապիր էր և ունէր հետեւեալ բովանդակութիւնը.—

«Վտանգը անմիջական է երբ ակալեցին և ղրկեցին անյապաղ ուղղութեամբ: Զէյթունի դաւադրութեամբ Իշխանը և երեք ընկերները ապտուեցան Շատախի ճամբուն վրայ: Իշխան կատաղութեան և մեր կողմէ կը մեկնէր Շատախ, այնտեղ ակտուղ խառնակութիւնները կարգաւորելու:

«Վայրկեանը, զոր կ'ապրինք, անաւոյգ է և ապառնական: Այլևս ոչ մէկ ելք մնաց դուրս գալու ստեղծուած կացութենէն: Զինամթերքը այլևս հնարաւոր չեն, որովհետև մահուան տուրը կախուած է ամբողջ ժողովուրդի գլխուն: Քաղաքը չորս կողմէ պաշարուած է զօրքերով և թնդանօթներով: Վանի շրջակաները և գաւառները հաւանաբար ակտած է կոտորածը: Վայրկեան առ վայրկեան կը սպասենք առաջին պնդակի պայթելուն: Ուժեղացած չուենցած ուժերով, հաւաքաբար, համբերաչէս ու միակամ պիտի պաշտպանուինք:

Մնաք բարով...»(*)

(*) Կռիւներուն յաջորդող տարիներուն ստուգուեցաւ որ այս նամակները հասած էին Մուշ եւ Պոլիս:

«Ապրիլ 6, կես գիշեր.— ...Այս պիշերն ալ հանգիստ ու անվրդով անցաւ։ Դիրքերու մէջ կը շրջին կառավարական պրժիշներ և մուսուրականներ։ Առաջինները կարեւոր հրահանգներ կուտան, կը քննեն դիրքերը և պինական պատրաստութիւնները, իսկ վերջիններս կը խրախուսեն մարտիկները, առնձնալով հասանելիան առյիպ և աշխոյժ սրամտութիւն մը ամենուքեք։

«Դաշտի մեր խրամներու դիրքերը մատչ պատրաստ են։

«Փերկարիպի Սիրունը ուժը մարտիկներով ճամբայ հանուեցաւ դէպի Թիմար(*)։ Հակառակ ամէն տեսակ կռոկոճներու՝ թշնամու հետ ոեչ բախտաւ տեղի չունեցաւ ...

«...Տարօրինակ անձկութիւն մը կը տիրէ ամէն տեղ։ Ինչ պիտի պատահի վաղը...»

(*) Սիրունը ապահով հասաւ Թիմար, մասնակցեցաւ կռիւներուն եւ ժողովուրդի հետ մնաց մինչեւ մայիսեան ազատ օրերը,

ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԸ

1915 Ապրիլ 7 — 1915 Մայիս 3

Ա.

ԱՌԱՋԻՆ ՕՐԸ

1915 *Ապրիլ 7ի առաւօտեան ժամը ճիշտ 6ին, Այգեստանի տե-*
բեւելքը, Ուրքաթ Առուի, բաց դաշտի ուղղութեամբ, լսուեցան
նախ հատ հատ և ապա ընդհանուր հրացանաձգութեան ձայներ։
Կռիւը այլևս չդիտայարձուեցաւ...

Ուրքաթ Առուի հայ դիրքերու սուրհանդակը Զինուորական
Մարմնին և Սրամին քերու շրջանապետի հետեւեալ կարճ զե-
կուցագիրը,—

«Առաւեան դէմ, Շուշանց գիւղը ապաստանած Սղպայեցի հայ գիղջկուհիներ հատ հատ կը ճողոպրէին թրքական շղթայէն և կը հասնէին մեր դիրքերը։ Ժամը ուղիղ 6ին, երբ արդէն գրեթէ լոյս էր, մեր դիրքերէն լսուեցան կանոնաւոր յաւաքուր աղաղակներ։ Թուրք պահակները, որոնք ամբողջ գիշերը կը հսկէին Ուրբաթ Առուի երկարութեամբ, յարձակեցան հայ գիղջկուհիներու վրայ և առեւանգեցին զանոնք։ Գիղջկուհիներէն երկուքը փորձեցին ճողոպրիլ և հազիւ քանի մը քայլ ըրած, ենթարկուեցան թուրք պահակներու գնդակներուն։ Մեր պահակները փորձեցին մրջնաման և, տարաբախտաբար, առանց հարկ եղած զգուշութեան, առաջ նետուեցան և ինկան թրքական համազարկէն։ Սպանուեցան Եղիա Նախշունեան և Յակոբ Գիւրզեան. երկուքն ալ գրեթէ դակը կուրծքէն ընդունած են։ Մեր դիրքերը տախտուած եղան կռիւը ընդունելու և պաշտպանելու բաց դաշտին վրայ։ Մեր պետին չդիմանալով, թուրքերը մէկ ապանեալ տուին և փախան դաշտի խորքերը։ Մնացեալ հայ գիղջկուհիները ապաստանեցան։ Մեր դրացի դիրքերու վրայ նոյնպէս կռիւը սկսած է։»

Ուրբաթ Առուն փրթող կռիւը քանի մը վայրկեանէն բո-
ցավառեց ամբողջ Այգեստանը։ Դուրսը, փողոցներուն մէջ, մեծ
ու ալեկոծ իրարանցում մը ծայր առաւ։ Մանուկներ, ծերեր,
կիներ, հասակաւորներ՝ փողոցները թափուեցան։ Ոմանք կը
աղաղակէին, կը վշաքաղուէին. ուրիշներ կատաղութենէ տա-
քերով գլուխները կը դոփէին ու ջղային կծկումներ կ'ունենային.
շատերը «Ջան», «Ջան», աղաղակներով օրհնանք կը տեղային հայ
կռուողներուն։ Կային նաև մտայլ, անյոյս դիմագծեր։ Իսկ ան-
դին, ալ ու ձախ ամբոխը ճեղքելով, թեթեւտն ու անվախ, դէ-
պի դիրքերը կը սլանային երիտասարդ ու պատանի քաջերը։

Ուրբաթ Առուն հրացանաձայները նախ արձագանգուեցան
Հալի Բէքերի Թրքական պօռանոցէն փրթող ամէնէն պռտուկը,
որուն անմիջապէս միախառնուեցան, հնչեխէն, Թօփրաք Քալէէն
և Շամուտ Աղայի պօռանոցներէն պռթկացող Թրքական հիւսիւ
չափլիներու չնոպայլային ռումբերը։ Յաղորդ վայրկեանին ա-
մէն տեսակ զէնքերու խառն ու չարաշուք աղմուկը փրթաւ ա-
մէն ուղղութեամբ, Յայնկոյներէն մինչև Հայ Փողոց, ամէնուր,
Այգեստանի ամբողջ շրջապատը, պրկեթէ իրարանչիւր տասը
քայլի վրայ...

Հայկական Շուտպին, Զինուորական Մարմնին, յատկացուած
չէնքին մէջ երէկուայ քիչ մը վհատ, վարանոտ, վազուան ա-
նըտոյդին դիմաց կարծես անվճռական ու պրոտակով հոգիները
փոխուած, վերանոուած էին այլևս։ Մեծ կռուզիտ մը, ալեկոծ
չարժուամ մը կը սկսէր այդ չէնքէն ու կը տարածուէր հայկական
թոլոր դիրքերուն վրայ և Այգեստանի հայութեան արտերուն
մէջ։ Ամբողջ այդ ալեկոծ չարժուժի հոգին Արամն էր, որուն կ'օժան-
դակէին Զինուորական Մարմնի անդամները՝ Բուլղարացի Գրիգոր,
Կայծակ Առաքել և Արմենակ Եկարեան, որոնք լիուլի կը կա-
տարէին իրենց վճռակուած դիմադրական պարտաւորութիւնները։

Դիրքերէն անընդհատ տեղեկագիրներ կը հասնէին, լուրեր
կը հաղորդէին, հրահանգներ կը առանձայէին և, անմիջապէս իսկ,
կը մեկնէին իրենց դիրքերը։ Ամէն տեղ, Այգեստանի թոլոր ճա-
կատներուն վրայ, կռիւը սկսուած էր։ Ուրբաթ Առուի հրացանա-
ձգութիւնը ալիքանշանը եղած էր Թուրքերու համար ամէն տեղ
նախայարձակ ըլլալու և կրակէ անձրև թափելու հայ դիրքերուն

վրայ. Անկէ ան՛լ ալ սակայն թուրքերը հանդիսացան հայ ժողովուրդի անկեղծ բաւարարութեան (*):

Կարելի սկզբնաւորութիւնէն հազիւ ժամ մը վերջ, հրայանի համբաւաւոր ազմուկները արդէն սկսան դրեթէ անլսելի դառնալ

(*) Կարելի առաջին իսկ ժամուն խմբագրութեան եւ հրատարակութեան տրուեցաւ հետեւեալ կոչը՝ ուղղուած վանի թուրք ազգաբնակութեան։

„Թուրք հայրենակիցներուն,

Հայրենակիցներ,

Արիւնռուշտ առնաւուտ կուսակալ մը, երկիրը պատերազմի աղէտներուն ենթարկելէ եւ անմիտ յարձակումներով մեր մօտաւորապէս 10,000 զինուորներու արիւնը ի զուր տեղ հոսեցնելէ ետք, այսօր կ'ուզէ այդ անզգամութիւնը ծածկել վանեցիներու արեան մէջ։

Ասոր համար է ահա, որ սահմանին վրայ գտնուող զինուորները քաշելով տեղւոյս անմեղ ժողովուրդը ոչնչացնել կ'ուզէ։ Խորհեցէք թէ, ինչպէս ինքը կ'ըսէ, անիկա այս երկրին մէջ ծի մը ունի միայն. հետեւաբար, անիկա երկու ազգերուն արիւնը հոսեցնելէ ետք, իր ծին հեծնելով երկրէն դուրս կ'ելլէ ու փախչելով երկիրն ու մանաւանդ ձեզ սահմանն անցնող թշնամիներուն ձեռքը պիտի յանձնէ։ Գիտէք որ այս կուսակալը ծառէն ճիւղ մը կտրելու համար կացինը արմատին կը զարնէ։ Ծառի մէկ ճիւղն ալ դուք էք, Շատ լաւ կրնաք հասկնալ, որ ճիւղերն ալ միասին պիտի իյնան։ Հետեւաբար թէ ձեր եւ թէ ձեր զաւակներուն իրաւունքն ու պահպանութիւնը չապահովող այս անիրաւ կռուին եթէ մասնակից ըլլաք, երկու ազգերուն միջեւ անդունդ մը բանալուն օգնած կ'ըլլաք։

Դուք ալ ձեր կեանքը վտանգի ենթարկելէ ետք, շատ մօտիկ ժամանակին, ձեր վրայ պիտի հրաւիրէք անհաշիւ պատասխանատուութիւն մը եւ անոր չարաղէտ արդիւնքը։ Մէկ խօսքով, եթէ երկրի փրկութեան եւ երջանկութեան փափաքող էք, անմիջապէս գործի սկսէք։ Ըսէք Ջէվդէթ բէյի, թէ տեղէ մը կառավարութիւնը կրնայ վերցուիլ, բայց ազգերը մնայուն են, Ըսէք, թէ երկու ազգերը չպէտք է իրարու զարնել տալ։ Ըսէք, դուք հիւր էք, իսկ մենք ընդմիշտ այս երկրին մէջ պիտի ապրինք, հետեւաբար պահանջեցէք որ ան այս երկրէն ելլէ երթայ, պաշտումը վերցնէ եւ գաւառներուն մէջ տեղի ունեցող դէպքերուն անմիջապէս վերջ տայ։ Հակառակ պարագային գործը իր ելքին պիտի յանգի եւ վախճանը աղետալի պիտի ըլլայ։(*)

ՎԱՆԻ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴ»

(*)Այս կոչը կռուի առաջին օրուան ընթացքին զանազան միջոցներով փորձուեցաւ ցրել մօտակայ թուրք թաղերը, կռիւներէն վերջ ստուգուեցաւ, որ թուրքերը ստացած են, կոչը խմբագրած է Զինաբաշի Մարմնի անդամ Դ. Փափազեան։

ամէն ուղղութեամբ լսուող թնդանօթային ամենէն սրտոտի ձը մկլ։ Թուրքերը արդէն թնդանօթի կը դիմէին։

Առաջին անգամ թրքական թնդանօթը իրենց կուրծքին վրայ ընդունեցին հայկական Սահակ բէյ և Թովմասեան ամէնէն կարեւոր դիրքերը։ Թուրքերը դարան մտած էին այդ դիրքերուն անմիջապէս դիմաց, հալիւ քսան-քսանհինգ քայլ հեռաւորութեան ձը վրայ։ Ինչ ետք թնդանօթային արձապանգումները ձաւալեցան ու տարածուեցան դրեթէ բոլոր ուղղութեամբ և միշտ հայկական կարեւոր դիրքերուն վրայ։ Մէկ ժամ վերջ թնդանօթները սկսան դառալ Թօփերնաք Քալէի բարձունքներէն և Հաջի Ինքըրի զօրանոցէն և, այս անգամ, ռումբերը կը տեղային ոչ միայն դիրքերու, այլ և փողոցներու մէջ, անպաշտպան չէնքերու և հրապարակներու վրայ։

Առանձնապէս ուժեղ հարուածներ տուացաւ Սահակ բէյի դիրքը։ Թուրքերը չատ լաւ գիտէին, որ գրաւելով այս դիրքը ոչ միայն հոգեբանական խոր բեկում պիտի առեղծէին հայ ինքնապաշտպան ժողովուրդի մէջ, այլև իրօ՛ք պիտի փշրէին Այդեանի սիրտը, բաժնելով զայն երկու մասի։

«...Սահակ բէյի դիրքէն հանող տեղանքակի պէմքին վրայ Արամ կարծես անօթևուժի նշաններ տեսաւ (*)։ Անմիջապէս անկիւնը տարաւ զայն և թեթեւ հարցաքննութենէ մը ետք քանի մը չտապղական հրահանգներ տուաւ Զին. Մարմնի անդամներուն և ուղղուեցաւ դէպի Սահակ բէյի դիրքը, անձամբ քննելու կացութիւնը։

«Արամին ընկերացայ նաև ես։ Մեզ հետ էին կայծակ Առաքել, Փանոս Թէրլէմէզեան (*), Թէոս Տեղերլիկեան, ինչպէս նաև Արամի թիկնապահներէն Հրանդ Հիւսեան (*), վաղարշակ Բէրբէրեան (*) և Պարգև Պանիրեան։

Անհնարին է փողոցներով անցնիլ։ Ամէն մէկ քայլափոխը

(*) Իմ յուշատետրէս, 1915, Ապրիլ 7։

(*) Փանոս Թէրլէմէզեան, հայ տաղանդաւոր նկարիչը, վանի կռիւներու ընթացքին երեւան բերաւ արտակարգ եռանդ և քաջութիւն։

(*) Հրանդ Հիւսեան, 1918ի Բագուի կռիւներուն հերոսաբար ինկաւ Սեբաստացի Մուրատի հետ, անհաւասար կռուի մէջ։

(*) Վաղարշակ Բէրբէրեան, վանի մեծ գաղթէն յետոյ մեռաւ Երեւանի մէջ։

կապուած է մեծ վտանգի մը հետ: Ոչ միայն հրացանի գնդակներ կը սպառեն անվերջ, այլեւ թնդանօթի հարուածները օրուտալով կը պայթին բարիքներու գլխուն եւ կը ցրուին փողոցի երկայնքին ու լայնքին վրայ:

Թէատը կ'ընտրէ այդ ճանապարհը եւ մեր խումբը լսելիացն կը հետեւի անոր: Նոյն վտանգը նաեւ այդիներուն մէջ: Նոյն հրացանի եւ թնդանօթի անվերջ գնդակները, որ կ'իջնան ալ ու ձախ: Սարսափելի է, մանաւանդ, Անգլիական Հիւպատոսարանի Թրքական դիրքը, ուրկէ իրօք կարկուտի նման գնդակ կը տեղան մեր վրայ: Թրքական այդ դիրքը ինքնիշխան տէրն է Նորաշէնի չորքանի բոլոր հայկական փողոցներուն եւ այդիներուն:

Երբեմն հինգ-տաս վայրկեան սպասելով՝ մինչեւ որ մեզի ուղղուած հրամայարկը գայլերի ոռնալէ, երբեմն տղոսկելով ամբողջ արուարձի սարածութիւնը մը, վերջապէս կը հասնինք Սահակ բէյի մեր դիրքը:

Բակին մէջ հաւաքուած են հինգ վեց անզէն երիտասարդներ: Զէնք չունին, բայց եկած են այս ամէնէն վտանգաւոր դիրքը, որպէսզի... սպանուողի տեղը անցնին: Մեր հասնելէն երկու րոպէ առաջ անոնցմէ մէկը նահատակուած է թնդանօթի ռումբի մը կտորէն, իսկ միւսը թեթեւապէս վիրաւորուած է:

Կը փորձենք բարձրանալ դիրքը, տղաներու մօտ, բայց սանդուխը գրեթէ քանդուած է: Հարկ է իրարու նեցուկ կենալ, որպէսզի հնարաւոր ըլլայ դիրքը մտնել: Ա՛խ, այս փուչին, ծուխը եւ մանաւանդ վառօդի արուսոց, հարբեցնող բուրմունքը: Կարծես արիւնի բուրմունք ըլլայ... Եւ ահա՛, իրօք, արի՛ւն: Ծանրօրէն վիրաւոր, սանդուխէն քիչ մը անդին, պառկած է հսկայ մը: Տղաները անունը չեն գիտեր, միայն գիտեն որ կռուած է հերոսաբար, երբեք լսած չէ խմբապետի զգոյշ հրահանգը եւ դիրքէն հեռացած չէ, մինչեւ որ թնդանօթի գնդակը ընդունած է կուրծքին... Արամ կը տնազէ զայն եւ կը պարզուի, որ արդէն... մեռած է: Վերջը թէօսը տուաւ, որ Ապրակեցի մըն է, Դաշնակցութեան հին գինուորներէն:

Արամի ներկայութիւնը այս դիրքին մէջ՝ այս տառնեակ մը տղաներու համար, փրկութիւն մը եղաւ: Բոլորը մէկ՝ երեխաներու նման կ'ապաստանեն և չուրջպար կը գառնան Արամի քով: Ընդամէնը մէկ քանի ժամուան մէջ չորս գոհեր տուած են: Տաս-

Ներկու տղաներէն մեծցիր են ուր... Երկու ժամէն անոնք կը սքնցուցած են անա իրենց մէկ երթորդը... Վե՞րջը: Մինչև երեկոուն քանի՞ ժամ կայ դեռ և այս հերոսներէն ո՞րը պիտի տարի վաղը, կը խորհիմ և ինքս իմ մտքէս կը սարսափիմ...

...Բայց տղաները, Արամի ներկայութենէն պահ մը ոգևորուելէ վերջ, նո՛ր ի՛ուշացերին և պատասխանը կը խնդրեն վա՛ր իջնել, վասնզի վտանգը ամէն րոպէ պատրաստ է խլելու այդ թանկագին կեանքը՝ այս ժահուան սենեակին մէջ: Արամ չլսելու կուտայ և բարի ժպիտով մը կը կատակէ տղաներու հետ: Ճիշտ այդ րոպէին թնդանօթի երկու միաժամանակ որոտաց հարուածներ կը թնդացնեն չէնքը և առաստաղի մէկ անկիւնէն խոշոր վանդուած մը ափսորմ վար կուգայ: Մեզմէ ոմանք կը չխոթին, բայց պերքապան պինուորներու համար արդէն շատ սովորական է ամէն ինչ: Վայրկեան մը վերջ նորէն թնդանօթի հարուած մը, բայց այս անգամ աննպատակ:

Բայց այս ուրիշ հարուած մը և այս անգամ արդէն ուղիղ մեր դերքին վրայ բացուած ծակէն քիչ մը վեր: Գաւը կը սարսափ ու սակայն տակաւին կը տամառի կանգուն մնալ:

Փանոս Թէրլէմէզեան Ղազնուտ կը հռնուայ դերքին, մօտիկէն կը գննէ, կը տուժէ թնդանօթի ծուխն ու վայրը ու մէ՛կ, երե՛ք, կ՛արձակէ հրացանը և նո՛ր կը քաշուի՝ յուսալով թէ ապահով է թուրք թնդանօթաձիգը: Դերքը պարապ չի մնար: Հերթապահ պինուորը կ՛անցնի Փանոսի տեղ և ակնդէտ կը հսկէ: Յանկարծ, իբրև պատասխան Փանոսի դնդակնետութեան, թնդանօթի երեք չհաշտակի հարուած կը հասնի մեղի, ուղիղ հոն, ուրկէ Փանոս կրակած էր: Ծուխն ու փոշին կը պատեն ամբողջ սենեակը:

Վայրկեան մը ամբողջ կը սպասենք: Գոնէ ես անպիտանիս էութեան մը վերածուած էի: կը չօշափէի ինքզինքս, մտիկս, ձեռքերս և տարտղնուած մտովի՝ «ո՞ղջ եմ արդեօք», «չպատռուեցա՞յ», «արդէն մեռա՞յ...»: Տակաւ սենեակը կը լուսաւորուի ու ահա խուլ մրմունջ մը կը լսուի սենեակի մեռելային լռութեան մէջ: Փանոսը փոխարինող պահակը արնաշաղախ, բլիկ բլիկ ինկած է: Ա.ջ բազուկը ձգուելի է հետևն, առնուելին պլուզը. իրանը յօշոտուելի է, ուրքը ծռմռուելի ու գանկը երեք մասի բաժնուած՝ խաչաձև ինկած է քայլ մը անդին: Ուղեղը, լորձունքի նման ճապկեր է սախտակատակին վրայ ու դեռ կը խըշ-

լըռեցաւ. Հրացանի մէկ փողը մատը դեռ ձգանին մէջ, սասը կրատը եղած է, իսկ դէրքը, ուր կանգնած ու կենդանի կը հակէր ան բոպէ մը առաջ, բացուեր, լայնցեր է, իսր վէրք մը պոյտանելով պաչտպանութեան պատին վրայ...

Ջինուորներէն մէկը, փլչոզ ոտիւանելուն տակ չարչուած՝ ուժասպառ կը սպասէ։ Երբորդ զինուորի դէմքը վատոզի կայծկներով ծածկած է. մէկ ուրիշը, ուրբէն վերաւոր՝ կը կապայ։

Մինչ այս մինչ այն, Թնդանօթի կրկին պոռալը պայթիւններ, այս անգամ բարեբախտաբար քիչ մը վերև, որով անվնաս...

Կը վազենք Արամի մօտ՝ սոսկումով և կասկածով։ Բարեբախտաբար անվնաս է ան ալ։ Կը կարդարէ անվիճելի վարպետութեամբ և կը խոստանայ նոր, օդնական ու ապրի փոթ զինուորներ հասցնել մէկ ժամէն։ Թեթև լրում մը կը տիրէ սրտերուն, կ'ախտանան իրենց դէրքը, որու պաշտպանութեան համար արդէն հինգերորդ զոհը տուին՝ չհաշուած վիրաւորները։

Բոլորս վար կ'իջնենք։ Արամ կը պոռտպոռտայ ուրիշները կարճ հասով մը։ Կը հաւաքուի ամէն մէկը առանձին և կը բաժնուինք։

Ջուր կը փորձենք անցնիլ մեր մէջ, Թալմասեան դէրքը, որ հարիւր հարիւր քայլ հեռաւորութեան վրայ է, բայց ուղղակի ընկած է Ջնտաքի խոչընդոտ կրակին տակ և մեր դէրքերէն կրակի կ'ենթադրուի։ Վարդգեսն ու Հրանդ կը փորձեն ուղղակի ճամբայ, բայց ուժգին համազարկի մը բռնուելով անոյշ ետ կը վերադառնան։ Արամ կը կարդադրէ խրամներ փորել այդ կէտին մէջ՝ հաղորդակցութիւն առնելու համար Թալմասեան դէրքին հետ։ Կը խոստանայ գրկել նաև անհրաժեշտ բանուորներ՝ խրամները աշխատացնելու համար։

Հարիւր այդ ծայրը հասած էինք, երբ լսեցինք մեր թաղած դէրքի ուղղութեամբ պոռթրտը, Ջնտաքի Թնդանօթային ճամբու ուրիշներ ուժգնացնող։ Արամի մէկ ժամուայ այցելութիւնը բանական եղած էր, առիթ տալու հաղորդակցութիւնը դիւրացնելու մէջ՝ անյուսահատ ճաքտելու և մինչև վերջին փամփուշտը կռուելու համար Ջնտաքի դիրքերուն վրայ։

...Հարիւր Շուտի չէնքը հասած ենք, երբ մեզի կ'ընդառաջէ Արամն ու Ջինուորական Մարմինը ողջունելու եկող Ս. Վարդանի ձոլմամբ ամբոխը, առաջնորդութեամբ հայկական զինուորական հոգեպետներուն (քահանայ), զոր կը հոսպեն վար-

ժամանակի պատանի տաներբը։ Ալեկոծ ձայնարուն և «կեցցէ»-ներուն կը յաջորդէ խորունկ, առնական չեչտերով ու անվեհատ անձնազոհութեան անմահ քայլերգը։

„Ամեհայեաց տեղ մահը մի է,
Մարդ մի անգամ պիտ մեռնի,
Բայց երանի, որ իւր ազգի
Ազատութեան կը զոհուի...“

Մարդկային այս հսկայ զանգուածին առաջնորդն է ապագաւոր ձերունի մը, հայ ուսուցիչ մը՝ Յովհաննէս Մկրտիչեան-Կուլօղլեան, կեդրոնական դպրոցի հայոց լեզուի և պատմութեան ուսուցիչ, մէկը անշեղ աւանդապահներէն վաստակաւորական յեղափոխական դաստիարակ Մկրտիչ Փորթուգալեանի և դործակիցը Աւետիսեանի, Պեռօի և Մարտիկի։ Կուլօղլեան ինքն անձամբ առաջնորդած է աշակերտական նուագախումբը և ալիքահարուող ամբոխին հետ ուխտի եկած է Զինուոր. Մարմնի մօտ՝ պատուով մեռնելու երդումով։

«Մեր Հայրենիք»ի յուզումնաստեղծ երաժշտութեան հնչեղէն ետք, իբրև ահեղ պատգամներ հաղարաւոր ամբոխի առաջուն մէջ կը պայթին Կուլօղլեանի խօսքերը.—

«...կեանքի և մահուան օ՛րն է, հայրենակիցներ, պատուով մեռնելու վերապոյն ժամը...

«20 տարի առաջ, այս նոյն փողոցներուն մէջ և այս նոյն թշնամին փորձեց բնաջնջել ձեր հայրերը, բայց չկրցաւ, որովհետև բախեցաւ ձեր նախորդներու հերոսական դիմադրութեան։

«...Թո՛ղ այդ սպերախտ թշնամին այս անգամ ևս բախի ձեր դիմադրութեան և ինքը ոչնչանայ իր նենգած հրէշաւոր դաւադրութեան մէջ։

«Ցիշեցէ՛ք 96ը, հայրենակիցներ, յիշեցէք ձեր հայրերու պատուաւոր ժառը, հետեւեցէ՛ք ձեր վերջին աննման առաջնորդներու՝ Իշխանի և Վռամեանի օրինակին։ Երդուեցէ՛ք, որ դուք չէք դաւաճաններ անոնց իղձերուն, երդուեցէ՛ք, որ պատուով պիտի մեռնիք ամէնքդ...

«Առա՛ջ, դէպի դիրքերը, դէպի ապառ կեանք և անմահութիւն...»։

Դողդոջուն ձերունին լուռ՝ վրէժի, ցասումի, յաղթութեան, և կեանքի ու մահուան հզօր կիրքերով յորդած ազմուկին ու

բայ ապանչութիւններու տարածին տակ։ Մինչ ֆանֆառը վերջա-
կաու հայութեան քայլերդը աւելի և աւելի ուժդին՝

„...Իւր ֆաջ որդւոց սուրբ արիւնով
Պիտի լինի ազատուած...“ (*)

Իրիկնապահի դէմ կռիւը բոլոր ճակատներուն վրայ աւելի ու աւելի կը սաստկանայ։ Հաջի Բէքըրի զօրանոցին մէջ զեռեզ-ուած թնդանօթները ձանչ աւերներ կը գործեն բայ դաշտին մէջ մինակ իննկած հայկական դիրքի մը վրայ՝ ամբողջովին փլատա-կի վերածելով զայն։ Հոն կը սպաննուին երկու գինուորներ։ Ինքնապաշտպանութեան մարտիկները սոխակած կ'ըլլան մէկ կողմէ բայ դաշտին մէջ խրամներ փորել և, միւս կողմէ, կռուէ-

---

(*) „Տեղեկատու Դիւան“ի կողմէ օրը մէկ քանի անգամ, երբեմն նոյնիսկ ժամ առ ժամ, կը տրուէին քաղցիկ-հաղորդագրութիւններ՝ թէ նոյնիսկ ժամ առ ժամ, կը տրուէին քաղցիկ-հաղորդագրութիւններ՝ թէ դիրքերը եւ թէ ժողովուրդը իրազեկ պահելու համար կռուի եւ ընդհա-նուր կացութեան մասին։

Կռուի սկզբնաւորութեան մասին Զինուոր. Մարմինը, Ապրիլ 7ի առաւօտեան, կը յայտարարէր հետեւեալը.—

„Սղգայէն քաղաք եկող հայ կիներու վրայ թուրք գինուորներու կողմէ կրակ բացուած է։ Մերոնք պատասխանած են։ 3 զօրքեր սպաննուած են եւ 2 ջորի գրաւուած։ Թուրք մը խաչ փողոց եւ թուրք մը եւս Ուրքաթ Առուն սպաննուած են“։

Դիրքերէն հասնող լուրերէն առնելով „Տեղեկատու Դիւան“ը կը հրատարակէ նաեւ Ապրիլ 7ի ամբողջ օրուան ընթացքին կատարուած բոլոր դէպքերը՝ տալով միայն թիւեր։ Այսպէս, թուրքեր սպանեալներ տուած են՝ Այիջօղլու փողոցին մէջ՝ 3, Տէր-Թովմաղեան դիրքին մօտ 2, Արարք՝ Տէր Ներսէսեան դիրքէն՝ 1, Արարք՝ Մէրքէզի մօտ՝ 1, Սահակ Բէյի դիրքէն՝ 4, Աբօի դիրքէն՝ 1, փոս Թաղի մէջ՝ 3, Համուտ Աղայի տան առջեւ՝ 1, եւայլն։

Նոյն օրը մեր մարտիկները գրաւած են խաչ-փողոցի հեռագրատունը իր ամբողջ գոյքերով։ Հայ զոհերու մասին „Տեղեկատու Դիւան“ը կը բաւականանայ յիշատակելով միայն կռուի սկիզբը նահատակուող երկու մարտիկներու անունները տալով։

Ապրիլ 7ի երեկոյեան հրապարակուած կարճ հրահանգով մը, ռազ-մական ինքնապաշտպանութեան մարտիկներուն՝ Զինուորական Մարմինը կը գրէ.—

„Ընկերնե՛ր,
Թնդանօթի ռումբերէն ցարդ վնասուած են միայն անգէնները։
Անգէնները ապահով տեղեր դրէք։
Արի՛ եղէք, ամէն տեղ յաղթութիւնը մերն է։
Գիշերուայ անունն է „ցորեն“։„

լով պաշտպանելով։ Բանի մը ժամ ետք անանց կը յաջողի անցնիլ ծոմակայ պատերուն տակ և սմրանալ։ Թնդանօթները մէկ քանի պոմբ կը խլեն նաև դրացի դիրքերէն։

Կռիւը նոյնքան կատաղի կը դառնայ Հաչ Փոլոյի ուղղութեամբ, ուր Թուրքերը վերապահ ուժերով պահ մը կ'ընկճեն հայերը։ Զրահամեքենաներով և ծանր հրետանիով զինուելով, Թուրքերը իրենց չատ աւելի մեծ դիրքէն՝ կրնան տուներէն, կը յաջողին հրդեհել մերձակայ հայ հոյակուռ դիրքը, կարմիրմօրուքեանի տունը։ Մարտիկները անվնաս կը քաշուին ժամուկ երկրորդական դիրք մը՝ Զրուանդեանի տունը։ Կարմիրմօրուքեանի տունը (*) իր ամբողջ հարուստ նիւթեղէնով կը հրդեհուի, բայց Թուրքերը չեն յաջողիր գրաւել զայն։

Նոյն պահուն Թուրքերը կը հրդեհեն Հաչ Փոլոյի երկայնքին վրայ գտնուող բոլոր հայ անպաշտպան թողնուած մեծակառոյց տուները։ Հրդեհուող ու թալանուող այդ տուներուն մէջ աչքի կ'իյնային Սահակ Գալջեանի, Մհտ. Աւետեանի, Խլու, Շէհոյեանի և այլ հարուստ տուները։

Հրդեհը կը տարածուի նոյնպէս քիչ մը հեռու իննկած Ս.

(*) Կարմիրմօրուքեանի տան հրդեհէն ոչնչացաւ նաեւ հոն ապրող Թուրք հրամանատարի մը՝ վանի Թուրք Զինուորական Ատեանի նախագահ Հիւսնի բէյի ամբողջ ստացուածքը։

Հիւսնի բէյ Թուրք պետական պատասխանատու պաշտօնեաներէն այն հազուագիւտ դէմքն էր, որ լրջօրէն կը գիտակցէր Ջէվդէթի եւ առ հասարակ Թուրք կառավարութեան ոճրագործ քաղաքականութեան ամբողջ արիւնոտ հետեւանքները։ Առ հասարակ ողջմիտ եւ խաղաղասէր, անիկա, հակառակ իր դիրքին եւ պաշտօնին, առիթ չէր փախցներ գոնէ մասամբ զսպելու Ջէվդէթի ոճիրները, պատերազմէն առաջ ու մանաւանդ զօրաշարժի օրերուն, անիկա մտերմացաւ Արամի հետ որու հանդէպ անսահման յարգանք ու հիացում ունէր։ Ամէն առիթով ալ անիկա իր աջակցութիւնը չզլացաւ թէ Արամին եւ թէ Վռամեանին։ Մինչեւ վերջն ալ, գիտակցելով հանդերձ որ Ջէվդէթ կոտորածի պիտի ենթարկէ Այգեստանի ամբողջ հայութիւնը, Հիւսնի բէյ սակայն չհեռացաւ հայկական թաղէն եւ նշանախեց անգամ չփոխեց իր ուղղամտութիւնը եւ չազդուեցաւ Ջէվդէթի սպառնալիքներէն, կռիւները սկսելէն առաջ Հիւսնի բէյ իր կնոջը ու աղջկան հետ ապաստան գտաւ իտալական ներկայացուցիչ Աբօրդոնիի տունը։ Դէպիւներու ընթացքին եւ ազատութեան օրերուն, վանի թէ կովկասի մէջ, Հիւսնի բէյ միշտ մասնաւոր յարգանքի արժանացաւ հայերու կողմէ։

Յակոբի թաղին մէջ, ուր գրեթէ բոլոր հայ տուներու հերթին կը թալլուի ու կը հրդեհուի Ս. Յակոբի եկեղեցին։ Ս. Յակոբի և Խաչ Փողոցի թաղերու հայ բնակչութիւնը կուռի նախորդ օրերուն արդէն յաջողած էր մաս մը սպրանքներով և կահ կարասիներով վտխատրուիլ Ամերիկեան ու Գերմանական Երջանկանները և հայկ. ապահով համարուած թաղերը։

Ապրիլ 7ի իրիկնամուտի այդ հրդեհները մեծ իրարանցում առիթեցին ժողովուրդի այն մասին մէջ, որը հնարաւորութիւն չունէր մասնակցելու կոիւներուն և իրազեկ չէր ընդհանուր կացութեան։ Կարեւորը դիրքերն էին, իսկ մինչեւ այդ ոչ մէկ դիրք լրուած էր դեռ և ինքնապաշտպանութեան մարտիկները, թէև ծանր զոհերով, բայց կրցած էին աննահանջ մնալ իրենց դիրքերուն մէջ և չպղտուիլ կուռի առաջին օրն իսկ թշնամու հանդէս ըերած բռնանալու կատաղութիւններէն։

«Իրիկնամուտին, կէս ժամու չափ, հայ-թրքական բոլոր դիրքերուն վրայ, յանկարծօրէն, կը թագաւորէ մեռելային լռութիւն մը։ Ինդհանօթի ոչ մէկ հարուած, ոչ մէկ հրացանաձգութիւն։ Կարմիր հրդեհ մը կը ծաւալի միայն Խաչ Փողոցէն Ս. Յակոբ, անյոյս բոցերը՝ հայ անպաշտպան տուներու։ Հետուէն, շատ խորէն, կը լսուի խուլ որոտ մը։ Պարզ է, որ Քալաքամէջի բուռ մը հայութիւնը տակաւին կը մարտնչէ։ Կասկածողներ կան, թէ թուրքերը, Այգեստանը ընկճելէ յետոյ՝ իրենց բռնանալու կատաղութիւնը պիտի թափեն մնկուսացած Քալաքամէջի ափ մը հայութեան վրայ։ Արամ, տակտն, չարտուղեակ կը համարէ այս խորհրդաւոր լռութիւնը և անմիջապէս կը հրահանգէ բոլոր դիրքերուն ամբողջ գիշերը պատրաստ և անքուն հսկել՝ առաջն առնելու համար ամէն տեսակ դաւադրութեան։ Կը հրահանգէ նաև լաւագոյն ուժերով ամրացնել ամէնէն կարեւոր ճակատը՝ Սահակ Բէյի դիրքը։ Ինք կը մնայ ամբողջ գիշերը Զին. Մարմնի չէնքը և անձամբ կը հսկէ ու կը վարէ բոլոր գործերը։

Արամի նախազգացումը անտեղի չէր։ Կէս ժամուայ խորհրդաւոր լռութիւնը կը խզուի յանկարծ և անեղաւսաւ կայծակի և որոտի ուժգնութեամբ բոլոր դիրքերու վրայ կը լսուի ուղղակի դժոխային աղմուկ մը։ Անհնարին է պատկերացնել այդ դժոխային աղմուկի ամբողջ կատաղութիւնը։ Մարդկային լսելիքը ուղղակի խլութեան կը դատապարտուէր և ամէն մարդ ան-

գիտակցութեն կը փակէր իր աչքն ու ականջը, չլսելու համար մարդկային կեանքին մէջ թերեւս մէկ անգամ միայն լսուող այդ չնապաղալային վիժվժացը։ Պատ մը կը թուէր, թէ այդ բոլորը պարզ մոռապատրանք է, թէ քիչ առաջուայ լուրթիւնն է նորէն, թէ սխալ է, ոչ մէկ ալմուկ կայ. բայց անա ծառերու խշրտուքը հրացանի դնդակներու տակ, լուսամուտներու ապակիներու անընդհատ դղրդոցը, կայծակնային փայլը, կամ օդին մէջ վիկզակ և ալեւոտան հրթիռները և վերջապէս այս արի մարդիկ, որոնք ամբողջ օրը այնքան քաջաբար կռուեցան և որոնք անա այս անդնդային տրտին մէջ դալկացան՝ ջղային անընդհատ կծկումներով...

— Պարզ անաբեկուած է, կ'րսէ Գր. Բուլգարացին։

— Վատո՞ն ես Սահակ բէյի դէրքին վրայ, կը հարցնէ Արամ։

— Փանոսն (ժամկոչեան) այնտեղ է, ոչինչ չի պատահելու, կը պատասխանէ Գրիգոր։

— Ձերթա՞նք։

— Ո՞ւր։

— Սահակ բէյ։

— Ձեմ կարծեր որ ունէ վտանգ պատահի, սպասեն՛ք, տեսնեն՛ք։

Լռութիւն։ Մինչդեռ դժոխային ալմուկը աւելի ու աւելի կը կառղի դուրսը։ Բայց անա տարօրինակ ալմուկ մը, ծանո՛թ, շա՛տ ծանօթ երգի մը ձայն, կարծես երգուած թնդանօթի փողերով։

„Ամենա՛յն տեղ, մահը մի է..."

— Ի՞նչ ալմուկ է։

Ներս կը մտնէ սուբհանդակը։ Սահակ բէյի դէրքի սուբհանդակը։

— Ի՞նչ կայ, ուղա՛յ, կը ձայնեն միաժամանակ Արամին ու Բուլգարացին։

— Ոչինչ, պ. Արամ, փանոսն ու ընկերները կը բարեւեն։ Մեր քանդուած դիրքերը արդէն վերաշինած են։ Տղաները «Մեր Հայրենի՛ք» կ'երգեն և ձեր քէֆը կը հարցնեն։

— Քանի՞ զոհ ունի՛ք։

— Ոչ մէկ զոհ։ Թուրքերը կ'ուզեն վախցնել, բայց ի՛նչ վախցող պատուղներ են՛ք... Հրամայուած է քար ձգել միայն՝ դնդակի փոխարէն։ Մենք թուրքերու պէս էշ չենք...

Ընդհանուր քրքիջ մը կը բարձրանայ և լսուտես, խանդավառ տրամադրութիւն մը կը հաստակէ ամէնքը...»(*)

(*) Իմ յուշատետրէն, 1915, Ապրիլ 8։

Բայց այս կայուն եւ լաւատես տրամադրութիւնը չէր խեղդեր, դժբախտաբար, կուսին անմասնակից ժողովուրդի մէջ։ Բնակչութեան մէկ մասը, այս դժոխային կրակին առջեւ անակնկալի գալով եւ մինչ տպրելով Զէվդէթի ծանօթ սպառնալիքի մղձաւանջը, պահ մը կը հաւատայ թէ իրօ՛ք, Զէվդէթ, ի պին ամէն զոհողութեան, պիտի յաջողի «24 ժամուան մէջ քար քարի վրայ չթողուլ իսլամական Այվանսարը»։

Ժողովուրդի մէկ մասի այս անարեկուածը կ՛ուռճանայ նոյնիսկ իր չօշափելի արտայայտութիւնը։ Ոմանք խնկարկօրէն կը փորձեն ապատանիլ Ամերիկեան եւ Գերմանական Շրջանակները։ Ոմանք փողոցներու եւ այգիներու մէջ կ՛իյնան պատահական գընդակներէ։ Ամէնէն անյուսահատներն անգամ այն կարծիքէն են եղած, թէ Թուրքերու այս կատաղի հրացանաձգութեանը անխուսափելիօրէն պիտի հետեւի չնչտակի յարձակումը, Թուրքերը պիտի փորձեն, և անշուշտ պիտի յաջողին, ճեղքել հայկական մէկ կամ մէկ քանի դիրքերը, և Այվանսարի թաղերը խուժելով, պիտի սկսին համայնական կոտորած։ Եղած են յոռետեսներ, որոնք կարծեր են թէ ունէ, նոյնիսկ հերոսական, ընդդիմութիւն անպարտ պիտի ըլլայ դիմադրելու այսպիսի զօրաւոր և բուռն յարձակողական մը։ Բայց այդ բոլոր կասկածներն ու մտավախութիւնները, բարեբախտաբար, չարդարացան, չնորհիւ վանի ինքնապաշտպան մարտիկներու հերոսական դիմադրութեան։

Թուրքերը անհաւոր կրակ բանալով միաժամանակ բուռն յարձակման կը դիմեն դաշտի մեր հետեւոր մէկ դիրքի՝ Գարդանէլի վրայ։ Ըստ ականատեսներու «հրացէններու լոյսին տակ կարելի էր ամբողջ գիշերը կարդալ և գրել...»։ Բայց այս դիրքին մէջ կեդրոնացած էին Դաշնակցութեան լաւագոյն մարտիկները՝ Ալէք Պարսամեան, Յարութիւն Լօսոս, Յակիկ Յովհաննան, Միհրան Յովհաննան, Գրիգոր Բազիկեան, (Հայրենակից) և ն.։

Կէս գիշերին Թուրքերը կը փորձեն ճեղքել Սահակ բէյի և Թովմասեան հայկական դիրքերը, բայց կը հանդիպին ինքնապաշտպան մարտիկներու կատաղի ընդդիմութեան և ծանր զոհեր թողնելով փողոցին մէջ՝ կը փախչին։

Նման բուռն յարձակում մը կը սկսի Խաչ Փողոցի մեր դիրքերուն վրայ, բայց նորէն ապարդիւն։

Յայնկոյսներու կողմը միայն, Թրքական երկու կրակի մի-

ՀՀ ինկած հայկական Շահպէնտէրեան դիրքը պահ մը կը լքուի, բայց քիչ ետք, ուրիշ դիրքերու մարտիկներ, այդ լքումը անպատուաբեր համարելով, զրոհով մը կը խոյանան թուրք պինդուորներու վրայ, կը դիմեն ձեռնառումքերու և կը յաջողին վերադրաւել:

Թրքական այդ կատաղի հրացանաձգութիւնը, առանց մէկ րոպէ դադար առնելու, կը շարունակուի ամբողջ դիշերը: Տակաւ, սակայն, թէ դիրքէ դիրք եղած կանոնաւոր յարաբերութեան և թէ Զինուոր. Մարմնէն ստացուած հրահանգներուն վրայ, հայկական բոլոր դիրքերը կը վերագտնեն իրենց պաղարիւնը և սկզբնական ահաբեկումը այս անգամ տեղի կուտայ ընդհանուր խանդավառութեան: Արհամարհելու համար թրքական ահաբեկումը և բոլանդակ քաղաքի մէջ խանդավառ տրամադրութիւն ստեղծելու նպատակով, բոլոր դիրքերը, իսկոյն մէկ ըրած, կ'երգեն ազգային և յեղափոխական երգեր: Զինուորական Մարմնի հրահանգով աշակերտական ֆանֆառը վտանգուած փողոցներէն անցնելով, կ'անցնի մերթ այս և մերթ այն դիրքը և կը սկսի նուագել «Մեր Հայրենիք»ը...

Միւս կողմէ ալ կը կատարուի ստեղծագործական ամէնէն կարեւոր աշխատանքը: Առջի օրուան ընթացքին թնդանօթներու հարուածներէն խորտակուած պատնէշներու փոխարէն նորերը կառուցելու և դիրքէ դիրք խրամային յարաբերութիւն ստեղծելու նպատակով, այդ անհաւոր դիշերն իսկ կը հաւաքուին քանի մը տասնեակ բանուորներ և ամէնէն կարեւոր դիրքերը կը պըրկըին: Այդ ամրաշէն բանուորներու հաւաքման և աշխատանքի լծելու գործը յանդգնութեամբ և յաջողութեամբ գլուխ կը բերէ ուսուցիչ Յովսէփ Գուլումճեան (ռամկավար):

Ապրիլ 7ի դիշերուայ կատաղի հրացանաձգութեան դրդուճին ի յայտ բերելու և մտքերը հանդարտեցնելու համար, Զինուոր. Մարմինը Ապրիլ 8ի առաւօն հետեւեալը կը յայտարարէ հասարակութեան.

«Հայրենակիցներ,

«Երէկ դիշերուան ամբողջ թնդանօթաձգութիւնն ու թշնամիի կողմէ վատնուած հարիւր հազարաւոր պնդակները նպատակ ունեցան մեզի վախցնել ժողովուրդը: Մեր կողմէ ոչ մէկ կրակոց կամ դիրքի լքում չկայ: Մերոնք չեն յօժարած նոյնիսկ պատասխանել: Ուշադրի պէտք չկայ»:

ԲԺ.

ԵՐԿՐՈՐԴ ԵՒ ԵՐՐՈՐԴ ՕՐԵՐԸ

Ապրիլ 8ին կռիւը կը շարունակուի առջի օրուայ կատաղութեամբ։ Թուրքերը նորէն հրապարակ կը գային թնդանօթները և չէին լքեր իրենց համապարկային անընդհատ կրակի սովորութիւնը։ Մեծ մասամբ անզգուշութեան հետեւանքով, փողոցներու մէջ կը սպանուին չորս հինգ քաղաքացիներ, նոյնիսկ կանայք և փոքրիկ երախաներ։

Դիրքերուն մէջ կը սպանուի պաշնակցական հին հայդուկ մը՝ Նապլուսի Խաչիկ։

Յաճառ կռիւներ տեղի կ'ունենան առաւելաբար Յայնկոյսներու, Խաչ Փողոցի և Արարքի կողմերը։

Ուժեղ և գրեթէ գիրկընդխառն կռիւ մը տեղի կ'ունենայ Յայնկոյսներու չրջանը, Շահպէնտէրեանի դիրքին վրայ։ Ապրիլ 7ին, գիշերը, թուրքերը կը յաջողին գրաւել հայկական այդ մեկուսի դիրքը, բայց քանի մը ժամ ետք, նոյն գիշերը, հայկական ուրիշ դիրքերու զինուորները եա կը խլեն զայն։

Ապրիլ 8ի յորեկը թուրքերը նորէն գրոհ կուտան այդ դիրքին վրայ և հայ մարտիկները ստիպուած կ'ըլլան նորէն զիջել և եա քաշուիլ։ Յուսմբ մը հայ զինուորներ կը փորձեն գրոհի դիմել և կը մտնեն չէնքը, ուր տեղի կ'ունենայ գիրկընդխառն կռիւ։ Թուրքերը թնդանօթի հարուածներ կը տեղացնեն, իսկ հայերը կը կռուին մաւզէրներով և ռումբերով։ Վերջին յաղթանակը կը մնայ թուրքերուն, բայց սուղ գնով։ Թուրքերը Շահպէնտէրեանի դիրքին առջև կը թողուն տասնէ աւելի դիակներ։ Բացի այդ, կը սպանուին երկու թնդանօթաձիգներ։ Հայերը գրոհ կուտան երկու Ողմեցի զինուորներ։

Անգլիական հիւպատոսարանն ապաստանած թուրք ոստիկան զինուորները կը կռուին յամառութեամբ և կատաղութեամբ։

Շնորհիւ իրենց դիրքի գերազանց յարմարութեան, անոնք կրակ կը ցանեն ամբողջ հայկական թաղերու, այգիներու, փողոցներու, դիրքերու վրայ։ Երթեւեկը այդ կրակէ գծով ուղղակի անհնարին կը դառնայ։ Մեծ մասամբ կը խանգարուի դիրքէ դիրք յարաբերութիւնը։

Գիտակցելով այդ դիրքի լուրջ կարեւորութիւնը, թուրքերը կը փորձեն, Ապրիլ 8ի ամբողջ օրուայ ընթացքին, նոր ուժեր տեղաւորել հոն և ատոր համար ալ այդ շրջանի բոլոր հայկական դիրքերու վրայ, երկու ժամը անգամ, կը դիմեն յարձակողականի։ Ադին, Գրիգոր Բուլղարացու, Գէորգ Զիտէչեանի և Նշան Ժամագործեանի կողմէ լռելեայն կը պատրաստուի Անգլիական հիւպատոսարանը հրդեհելու ծրագրի գործադրութիւնը։ Հիւպատոսարանին մերձակայ հայ տուներէն պատը ծակելով անոնք կը յաջողին հոն զետեղել ինքնաշարժ գործիք մը (բոլորովին նոր չինուած և յարմարցուած) և, ապա, Լուրի երկար խողովակով մը կը պատրաստուին քարիւղ սրսկել շէնքի տախտակեայ մասերուն վրայ։

Նախապէս լուր կը տրուի շրջակայ բոլոր հայ դիրքերուն— Մաքսապետեան, Թովմասեան, Յովհաննէսեան, ևն. — պատրաստ կենալու և հրդեհի նշանները տեսնալուն պէս փողոցէն փախչող զինուորներու վրայ կրակ բանալու։ Հրդեհաձիգները, թուրքերու համար մխանգամային աննկատ եղանակով, կը սկսին իրենց գործը։ Պատերուն և վարի լուսամուտներուն մեքենայի միջոցաւ ցանուած քարիւղը կը յաջողին բռնկցնել հրացանի գնդակներով և ձեռնառումբերով։ Թուրքերը կը նկատեն և անընդհատ հաւաքարկ տալով կը փախչին։

Ճիշտ այդ պահուն, դէմի փողոցի պատերն ի վեր սողալով, թուրքերուն կը հասնին նոր օգնական ուժեր՝ Հիւպատոսարանի իրենց դիրքը ուժեղցնելու նպատակով։ Շրջապատի հայկական դիրքերը կը սկսին կրակ բանալ փախչող զինուորներու վրայ։ Առանձին յանդգնութիւն ցոյց կուտայ Եաբուեան-Մաքսապետեան դիրքերու խմբապետ Գործոթցի Նշան (Հնչակեան) բաց փողոց դուրս գալով և համարձակօրէն հետապնդելով փախչող թուրքերը։ Փախչողներէն չատերը կը գնդակահարուին փողոցին մէջ։ Մէկ քանի տասնեակ թուրք զինուորներ ևս կը սպանուին Հիւպատոսարանի մէջ։

Հիւպատոսարանի շէնքի հրդեհումը իբրեւ փոխ վրէժ Ապրիլ 7ի հայկական կարմիրմօրուքեան դիրքի հրդեհումին, մեծ խանդավառութիւն կը ստեղծէ Այգեստանի հայութեան մէջ, մանաւանդ որ այդ կեդրոնական դիրքի հրդեհումով նոյնչափ մը դիրքեր որոշ չափով ազատ շունչ կը քաշէին (*):

Ապրիլ 7ի և 8ի սկզբնական կռիւներուն, ամէնէն աւելի քաջութիւն և կորով ցոյց տուող մարտիկները քաջալերելու և վարձատրելու համար, Զինուոր. Մարմինը պատրաստել տուաւ ոսկեայ մրիզներով պատուոյ խաչեր և հետեւեալ բովանդակութեամբ նամակով մը յանձնեց տէրերուն.

«Հայ Ազգային Ինքնապաշտպանութեան Կեդր. Մարմինը, գնահատելով ձեր աննման արիւթիւնը, զոր ցոյց տուիք յանուն Ազատութեան մղուող մեր բուռն պայքարին մէջ, յարգանօք կը նուիրէ ձեզ ներփակ Պատուոյ Խաչը, որուն կատարելապէս արժանի ըլլալնիդ վստահութեամբ»

915 Ապրիլ 7,
Վան-Այգեստան

Զինուոր. Մարմին
(Կնիք)

Ապրիլ 7-8ի կռիւներուն Պատուոյ Խաչով գնահատուեցան Ալէք Պարսամեան (դաշնակցական, Դարպանէլի խմբապետ և Սբուրքի դիրքերու շրջանապետ), Մելիքսէթ Էյնաթեան (դաշնակցական, Խաչ Փոդոցէն—Յայնկոյսներ տարածուող ընդարձակ շրջանի շրջանապետ), Միսաք, Արմենակ Թոխմախեան, Տիգրան Եաղճեան (դաշնակցական խմբապետներ), Փանոս Ժամկոչեան (դաշնակցական, Սահակ քէյի և շրջանի դիրքերու շրջանապետ) Նազարէթ Պուռնուեթեան (ռամկավար, Շահպէնտէրի դիրքը պրաւող խմբապետ), Գործորիցի Նշան (հնչակեան), և.ն.:

Պատուոյ Խաչերը կռիւներու ընթացքին տրուեցան ուրիշ շատ շատերու, որոնք գնահատելի քաջութիւն ցոյց տուին:

Երկու երեք օրուայ կռիւները աչխատանքի մեծ ու լայն

(*) Անգլիական Հիւպատոսարանի հրդեհաճիգներէն Գէորգ Զիտէչեան, դաշնակցական, Վանի Ազգ. Քաղաքական Ժողովի ատենապետն էր. Մեռաւ կովկաս՝ Վանի մեծ նահանջէն ետք. Նշան Ժամագործեան, դաշնակցական, ամբողջ կռիւներու ընթացքին երեւան բերաւ արտակարգ ճարպիկութիւն.

քի, այլ նաև ուսուցի և ան հատարակ մտավարժութեան, հակոդութեան, գիրքերու ամրացման, գինուորական կոչի և հաղորդակցութեան կարգաւորման, ժողովուրդի մէջ անդորրութեան և կարգի պահպանման, ժողովուրդի և գաղթականներու ոնտասութեան և պարենաւորման և այլ բազմաթիւ կենսական պահանջները հարկադրուած կ'ըլլայ բաւարարել ինքը՝ Գինուոր. Մարմինը, միաժամանակ վարելով իր ամբողջ լարուած սատկութեան մէջ:

Առաւելաբար մեծ կարիք կար բանուոր-աշխատաւոր ձեռքերու: Թրքական ինդանօթներու պատճառած վնասները ննթատրելուածքին չափ թեթև չէին, քանի մը ժամնայ ոմբակոծումէն ետք, ինդանօթային հարուածները հիմնապէս կը քանդէին ամէնէն ամուր դիրքն իսկ: Հայկական բոլոր դիրքերը, անխտիր, յարձակման ու քանդման կ'ենթարկուէին և հարկաւոր էր անմիջապէս իսկ նոր դիրքեր հաստնել, այլապէս ամէն բոպէ աղէտը անխուսափելի պիտի ըլլար: Կային դիրքեր, որոնք օրը մէկ քանի անգամ հիմնապէս կը քանդուէին:

Կուսի որոշ ձակատներուն վրայ, առաւելաբար դաշտի չբոլանի և արեւելեան ուղղութեամբ բնկած այգիներու մէջ՝ հարկ կը զգացուի խրամատներ փորել, թրքական դնդակներէն պաշտպանուելու, դիրքային կապը պահպանելու և, հարկ եղած պարագային՝ ձակատամարտ տալու համար:

Խրամային և դիրքային պատրաստութիւններու աշխատանքը կռիւներու սկիզբը դրեթէ անտես առնուած էր: Կուսի առաջին երկու օրերը եկան այդ դերազանցապէս կենսական պահանջը զգացնելու: Եւ, ի պատիւ Գինուոր. Մարմնի, պէտք է ըսել, որ այդ աշխատանքն ևս արագօրէն ու համօրէն կազմակերպուեցաւ,

Հաստատուեցաւ ամրաշէն-բանուորներու առանձին կայանկեդրոն մը, առանձին հակիչներով՝ Շաւարշ Հովհաննան (ռամկավար) և Սլատա Յարէնեան (դաշնակցական, ուսուցիչ): Ամրաշէնները ուն հարկ եղած գործիքներ և դիւրութիւններ տալու համար հաստատուեցաւ նաև ուրիշ կայան մը, ուր, Գինուոր. Մարմնի կոչին արձագանգ տալով, ժողովուրդի ամէն խաւերը ինքնայօժար կը տրամադրէին ամէն տեսակի պիտանի գործիքներ՝ բահ, վայտատ, կացին, սղոց, են.: Այս կայանը կը գեկավարուէր Գրի-

դեր Պանխրեանի (*) կոչմէ։ Մխեւնոյն կայանը կը հաւաքուին նաև ամէն կարգի արհեստաւոր վարպետներ, առաւելաբար քանդաններ և որմնադիրներ, առաջիններուն գնահատուելիներ փորելու և թրքական դիրքերը հրդեհելու, իսկ երկրորդներուն՝ թնդանօթներն քէն քանդուած դիրքերը նորոգելու համար։

Ամբաչէններու շարքերը ինքնակամ կը լեցնէին ամէն դասի մարդիկ և, առաւելաբար, զէնքի անվարժներ։ Անոնց մէկ մասը քաղաքացիներ էին—վաճառական, մանր առևտրական, արհեստաւոր, բանուոր, իսկ ճնշող մեծամասնութիւնը գիւղացիներ։ Վերջէն, կռիւներու զարգացման ընթացքին, ամբաչէններու թիւը հասաւ 800ի։ Հայ զոհերու խաշոր տոկոսը ամբաչէնները տուին, որովհետեւ անոնք միշտ ենթակայ էին թրքական թնդանօթային և համազարկային հարուածներուն և յաճախ ըստիպուած էին աշխատիլ կատարեալ անապահով պայմաններու մէջ։

Ամէն պարագայի տակ, ամբաչէններու դերը, վանի ինքնապաշտպան կռիւներու ամբողջ ընթացքին, եղաւ ճակատագրական, փրկարար և հերոսական։ Անոնց ստեղծագործած վիթխարի խրամները և կերտած ամրակուռ պատնէշները լաւագոյն պատհուէթիւնը տուին ինքնապաշտպան մարտիկներուն, ամբողջ կռիւներու ընթացքին և ո՛չ մէկ թիզ հող ու ո՛չ մէկ դիրք յանձնելու թշնամիին։ Յաճախ, չարք մը դիրքեր (Սահակ քէյ, Թուխմաղեան, Օթէլ, Արարք, ևն.) միևնոյն օրուան մէջ վեց-եօթ ուժը անդամ քանդուեցան և եօթը-ուժը անդամ նորէն վերաշինուեցան ճարտար և անձնազոհ ամբաչէն բանուորներու աշխատանքով։

Ամբաչէն բանուորներու և վարպետներու ուսեալ և մա-

(*) Գրիգոր Պանխրեան իր եղերական մահը գտաւ վանի Մեծ Նահանջին, Բէնդի Մահուի մօտ։ Վանի նահանջի անակնկալ հրամանը լսելով, Գրիգոր չի կրնար տեղափոխուիլ, որովհետեւ իր ծերունի հայրը ծանր հիւանդ էր։ Փոխադրութեան ոչ մէկ միջոց ունէր։ Կը ստիպուի մէկ գիշերուան մէջ սայլ մը շինել եւ եղբօրը հետ, գրաստի փոխարէն լծուելով սայլին, փոխադրել հիւանդ հայրը վանէն մինչեւ...Բերկրի։ Այդ տաժանելի ճամբորդութեան հետեւանքով ուշացած ըլլալով՝ կ'ենթարկուի քրդական յարձակման եւ հօրը ու եղբօրը հետ կը զոհուի Բէնդի Մահուի մէջ։

տակարարման գործը սահմանված էր «Հայթայթիչ Յանձնաժողովը»։

Մուտքելու համար կռուելու արժանիքը բայց անպէն երեսաստանութեան թիւը, Ապրիլ 8ին Զինուոր. Մարմինը կը յայտարէ հետեւեալը.

«Կռուելու համար զէնքի պէտք ունեցողները թող դիմեն Զինուորական Մարմինին»։

Եւ ահա, նոյն օրն իսկ, ահագին թուով եւ ամէն տարիքի մարդիկ կը խռնուին Շուտպի շրջապատը՝ գրուցակատրուելու եւ զէնք ստանալու։ Թեթեւ ընտրութենէ մը ետք, ներկայացող կամաւորները կը բաշխուին դիրքերուն վրայ, մեծ մասամբ հետիոտնական աշխատանքներու համար։ Շատ քիչերը միայն զէնք կը ստանան։

Գործերու աւելի արագ եւ ճշդիւտ կատարման համար Զինուորական Մարմինը խումբերուն հետեւեալը կը հրահանգէ.—

«Ընկերնե՛ր,

Ձեր պահանջները գրեցէք կարճ եւ որոշ։

Աշխատեցէք բոլոր լուրերը ստուգել եւ կարելի եղածին չափ շուտ տեղեկացնել մեզ՝ միշտ խմբապետի ստորագրութեամբ։ Նշանակեցէք տեղը եւ ժամը։ Ինքնաշարժի լուրերուն կարեւորութիւն չի տրուիր։ Սխալ լուրերու համար խմբապետները պատասխանատու կը մնան։

Դրկեցէք ձեր դիրքերուն մէջ մնացած բահերն ու փայտատները։

Ձեր տեղ փամփուշտ մի՛ վատնէք։

Ձեր արձակած իւրաքանչիւր գնդակը պէտք է նպատակին հասնի։

Խիստ յանդիմանութեան եւ պատիժի պիտի ենթարկուին անոնք, որոնք ի զուր տեղ փամփուշտ կը վատնեն։

Դրկեցէք ամէն տեսակի կովաններ։

Օղիի եւ գինիի չափազանց գործածութիւնը խստիւ արգիլուած է։

Թշնամիներու կրօնքին հայհոյելու չէք բնաւ։»

Զինուոր. Մարմին

Առաջին երկու օրերու կռիւները նոյն կատաղութեամբ կը շարունակուին նաեւ Ապրիլ 9ին։ Արարքի շրջանին մէջ հայ ժարտիկները յանկարծակիի կը բերեն թշնամին եւ յարձակումով կը դրաւեն թրքական մերձակայ դիրք մը։ Թուրքերը չդիմանալով

հայկական յարձակման, բուսականաչափ ռազմամթերք թողնելով կը փախչին։ Ատոր հակառակ, Յայնկոյաններու շրջանին մէջ, նոյն պետի հետախոյին ախին ցցուող թրքական զօրանոցէն, վաշտ մը ժը զինուորներ, կատաղի կրակ բանալով, կը փորձեն խուժել հայկ. դիրքերը։ Մէկ ժամուայ կռիւէ մը ետք, թուրքերու փորձը ապարդիւն կ'անցնի և յարձակման դիմագ թուրք զինուորները, քանի մը սպաններ տալով, ետ կը քաշուին։ Համեմատաբար փոքր կռիւներ տեղի կ'ունենան Այգեստանի զանազան դիրքերուն վրայ՝ Զաչալ-Մերզի, Փերուսիանի, Հաջի Բէքերի զօրանոցի և Սասունի։

Համուտ Ազայի զօրանոցի թրքական ուժերը կատաղի կրակի կը բանեն դրացի հայկ. դիրքերը։ Բուռն հրացանաձգութեան ընթացքին, երկու թուրք հրձիգներ կը փորձեն առաջանալ հայկական դիրքի մը վրայ և հրդեհել, բայց, տակաւին դիրքին չմօտեցած՝ կը սպանուին։

Թօփրաք Քալէի շրջանին մէջ՝ թուրք ճարպիկ չէթա մը, հայերուն զուր տեղ փամփուշտ սպառել տալու նպատակով, գլխարկը քարի մը վրայ կը դնէ և ետ կը քաշուի։ Հայերը փոխադարձ ճարպիկութեամբ ապշութեան կը մատնեն թշնամին։ Տասներկու տարեկան հայ որբ մը (գերմանական որբանոցէն) զնդակներու տակէն սողալով և բլուրն իվեր մագլցելով, կը հասնի մինչև թուրք չէթայի խրտուիլակը և գլխարկը փախցնելով, անվըտանգ կը հասնի հայկական դիրքը...

* * *

Այգեստանի արեւելահիւսիսը, հայկ. դիրքերուն դրեթէ մէջտեղը, նստած էր Համուտ Ազայի թրքական հսկայ զօրանոցը, աւելի սպառնական՝ քան թշնամու ունէ այլ դիրք։ Այդ զօրանոցին մեծաքայլ հայկ. դիրքերը կենդանի տարատիպ մատնուած էին, որովհետև իրօք այդ դիրքը կ'իշխէր և կը պարնէր ամէն տեղ։ Հոն հաստատուած էին Ջէվդէթի ամէնէն մարզուած և յանդուգն չէթէները, որոնց գնդակները առ հասարակ անվրէպ էին։

Հայկ. չարք մը դիրքերու վրայ բացուած հազիւ խնձորի մը մեծութեամբ լուսանցքները թուրք չէթէներու կողմէ անխափան գնդակահարուելով, ուղղակի լուսամուտի բացուածքներու կը վերածուէին, այնպէս որ պաշտպանութիւնը պարզապէս այլևս անը-

հնար էր։ Բայց ամէնէն վտանգաւորը այդ զօրանոցի կապն էր Յայնկոյսնեբրու գետի հիւսիսային ափին չինուած թրքական մէկ այլ զօրանոցին, ուր երկու ծանր թնդանօթներ գետնդուած էին և Համուտ Աղայի մերձակայ մնձակատոյց տուներուն հետ, ո-րոնք կ'իշխէին Այգեստանի արեւելեան մասի այգիներուն վրայ։

Այսպիսով, եթէ ոչ ամբողջ Այգեստանը, այլ գոնէ անոր կարեւոր մէկ մասի նուաճումը օրերու խնդիրը էր, որովհետեւ թուրքերը, փոքրիկ զոհողութեան մը գնով և քիչ մը աւելի համարձակ յարձակողականով մը, թնդանօթի պաշտպանութեան տակ, կարող էին հայկ. թաղերը խուժել։

Այս ակնարկը վտանգի մասին մտահոգուած էին թէ՛ Ցրատը և թէ Զինուորը. Մարմինը։ Զօրանոցը յարձակումով գրաւելու փորձը չատ սուղի կրնար նստիլ ոչ միայն ինքնապաշտպան մարտիկներու, այլ և ընդհանրապէս ինքնապաշտպանութեան գործի և Այգեստանի փրկութեան վրայ, որովհետեւ ոչ միայն ամէն մէկ մարտիկ, այլ և ամէն մէկ փամփուշտ համրուած և հաշուած էր և անոնց ամէն մէկ կորուստը կենսական զգալի էր ինքնապաշտպանութեան ամբողջ գործին համար։ Միւս կողմէ, 60ի չափ հայ լաւագոյն մարտիկները, գրեթէ զուր տեղ, առանց թշնամիին զգալի վնաս մը հասցնելու, զգաստած էին այդ չրջանի դիրքերուն մէջ անքուն և անդադար հակելով... Եւ, վերջապէս, Համուտ Աղայի զօրանոցին հանդէպ ամէն մէկ վանեցի լեցուած էր խորը տեղութեամբ և տարտամով։ Թրքական բռնութեան դէմակն էր այդ ամէն մէկ վանեցիի համար և բռնութեան այդ դէմակի ոչնչացումը ոչ միայն ռազմական լաւագոյն հնարաւորութիւններ պիտի տար Այգեստանի ինքնապաշտպանութեան գործին, այլև անձկութեան մատնուած բոլոր հոգիները պիտի լեցնէր բերկրանքի և յաղթութեան գինիով՝ մղելով զանոնք դէպի նոր զոհողութիւններ և քաջագործութիւններ։

Համուտ Աղայի զօրանոցի ոչնչացման ծրագիրը, սակայն, ամէնէն աւելի կը փայփայէր վանի ինքնապաշտպանութեան և պաշնակցական գնդապետներէն մէկը՝ Բուլղարացի Գրիգորը։ Համեստ, լուռ, միշտ ինքն իր մէջ խորասոյզ, միշտ գործնական ծրագիրներ որոճացող և միշտ անձամբ գործադրող՝ Բուլղարացի Գրիգոր, կուսի առաջին իսկ վայրկեանէն, կը ծրագրէ Համուտ Աղայի զօրանոցի ոչնչացման գործը։ Իր ծրագիրը, քա-

նի մը կարճ բացատրութեամբ, կը հաղորդէ Արամին և ստանալով անոր հաւանութիւնը, կ'անցնի յաճառ ու տենդոտ աշխատանքի: Կը ձարէ քանի մը ձեռնտու, արագաշարժ և զաղտնապահ վարպետ-քանդքաններ. կը մտնէ Համուտ Աղայի զօրանոցէն 5-600 քայլ հեռաւորութեան վրայ հայկ. դերդ մը, իր ծրագիրը կը հաղորդէ միայն դերդի խմբապետին և շրջանապետ Մելիքաէթ Էյնաթեանի ու ներքնատնեակ մը մտնելով վարպետ քանդքաններդ գործի կը լծէ: Պէտք էր հողը փորել, ներքնուղի մը բանալ և բոլորովին աննկատ հասնիլ մինչև զօրանոցը և այդ հսկայ շէնքին չորս անկիւններուն տակ հարկաւոր քանակութեամբ ուժանակ զետեղել, վառել պատրոյգը, հեռանալ և սպասել բռնութեան դղեակի կործանման: Եւ այդ մրջնային յամառ աշխատանքը Բուլղարացի Գրիգոր գլուխ բերաւ ընդամէնը երկու օրուայ մէջ՝ գիշեր ու ցորեկ, անընդհատ, միշտ զգոյշ, համբերատար և հաւատաւոր աշխատելով: Աւելին, տակաւին անիկա ժամանակ գտաւ դուրս գալու իր ներքնուղիէն, անձամբ հսկելու Անգլիական հիւպատոսարանի հրդեհումի գործին: Անիկա ժամանակ գտաւ՞ այցելելու այս ու այն հայկական դերդը, բաւարարելու անոնց պահանջները: Ժամանակ գտաւ մասնակցելու Զինուոր. Մարմնի ժողովներուն...Եւ սակայն անոր ամբողջ ուշադրութիւնը կեդրոնացած էր Համուտ Աղայի զօրանոցին վրայ և անոր քայլերը միշտ կ'ուղղուէին դէպի այդ դղեակը տանող իր ծրագրած ներքնուղին...

Վերջապէս, ներքնուղին փորուած էր և հասցուած մինչև զօրանոցը: Հիմա անհրաժեշտ էր զօրանոցի յատակագիծն ու հիմերը որոշել՝ ուժանակը զետեղելու և պայթեցնելու համար: Գրիգորը, դրեթէ ամենայն ճշտութեամբ, այդ դժուարին աշխատանքն ևս գլուխ կը բերէ: Ամէն ինչ պատրաստ է, հարկաւոր է միայն ուժանակները զետեղել և պատրոյգը վառել: Այս անգամ արդէն Գրիգորի վարպետ քանդքաններդ կը վախնան ներքնուղիին մէջ մնալ և կը հրաժարին պատրոյգը վառել: Ժպտուն ու սառնարիւն, Գրիգոր ետ կը ձամբէ քանդքաններդ ու պատրոյգները կը վառէ անձամբ, մէկ, երկու, երեք, չորս...ու անվոյթ, սուլոցը շրթունքին, հանդարտօրէն կը վերադառնայ ներքնուղիի մուտք ու ժլատուն ճամբաններով... Հիմա արդէն պէտք է սպասել: Մօտաւոր հաշուով կէս ժամէն պիտի լսուի անագնադղորդ որոտումը

մեծ քանակութեամբ ուժանակներու և բոցաձաթում ոչնչացումը բանուածեան դիակին...

Անձկութեան ժամը, դանդաղ ու տրտիտուն, կ'անցնի Գրիգոր, մինչ ժպուռն և հաւատաւոր, անվերջ կը ձգէ և քաղցր ըրոյցի բռնուած է զոյգ ընկերներու, խմբապետի և չրջանապետի հետ: Արդէն հրանդուած է և ըրոյցի դիրքերէն քանի մը տանեակ մարտիկներ աւելցուած են հայկ. դիրքերուն վրայ, ուժանակի պայթումի և զօրանոցի կործանման պահուն փախչող թուրք զինուորները չրջապատելու և կրակի բռնելու համար: Արդէն Գրիգորի ձրագրի գաղտնիքը երեւան հանուած է և բոլոր մարտիկները մատնուած են բուռն անձկութեան և դեռին դոփելով կը սպասեն ռումբի օրհնաբեր որոտին...

Ժամանակը կ'անցնի... Բայց ոչ մէկ որոտ, ոչ մէկ աղմուկ, տարաբախտաբար: Աղմուկ ու քրքիջ կը լսուի զօրանոցի թուրք զինուորներէն, ու ապա ուր, քրքջալից ձայն մը զօրանոցէն կը ծաղրէ՝

— Հէ՛յ, էրմէնիլէ՛ր, բոմբանըզ չիւրիւք չըքմը (*)...:

Հայ մարտիկները, իրենք իսկ վհատ, այնուամենայնիւ կը պատասխանեն, իրենք ալ չհաւատալով իրենց խօսքերուն:

— Եարըն չըքար ակսի (**)...

Եւ ամէնէն նուազ յուսահատուլը նորէն Գրիգորն է:

— Ոչինչ, տակաւին ամէն ինչ պարզուած չէ: Կարող է պատահիլ, որ ուժանակներու մէկ մասը ճճայած էր, կամ դուցէ աւելի խորը թաղեցինք, քան պէտք էր: Ամէն պարագայի տակ պէտք է աչալուրջ հսկել ամբողջ դիշերը: Եւ վերջապէս կարող ենք նոր փորձեր կատարել, կը փոխայ Գրիգոր և, յուսահատ խմբապետի և չրջանապետի ուսերը վայիայելով՝ կը հեռանայ նոր ծրագիրներ որոճալու...

Առաջին դիշերը կ'անցնի խաղաղ ու առանց լուրջ հրայտնաձգութեան ու յարձակման փորձերու:

Կէս դիշեր է. ժամը 12. անատոլ և անդուանին, մութ, դէպ ժոխային դիշեր: Ահա տակաւին Այգեստանի արեւելեան խառնարիր ու հրաշատեսիլ լոյսերով ողողուած և երկինքը արնավաղար ամպերով քեռնատորուած: Ահա նաև դժոխային երաժշտութիւնը՝

(*) Է՛յ, հայեր, ռումբերնիդ անպէտք դուրս եկան:
(**) Զայնը վաղը կը լսուի:

տաննեակ հազարաւոր գնդակներու։ Անոնք իրար խառը աղմուկ երգի, աղօթքի, բայազանչութիւններու, ու այդ բոլորի մէջ, ամէնքի շրթունքի վրայ գտնուած միակ նախադասութիւնը՝

— Համուս Աղայի կլլաց կը վառուի...

Ուժանակը իր գործը տեսած է։ Գրիգորի նախատեսութիւնները նոյնութեամբ կատարուած են։ Միակ սխալը եղած է, ըզդուշութեան համար, ուժանակներու շատ աւելի խորը թաղելը։ Ուժանակը միայն թեթեւ ցնցում մը առաջ բերած է, բայց կրակներ նետելով զօրանոցի ներքնայարկերը դիզուած յարդանոցին մէջ, աստիճանաբար վառած է զօրանոցը վարէն վեր և երկար ժամերով մխալէ ետք, ժամը 12-ին կրակը հասած է առաջին յարկի տախտակամածին ու ապա ամբողջ զօրանոցը ճարակած է յանկարծական հրդեհով մը։

Թուրք զինուորները նախ կը փորձեն հրդեհը մարել, բայց նկատելով որ զօրանոցը չորս կողմէն կը բոցավառուի, լաւագոյն կը համարեն դուրս նետուիլ և փախչիլ։ Զօրանոցին մերձակայ հայ դէրքերը կը սկսին անխնայ կրակի բռնել փախչող թուրքերը։ Մաս մը յանդուգն ու կորիւճ չէթէներ անյուսահատ կը ճգնաժամով չէնքին մէջ, կը կռուին մինչև վերջին շունչը և կը թաղուին զօրանոցի փլատակներուն տակ։ Շահպէնտէրեանի այդ չէն խոյս տուող թուրք զինուորներէն քանի մը տասնեակ հոգի կը սպանուին։ Կռուի ընթացքին իր դէրքէն դուրս կը նետուի անհանգիստ ու յանդուգն հայ երիտասարդ մը, Դուման-Տիգրան, Հոզուց վանքի պահակը, կովկասահայ, դաշնակցական, և ճակտէն զարնուելով կը սպանուի։ Աւտուան դէմ հայ զինուորի մը պատահական գնդակէն կը սպանուի Այգեստանցի երիտասարդ մարտիկ մը։

Ցաղթանակի գինովութեան մէջ հայ մարտիկները կը սկսին ծրագրուած սահմանէն դուրս գալ և իրենց դէրքերէն դուրս նետուելով հետապնդել փախչող թշնամին բայց դաշտի և Ցանկոյանեղբ. բլուրներուն վրայ Երջանապետ Մելիքսէթ էֆնաթեան և իմբրապետ Ցովհաննէս Զաքարեան, թշնամին հալածելով, կը հասնին մինչև Թօփրաք-Քալէի բարձունքները և վտանգաւոր կէտի մը վրայ կռուի կը բռնուին թուրք անհատական ուժերու հետ. զինուորական խիստ հրաման մը կը պարտաւորեցնէ երկու անվեհեր մարտիկները ետ վերադառնալու.

Արշալոյսին, ընդհանուր զինուածութեան մէջ, հայերը նախապէս կը հրաւիրեն Համուտ-Աղայի երեք շարքեան մեծ տուներըև ամբողջ ստացուածքը աւարի կուտան։ Աւարի մեծ մասը կը փոխադրուի «Հայթայթիչ Յանձնախումբ»ին պահեստը և մաս մը նաև շրջակայ հայ գիւրքերը։ Աւարի տրուած ապրանքներուն մէջ կը գտնուին և կը ճանչցուին որոշ իրեղէններ, որոնք 96-ի վանի թալանին կողոպտուած էին Համուտ Աղա զայէ թուրքերու կողմէ։ Հայ պառաւ կին մը, արցունքոտ աչքերով կը պաղատի հայ զինուորի մը որպէսզի իրեն թոյլ տայ «շուշ մը, մինակ չէօփ մը վերցնելու Համուտ Աղի տունէն, ի դին 96-ին իր տուած անհաշիւ թալանին, որպէսզի ... իր անէծքը կատարուի...»

Գիշերը, ի տես ճարճատող ու կործանուող զօրանոցին, հայկական գիւրքերու, թաղերու, տուներու, Զինուորական Մարմ-նի, նոյն իսկ Ամերիկեան ու Գերմանական Երջանկներու մէջ, խանդավառ ցոյցեր տեղի կ'ունենան։ Առաւօտը ամբոխը կը խըռնուի Զինուորական Մարմնի դրասենեակին առջեւ և փառաբանութիւններ կը սարքէ։ Ցանգիաը ցնծութեան ու յուզումի երգերով կը դիմաւորէ կործանուող զօրանոցը և անոր վրաստաներուն վրայ «Մեր Հայրենիքը»ը ոգեկոչելէ ետք, յաղթանակի անխառն ոգեւորութիւնը կը պատճէ հայկական ամբողջ գիւրքերը...

Զինուորական Մարմինը, օրուան մեծ յաղթանակին առթիւ, ժողովուրդին կ'ուղղէ հետեւեալ կոչը.—

«Հայ ժողովուրդին,

Հայրենակիցներ,

Զորս օրէ ի վեր մեր մղած հերոսական պայքարին մէջ, Ցամիդ Թշնամիի հզօրաւոր թնդանօթներու, հարիւր հազարաւոր զինուորներու և բարբարոս խուժանի յուսահատ ու անդադար ալեաւթի դիմաց, մենք կեցած ենք հպարտ ու անսասան։

Այէջ-Օղլուէն մինչև Սարթք, անկէ մինչև Խաչ Փողոց ու մինչև Համուտ Աղայի բռնութեան դղեակը, մեր պինուորները կեցած են յանդուգն ու յաղթական։ Անոնք համարձակ կը նային մահուան աչքերուն, որ կը սուսանի իրենց ու թշնամիի վախ-վերքը։

...Մեզ չեն սարսափեցներ ոչ Թշնամիի թուական առաւե-

լութիւնը, ոչ ալ այն դիտակցութիւնը, թէ պիտի մեռնինք մենք՝ այսօր կամ վաղը։ Ո՛չ, մենք կ՚ուզենք վայելել մահը իր աստուածային էութեանը մէջ. ո՛չ, մենք կ՚ուզենք ցուցնել, ազգերու համաշխարհային այս գոյամարտին մէջ, որ Աբեւելքի խորքը ապրող դարաւոր կաղնին, Հայ ժողովուրդը՝ դիտէ մեռնիլ ղէնքը ձեռքին, բայց թշնամիի անհամար կորուստներուն և զօրանոցներու ճարճատող աւերակներուն վրայ...

Հայ ժողովուրդ,

Կռիւը որ սկսուած է, պիտի տանինք մինչև վերջ, մինչև վերջին ապառումը մեր արիւնին և սակայն նաև մինչև վերջնական պարտութիւնն ու անկումը մեր վայրագ թշնամիին։

Հայ ժողովուրդ,

Ջա՛ղ եղիր, յաղթանակը մերը պիտի ըլլայ։

Մեր զինուորներու դիմադրական կորովը թող թափանցէ նաև քու մէջդ։ Պայքարի հակայական ծանրութիւնը մի՛ թողուր միայն մեր զինուորներուն վրայ։

Ամէնքն իրենց բաժինն ունին հոս.— ձեր թէ ժանուկ, կին թէ աղջիկ, ձեր զինուորներու հետ կողք կողքի թող կռուին և բաժնեն աշխատանքը իրենց մէջ։

Այս կռիւը մեր գոյութեան կռիւը չէ միայն, այլ կռիւ մը ճշմարտութեան և արդարութեան։ Թող ամէնքը կռուին ուրեմն արդարութեան համար։ Թո՛ղ ամէնքը կարօտն ունենան յաղթանակել տալու ճշմարտութիւնը։

Ոգևորուեցէ՛ք և արի՛ եղէք, բայց տակաւին փարեցէք լուռ ու առեղծադործ աշխատանքի, նոր նոր յաղթանակներ պատրաստելու համար։

Հիացումով դիտեցէք չարունակ մոխրացող կլաձերն ու թշնամիի անհաշիւ կորուստները։

Աքանչացումով մեր զինուորներու դիւցազնական դիմադրութիւնը տեսէք և յոյսով ու աշխատանքով պատրաստուեցէք Դալիք Օրերուն, տեսնելու համար Հայ Ազգային ազատութեան ու նոր վերածնութեան Մեծ Տօնը...

Կեցցե՛ն հայ զինուորները,
Կեցցէ՛ Հայ ժողովուրդը...

Զինուորական Մարմին» (*)

10 Ապրիլ, Վան-Այգեստան

(*) Կոչը խմբագրած է Զին. Մարմնի քարտուղար Օն. Միխիթարեան։

ԱՊՐԻԼ 10—12

Համաւտ Ազայի զօրանոցի կործանուէն ետք, Թուրքերը, Ապրիլ 10-ին, թնդանօթային նախապատրաստութենէ վերջ, քանի մը կարեւոր կէտերու վրայ քուռն յարձակումներ գործեցին։ Թնդանօթային ռումբերը, անխտիր և անապատ, կը ցանուէին ինչպէս դիրքերու, նոյնպէս նաև անպաշտպան տուներու վրայ։ Բայց նախնական խուճապի տրամադրութիւնը իսպառ անհետացեր էր ժողովուրդին մէջէն, իսկ մարտիկները վարուց պիտէին արհամարհել թշնամու ռումբերն ու յարձակողականները։ Ամէն պարապայի տակ, Ապրիլ 10ի յարձակողականը նորէն ոչ թէ ուէ դիրք, այլև նոյնիսկ ոչ մէկ թիզ հող չյաջողեցաւ թուրքերուն։ Ամէն տեղ թշնամին հանդիպեցաւ հայերու երկաթեայ ընդդիմութեան և չարաչար պարտուեցաւ։ Երեկոյեան դէմ թնդանօթները լռեցին։ Ամբողջ օրուան ընթացքին, հայերու զոհերը, հաւնեմատած թրքական ուժով յարձակողականին՝ շատ չնչին եղան։ Բացառաբար վիրաւորներուն մէջ սպանուեցան քանի մը կիներ ու երեխաներ՝ պատահական ռումբերէ, իսկ դիրքերուն մէջ 5-6 ամրաշէն զինուորներ։

Սահակ բէյի և Թովմասեանի դիրքերուն վրայ եղած յարձակումներուն և ամբակոծութեան իրրև հակազդեցութիւն, հայ հրձիգ խումբերը ճարպիկօրէն հրդեհեցին ու ոչնչացուցին նոյն դիրքերուն շրջակաները պտնուող թրքական քանի մը դիրքեր։ Հրկիզումներու տենդոտ աշխատանքին մէջ աչքի կ'իյնար մասնաւորապէս անվհտի վաճառի մը—Տիգրան, վարժապետ ծանօթ անունով։ Տիգրանի հրկիզման բոլոր ծրագիրները կը պահուէին կատարեալ յաջողութեամբ՝ միշտ անակնկալ թուրքերու համար և միշտ ահաբեկում առեղծելով անոնց շարքերուն մէջ։

Թուրքերու դիրքերու հրկիզումներու համար հայերը կը

դարձաւէին առանձին ինքնաշխատ մեքենայ մը (բուլուամբա), որը որոշ հետաւորութեան վրայ քարիւղ կը սրսկէր: Ծակելով նախապէս որոշուած պատը և մեքենան յարմարցնելով, քարիւղ կը սրսկէին թշնամի դիրքերուն վրայ և ապա կրակ ձգելով կամ դնդակակոծելով՝ քարիւղը և դիրքը կը բռնկցնէին: Որոշ անյարմարութիւններու պարագային, ստիպուած կ'ըլլային թաքուն ականներ փորելով հասնիլ մինչև թշնամու դիրքը և հոն պատրաստել պայթուցիկ նիւթեր ու հետանալ: Յաճախ, ականները հասցնելով մինչև թշնամու դիրքը, արագ շարժումով մը դուրս կուգային հոն, կրակը կը ձգէին և փորուած ականով նորէն խոյս կուտային:

Հրկիզումները ոչ միայն մեծ սարսափ կը ձգէին թուրքերու մէջ, այլև կը պատճառէին յաճախ մարդկային ծանր կորուստներ և կը ստիպէին նահանջել որոշ հետաւորութեան վրայ: Հրկիզումներով յաճախ թշնամին կը կորնցնէը իր դիրքերու կապը և, մանաւանդ, դիրքային բացառիկ յարմարութիւնները: Այս բոլորէն զատ, անակնկալ հրկիզումներէն խուճապահար թուրքերը յաճախ հայերու ձեռքը կը թողէին ամէն տեսակի հարստութիւն և, մանաւանդ, «կապոյտ թռչունը» —զէնք ու ռազմամթերք: Հրկիզումները սովորաբար կը ծրագրուէին չրջանասպետներէն և գրեթէ միշտ Բուլգարացի Գրիգորի անմիջական խորհուրդով ու ղեկավարութեամբ: Վերջերը հրձիգութիւնը գարձաւ առանձին սիմոեմ և ատոր համար առեղծուեցան յատուկ «մասնագէտ» խումբեր:

Այդ խումբերուն մէջ աչքի կ'իյնային Տիգրան (Վարժապետ), Գէորգ Ջիտէչեան (Բաղ. Ժողովի առնագպետ), Նշան Ժամագործեան և քանի մը վարպետ քանքաններ: Հրկիզումները բացառիկ ոգևորութիւն կը պատճառէին մանաւանդ կուսին անմասնակից և միշտ փայլուն տեսարաններու սիրահար հասարակութեան: Տրամադրութիւնը առանձնապէս ուժգին և տպաւորութիւնը տոնական կ'ըլլար, երբ հրկիզումները կը պատահէին գիշերները: Բոլոր հրկիզումներու ժամանակ, ֆանֆառը կը նուագէր ազգային քայլերգը, չղայնացնելով և կատղեցնելով թշնամին:

Օրը օրին յայտարարուած տեղեկագիրներէն կը պարզուի, որ Ապրիլ 10ի, 11ի և 12ի կռիւներու ընթացքին, թուրքերը կարեւոր պոհեր տուած են: Այսպէս, Թովմասեան դիրքէն կըս-

պանուին 12 թուրքեր և մէկ թնդանօթաձիգ։ Չաուշ Բաշիի դիրքէն 6 թուրք զինուորներ, Թիւթիւնճեան և Շան Թաղի դիրքերէն՝ 2 թուրքեր։

Թշնամին ապանեալներ կը թողու նաև Հալչի Բէքըրի զօրանոցի, Վզվզի դիրքի, Խաչ Փողոցի, Համուտ Աղայի զօրանոցի կռիւներէն ետք նորէն հայերու ձեռքն անցնող Շահպէնտէրեանի դիրքին և Այիճ Օղլուի մօտ։

Ապրիլ 12ին հայերու ձեռքով կ'այրուի Սահակ Բէյի դիրքին դէմ ու դէմ գտնուող Համզենց դիրքը, ուրկէ փախչելով՝ թշնամին կը թողու քանի մը դիակներ։ Արարքի շրջանը կը հրկիզուին և կը գրաւուին երեք թրքական դիրքեր։ Թշնամին կը թողու 4 դիակներ։ Ապրիլ 12ին անխնայ ռմբակոծուող Արարքի և Շահպէնտէրեանի հայկական դիրքերը մարդկային կորուստներ չեն ունենար։

Կռուի սկիզբէն՝ Ապրիլ 7էն մինչև 13, ամբողջ վեց օր, Թովմաղեան դիրքը կղզիացուած ու ինքն իր բախտին կը մնայ, չունենալով ոչ մէկ տարրական հնարաւորութիւն և կապ հայկական միւս դիրքերու և Զինուորական Մարմնի հետ։

Այդ դիրքին մէջ տեղի կ'ունենան Այդեստանի ամէնէն յուսահատ և հերոսական կռիւները։ Թէ դրսի աշխարհի և թէ Թովմաղեան դիրքին մէջ գտնուող բոլոր մարտիկներու ջանքերը՝ հաղորդակցութեան կապ մը գտնելու և օգնութիւն հասցնելու՝ ապարդիւն կ'անցնին, չնորհիւ թուրքերու դիրքային բացառիկ յարմարութիւններուն։ Թովմաղեան դիրքի բուռ մը անփորձ մարտիկներուն կը մնայ սեղմել աւտոմները, դիմել ամէն տեսակ հնարամտութեան, տակալ քաղցին և ջրկանքին, խնայել փամփուշտը և կռուիլ մինչև վերջին շունչը։

«Վեց օր չարունակ պաշարուած մնալով, կը պատմէ ականատես և մասնակից մարտիկ մը, երբ լոյս աշխարհ դուրս եկանք, ամէն ինչ երազ թուաց մեզի։

Մենք կը կարծէինք, թէ ամբողջ Այդեստանը մեր դիրքին պէս աւեր-աւերակ էր դարձեր։ Տարօրինակ էր, երբ տեսանք տուներ՝ դեռ կանգուն, մարդիկ, որոնք տակաւին կը կռուին ու կը յուսան, երախաներ, որոնք անհոգ կը խաղան, կիներ և ծերուններ, որոնք դեռ Աստուած չմոռցած կ'աղօթեն։

Մեր դիրքին վրայ, 6 օրուայ ընթացքին, թշնամին տաս-

նեակ հազարաւոր գնդակներ վառուց և մինչեւ հաշուով օրը հարիւր ռումբ ձգեց... ինչպէ՛ս դիմացանք, ինչպէ՛ս կռուեցանք —չեմ գիտեր: Մեր թի՛ւը—9 հոգի էինք միայն, բոլորս ալ անփորձ: Ամանք առաջին անգամն էր, որ հրացէն կը գործածէինք, մէկ երկուսն ալ քանի մը անգամ «զինավարժութեան» էին գացեր վարպետ... Բայց դժբախտութիւնը հո այդ չէ՛ր: Կռուի առաջին իսկ ժամերէն արդէն կռուիլ սովրեցանք: Բայց կռուելու համար փամփուշտ է պէտք և ահա մեր ողբերգութիւնը այդտեղ էր: Մեր կծծիութիւնը՝ թշնամու այնքան չհայհոյութեան դէմ, ուղղակի առասպելական եղաւ: Կռուի սկզբին իւրաքանչիւրս հազիւ 150ական փամփուշտ ունէինք: Վեց օր կռուելէն ետք, տակաւին ամէն մէկս 40-50 հատ ունէինք...

Այդ ալ ոչինչ: Վերջին օրերը ուղղակի դլուխ պահելու անկիւն չունէինք: Վերնայարկը վաղուց փլցուած էր. փլցուած էին նաև դրսի երկշարք պատերը: Ժամանակ մը մեր ամրութիւնը... արուաքնոցն էր, բայց անասուածները ան ալ քանդեցին: Վերջին օրը Թովմաղեան ամբողջ հակայ չէնքէն ոչինչ մնացեր էր, եթէ ոչ փլփլած տան այս ու այն չեղջակոյտը: Մխակ դիրքը, ուրկէ թշնամին հետապօտել կրնայինք, յամառօրէն դեռ կանգուն մնացող պատ մըն էր, պատի նման բան մը: Այդ ողորմելի պատը, սակայն, թշնամուն պատճառեց տասնեակ մը զոհեր, երկար ժամանակ թշնամին չկրցաւ իմանալ գաղտնիքը և թուրք թընդանօթաձիգները բացառաբար այդ պատի արանքէն կը տանային մեր մահացու գնդակները, վերջին օրը, սակայն, այդ վերջին յոյսն ալ խորտակուեցաւ թշնամիի ռումբերով:

Ցորեկները թնդանօթային կրակով մեր չէնքը մոխրակոյտի վերածելէ ետք, գրեթէ ամէն գիշեր, դէմի այգիներէն սալաւաթ տալով, կրակի կը բռնէին մեզ: Բայց մենք, որ ոչ հանգչիլ ձամբայ ունէինք և ոչ ալ մեռնելու առանձին սարսափ, անխռով և ակնդէտ կը սպասէինք անոնց մօտենալուն, որպէսզի գիրկընդխառն կռիւ մը ակսինք: Եւ, սակայն, անոնք երբեք չմօտեցան:

Հակայական տունը քար քարի և աղիւս աղիւսի վրայ քանդելեցաւ, իսկ մենք բանուոր և ապատ ձեռքեր չունէինք՝ նոր դիրքեր կանգնելու: Պարտաւոր էինք մենք իրենքս պաշտպանութեան աշրութիւններ պատրաստել, բայց, դժբախտաբար, անհրաժեշտ գործիքներ չկային:

Ուտելի՞ք: Նոյնպէս չկար: Թուչունի պէս չմտածեցինք այդ մասին առաջին օրէն. ո՞վ կը սպասէր թէ անագին տունը առաջին օրն իսկ պիտի քանդուի և, մանաւանդ, ո՞վ կը սպասէր, թէ դրսի աշխարհէն այդքան երկար ժամանակով պիտի կտրուէինք: Ինչ որ տունն ունէր, բոլորը մնաց փլատակներու տակ: Մեզ հետ դուռ կենդանի էին երկու հաւեր, որոնց ետեւէն ինկած չարաճճի տղաները հաւկիթի կը սպասէին...

Մեր խմբապետը Արամ Շալկանն էր (արհեստաւոր, ոսկերիչ, Դաշնակցական) զգոյշ, առնարիւն և քաջ մարտիկ մը: Բայց իսկական հերոսը Վաղարշակ Շիրվաննեանն էր, (առեւտրական, Դաշնակցական), որ յաճախ կը ջղայնացնէր մեզ իր արտակարգ յանդգնութեամբ:

Անվերջ կ'ուտուստէր, կ'երգէր և, մանաւանդ, բարձրաձայն կը հայհոյէր Թշնամիին. միշտ կը վազէր ամէնէն վտանգաւոր անկիւնները և իր վրայ կը հրաւիրէր Թշնամու կատաղի հրացանաձգութիւնը: Անգամ մը երբ Թնդանօթի ռումբ մը ինկաւ իր ոտքերուն տակ և բարեբախտաբար չպայթեցաւ, Վաղարշակը առած գնդակը առաւ և դիրքին մօտենալով դուրս ձգեց, դէպի Թշնամին, բարձր ձայնով կանչելով՝

— Հէ՛յ, Թօփչի կարդաչ, ա՛ռ անգամ մըն ալ նետէ, ասկէ բան դուրս չեկաւ...

Թէ Վաղարշակ և Թէ միւս ընկերները Թշնամին կատղեցնելու և դուրս տեղ փամփուշտ սպառել տալու համար, ամէն տեսակ հնարքներ կը փորձէին: Օրինակ, երբ Թշնամին լռէր, տղաները մէկ մէկ աղիւս, կամ ծրարուած աղբիւսի կտորներ կը ձգէին և բոլորս միասին ջղային քրքջոց կ'արձակէինք... Այդ անմեղ կատակները բաւական էին, որ Թուրքերը խուռն ելլէին և անհաշիւ ու ապարդիւն կրակ Թափէին...

Մեր խումբին մէջ էին նաև քանի մը դպրոցականներ, որոնք հիանալի կռուողներ դուրս եկան: Մինչև վերջը արիաբար կռուեցան ու զիմացան Մանուէլ Աբաղեան (*), Արշաւիր Մելիքեան, Արթուն Այէմ-Մովսէսեան, ևն.: Բոլորն ալ հազիւ 18 տարեկան պատանիներ: Բայց լրջութեան, առնաւորութեան, հնարամտութեան և հերոսական պաշտպանութեան պատիւը ամէնէն

(*) 1919ին դաւադրաբար սպանուեցաւ Երեւանի կայարանի ճամբուն,

աւելի մնաց տան տիրոջը, Արամ Թովմաղեանին (*) (Դաշնակցական) որ հոգին էր մեր խումբին:

Ամբողջ վեց օրուայ ընթացքին, մենք քնանալ չկրցանք բնաւ: Այլևս քունը կորսնցուցեր էր իր բովանդակ և քնական հրապոյրը...

Վեց օր չարունակ պաշարուելէ և կռուելէ ետք, երբ լոյս աչխարհ եկանք, Զինուոր. Մարմինը կարզադրեց, որ մեզ երկու օրով հանգիստ տրուի, բայց մեր զէնքերը հանգիստ առնելու իրաւունք չունէին: Անոնք տրուեցան նորերու, որոնք քանի մը փորձ տղաներու հետ մեր դիրքը պահելու եկան (**)»:

Վերոյիշեալ խումբը պաշարումէ ազատեցաւ կռուի վեցերորդ գիշերը, երբ Սահակ բէյի դիրքի քովէն խրամ փորելով հաղորդակցութիւն հաստատուեցաւ Թովմաղեան դիրքին հետ:

Թովմաղեան դիրքը, սակայն, տասէ աւելի անգամ քանդուելով, նոյնքան անգամ նորոգուեցաւ և կռուի վերջին օրերուն, նախկին զեղեցիկ, քաղքենի տան փոխարէն կանգնած էր բոլորովին նոր տուն մը՝ իբրև ինքնատիպ ռազմագիտական մարտկոց մը:

Դ.

ԱՊՐԻԼ 13—15

Ապրիլ 13—15ին կռիւները զարգացան հրկիզումներով և հայ մարտիկներու չարունակական յաջողութիւններով:

Թիւթիւնջեանի հայկ. դիրքին դիմաց գտնուող թրքական ամէնէն ուժեղ դիրքերէն մէկը՝ Թափալ Մօլլայի տունը, Ապրիլ 13ի գիշերը հրկիզուեցաւ և կործանուեցաւ: Հայ մարտիկները, վարպետներու օգնութեամբ, աւորներկրեայ ական փորելով հա-

(*) Արամ Թովմաղեան, ուսուցիչ, շնորհալի երգիծաբան լեռնականն է:

(**) Պատմողն է Մաղաք Շալջեան (ուսուցիչ, Դաշնակցական):

ան թրքական դիրքին տակ, ձիշտ նոյն պահուն և նոյն ուղղութեամբ, թուրքերը հակառակ կողմէն ակռան փորելով, հայկական թխթխանջեան դիրքը հրկիզելու փորձեր կ'ընէին: Թշնամի երկու կողմերն ալ անհաղորդ էին իրարու աշխատանքներուն: Եւ ահա, երբ վայրկեանը հասաւ, թուրք և հայ ականափորները իրենց փորած ստորերկրեայ անցքին մէջ իրարու հանդիպեցան... Հայ զինուոր մը, կռահելով վտանգը, աւելի ճարպիկ գտնուեցաւ և առանց ժամանակ կորնցնելու, ձեռնաւումբը պայթեցուց: Թուրք ականափորը իրեն ընկերացող քանի մը թուրք զինուորներու հետ տեղն ու տեղը սպանուեցաւ: Մնացեալները, յուսահատ, փախան: Թրքական դիրքի զինուորները, անակնկալի գալով, լքեցին իրենց դիրքը, որ արդէն այրիլ սկսած էր: Հայ մարտիկները խուժեցին թշնամու դիրքը, գրաւեցին լքուած քանի մը հրացաններ ու զանազան զինամթերքներ և նոր քաշուեցան նորէն իրենց դիրքը:

Նոյն գիշերը, Ապրիլ 13ին, Արարքի դիրքերու մարտիկները, գլխաւոր մասնակցութեամբ վարժապետ Տիգրանի, փորձեցին հրդեհել Արարքի հրետարակին վրայ գտնուող թրքական ռատիկանատունը, ուրկէ թուրքերը յաճախ հայ կռուողները նեղը կը լծէին, վարժապետը, որուն «Տեղեկատու Դիւան»ը անվեհեր հրաձիգ կոչած էր, իսկ Զինուոր. Մարմինը պատուոյ հաչի արժանացուցած, գնդակներու տարափին տակ յաջողեցաւ առաջանալ մինչև ռատիկանատան կից գտնուող թրքական խանութները, քարիւղ սրսկել և կրակ տալով՝ անվնաս ետ քաշուիլ: Խանութները, որոնք միաժամանակ թրքական դիրքեր էին, սկսան այրիլ, բայց նոյն գիշերուայ տեղատարափ անձրեւը և թուրք զինուորներու թափած ջանքերը արգիլեցին ռատիկանատան հրդեհումը:

Սակայն անվեհեր հրաձիգը չէր կարող հաշտուիլ իր ձեռնարկի կիսակատար յաջողութեան հետ: Ամէն գնով ան կ'ուզէր հրդեհել և ոչնչացնել թրքական բռնութեան դղեակներէն մէկը: Եւ ահա, երկու օր ետք, Ապրիլ 15ին, ան հասաւ իր նպատակին:

«Մութ, մառյլ, ահաւոր գիշեր էր, կը պատմէ ականատեսը (*): Անձրեւը մալիկ մալիկ կը մղկտար: Հրացաններու համազարկը թշնամու կողմէ քուռն կերպով կը չարունակուէր:

(*) Հայկ Ացէմեան, „Վանտոսպ" շաբաթաթերթ, Թիֆլիզ, 1916, Ապրիլ 28, թիւ 22-23,

Արարքի գինուոր. կեդրոնը(*) (Ա. շրջանակ) որոշած էր ամէն գնով հրդեհել Արարքի ոստիկանատունը, որ թշնամու ամենակարեւոր դիրքերէն մէկն էր և որուն կը հակէին մեր տասնեակ մը դիրքերը:

Ոստիկանատունէն թշնամին սկսաւ ֆիւշիւկ չափլի հրացաններու սոսկալի համազարկ մը տալ հայ դիրքերուն վրայ:

«Ջա՛ն, ջա՛ն, կրակեցէ՛ք, ձեր կրակելու վերջին գիշերն է, ես չուտով կը լռեցնեմ ձեր կժկժոցը», ուրախ չեչոտով բացագանչեց Տիգրան վարժապետը (Բըդէօտ):

— Ի՞նչ կայ, վարժապետ, հարցուցի, չլինի՞ թէ մէրճէզն ալ մեա դիրքերուն պէս վառելու միտք ունի:

— Հա՛, վալլա՛, այնպէս միտք մ'ունի՛մ. ես այս րոպէիս պիտի երթամ այն կողմը:

Վարժապետին համարձակութիւնը բոլորս ալ գիտէինք և բնաւ չզարմացանք: Ան չուտով կանեփի դիւրավառ չիւղերու վրայ լեցուց քարիւղը և րոպէապէս սլացաւ դուրս: Հայոց դիրքերն անցաւ չափազանց զգուշութեամբ. թուրքերու այրուած դիրքերու (Ապրիլ 13ին հրդեհուած) մէջէն ոստիկանատան մօտենալու համար: Ամենափոքր ձայն մը կամ անզգոյշ շարժում մը կրնային իմանալ Արարքի հրապարակի չուները և իրենց հաջողութիւնով ծրագրուած գործը —մէրճէզին հրդեհումը— վիժեցնել: Ծանր կարծ չուները սկսան հալել կաուռղի ազժուկներով: Թուրքերը իրենց մօտակայ դիրքերէն աղմկալի համազարկ մը սկսան, որուն հայերը կը պատասխանէին ատրճանակներով, հատ հատ:

Մէրինները մոայլուեցան: Ի՞նչ եղաւ, արդեօք վարժապետը զարնուեցա՞ւ, տեղ մը կծկուած կը մնա՞յ, թէ կը վերադառնայ: Անցաւ 20 րոպէ: Ոչինչ յայտնի չեղաւ: Անձրեւը կը տեղար, իսկ համազարկը դադրեցաւ:

Բոլորը լուռ ու սրտատրոփ կը սպասէին, երբ յանկարծ մէրճէզի ներքեւի խանութներէն բարձրացան բոցեր ու ծուխ, հետզհետէ արձարծուելով, բռնկեցան և սկսան տարածուիլ:

(*) Արարքի շրջանը իբրեւ աւելի հեռու ինկած եւ լայն ու մեծ շրջան մը, ունէր իր առանձին Զին. կեդրոնը, միշտ յարաբերութեան մէջ եւ ենթակայ գլխաւոր Զին. Մարմնին: Այդ կեդրոնին կ'անդամակցէին Նշան Նալբանդեան (Դաշնակցական), Ալէս Պարսամեան (Դաշնակցական) եւ կարապետ Սարուխանեան (Ռամկավար):

— Չա՛ն, վարժապե՛տ, կեցցե՛ս Տիգրան, բարձրացան ա-
բեխաձայն ազաղակները Հայ դիրքերէն և ոտքն ուժգին համան-
պարկ տալ այրուող մհրեզին վրայ:

Արարքի եկեղեցիի և պարոցի դիրքերէն Թուրքերն ալ սկը-
սան կրակ բանալ մհրեզին վրայ, սպանելու համար հրձիգը:
Համազարկը երկու կողմէն նոյն ժամային դղրդիւնով կը չա-
րունակուէր: Կրակը իր կործանարար գերը կը կատարէր: Թշնա-
միները, տեսնելով որ ա՛լ անկարելի է դիմանալ, թողին իրենց
հրդեհուող դիրքն ու փախան: Մհրեզին մէջ թշնամու թողած
արկղներով պահեստի գնդակները, բոցերու մէջ պայթելով, խը-
լացուցիչ ճարճատիւն մը առաջ բերին: Տեսարանը սարսափելի
էր: Հայերու ոգեւորութիւնն ու հրճուանքը մեծ:

— Վարժապետը դնա՛ց, ախո՛ւ վարժապետը...

Բոլորը կը կարծէին թէ վարժապետը սպանուեցաւ: Կատա-
ծուն հարցումները դարձեալ սկսան տանջել բոլորս:

Յանկարծ յայտնուեցաւ վարժապետը, թրջուած, շնչասպառ,
բայց ուրախ: Բոլորը գրկեցին և համբուրեցին զինքը և թրմ-
բուկով ու զուարճութիւններով ողջունեցին անոր յաղթութիւ-
նը, մինչ, միւս կողմէն, կը շարունակուէր թուրքերու համա-
պարկը և մհրեզը բոցավառուելով կ'այրուէր:

Այսպէս անցաւ գիշերը: Արշալոյսին մհրեզը դեռ կը ծխար:

Օրուան հերոսը Տիգրան վարժապետն (*)էր, որուն Զինուո-
րական Մարմինը Պատուոյ հաչ պարգեւեց, իսկ օր մը հրա-
տարակուող լրատու թուղթիկները աւելեաւ հրձիգ տիտղոսը»
տուին:

Ապրիլ 15ին, Շան Թաղին մէջ, տաժանակիր աշխատանք-
ներէ ետք, հայ մարտիկները յաղթական նախ քարեւղով և ապա
ռումբերով հրդեհել Ոճակէ Ահմատի Թրքական կարեւոր դիրքը:
Թուրքերը, յուսահատ կռիւէ մը ետք, սպանելներ և վիրաւոր-
ներ թողնելով, լքեցին իրենց դիրքը, որու կործանումով Շան
Թաղի հայկական դիրքերու և ճանապարհներու մէկ մասը ապա-

(*) Տիգրանը, իրականին մէջ, վարժապետ չէ, այլ համեստ աշխա-
տաւոր մը, անկուսակցական, սիրուած ամէնքէն իր բնաւորութեան պար-
զութեամբ եւ անկեղծութեամբ, ինչպէս նաեւ բնական խելքով ու քա-
ջութեամբ,

հալուեցաւ։ Զրկուելով իրենց այդ կարեւոր դիրքէն, թուրքերը ստիպուած եղան քաշուիլ աւելի հեռաւոր վայրեր։

Նոյն օրը հրդեհուեցաւ նաեւ Հայ Փողոցի հրատարակչին վրայ գտնուող Մուխի տունը։ Թուրքերը ստիպուած եղան լքելու Սարաջեանի իրենց կարեւոր դիրքն ևս, որ անմիջապէս գրաւեցաւ հայերու կողմէ։ Այս երկու դիրքերուն վրայ տեղի ունեցած կռիւներուն զոհ դնաց հայ հրձիգ մը և վիրաւորուեցաւ մարտիկ մը։

Առանձնապէս բուռն կռիւներ տեղի ունեցան Փոս-Թաղի, Շմաւոնեանի, Հայ Փողոցի, Օթէլի և Նալբանդեանի դիրքերու ուղղութեամբ, ուր թուրքերը զգալիօրէն ամէնօրեայ կորուստներ տուին։

Հայերը ունեցան մէկ քանի կորուստներ՝ երկու ամրաչէն բանուորներ և զինուոր մը։ Վիրաւորուեցաւ նաեւ ամրաչէն բանուորի աշխատանք կատարող վանեցի հարուստ ոսկերիչ վարպետ մը։ Պարսկական հիւպատոսարանի առջև անզգուշութեամբ դուրս ելլող 11 ամեայ փոքրիկ աղջնակ մը սպանուեցաւ թրքական գրնդակէ։ Հայ Փողոցի հրատարակչին վրայ, Նալբանդեան դիրքէն Օթէլի դիրքը տանող խրամին մէջ, թուրքերը սպանեցին հայ պատուական կին մը, որ ձերբակ դրօշակը ձեռքը իտալական հիւպատոս Սբօրդոնիէ և ուրիշներէ նամակ-պատասխաններ կը տանէր կուսակալ Ջեվդէթի(*)

Թուրքեր առանձնապէս կարեւոր կորուստներ տուին Ցայնկոյանների շրջանին մէջ մղուող կռիւներու ընթացքին։ Ապրիլ 14ին և 15ին թրքական հնդանօթային ամրակոծութիւնը, իր սովորական կատաղութեամբ, շարունակուեցաւ Սահակ բէյի և Թալմասեան հայ անընկճելի դիրքերուն վրայ։ Այս կռիւներուն մէջ թուրքերը կորնչուցին երկու հնդանօթաձիգներ, ապայ մը և մէկ քանի միւսներ։

Ապրիլ 16ին լրացաւ կռուի տասնօրեակը։ Այդ առթիւ, Զինուոր. Մարմինը հայ մարտիկներուն ուղղեց հետեւեալ կոչը։

ՏԱՍՆՕՐԵԱԿ

Ապրիլ 7—16 Ապրիլ

«Պայքարը, զոր տասը օրէ ի վեր կը մղենք անարդ թշնամու դէմ, մեր ազգային ազատագրութեան ամէնէն հոյակապ, ա-

(*) Այդ նամակներուն կ'անդրադառնամ,

ժէնէն նուիրական ու ամէնէն ժողովրդական պայքարն է, թշնամին՝ դարանակալ և դաւադիր, ջարդարար ու բարբարոս, արիւնկզակ ու վայրենի, կ'ուզէ վերջ դնել մեր գոյութեան՝ ազգային ու անհատական: Բայց մենք ուզեցինք կռուիլ. կռուիլ մեր կեանքին համար, մեր ինչքին համար, մեր կրօնին համար, մեր պատուին համար, բռնաբարուած ու առեւանգուած մեր մայրերուն ու քոյրերուն համար, ամբողջ ազգի գոյութեան համար:

Մեր կռիւը 600 տարուայ բարբարոս ու ջարդարար կառավարութեան դէմն է: Մեր կռիւը ոճրագործ, մարդկային ու քաղաքակրթական բոլոր իրաւունքներուն թշնամի Ջէվդէթներուն դէմն է, որոնք, ծարաւի հայ արեան ու արցունքին՝ չհիաս քաղցին արտաքին թշնամիներուն դէմ, բայց սկսան ջարդել բոլոր քրիստոնեաները, կին թէ երեխայ, մանուկ թէ ծեր, երիտասարդ թէ անդամալոյծ:

Վասպուրականի հայեր,

Տասը օր եղաւ, որ մենք կը պայքարինք մեր անհատական ու ազգային ճիգերով. պայքար մը, որ եզակի պիտի ըլլայ ոչ միայն հայ ազգային պատմութեան մէջ, այլ նաև համաշխարհային պատերազմի այս օրերուն պիտի արժանանայ քաղաքակիրթ մարդկութեան սքանչացումին:

Թո՛ղ տեսնէ ամբողջ աշխարհը, թէ ինչպէս բուռ մը քաջեր, հայ ազգային ամենամեծ հերոսները, անօրինակ խանդավառութեամբ կը մաքառին յանուն ամենամեծ և ամենաբարձր արդարութեան:

Վրէժի աստուածը թող սաւառնի մեր կուրիճներուն գլխուն վերեւ և թող խօսի բոլորիս մէջ հերոսներու դիւցազնական ոգին:

Տասը օր բոլորեցինք: Պատրաստուինք նոր յաղթութիւններու և նոր պայքարներու»: (*)

Վան, 16 Ապրիլ 1915 ՋԻՆՈՒՈՐ. ՄԱՐՄԻՆ

(*) Այս կոչը խմբագրած է Համայեակ Մանուկեան:

Ե.

ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾԱԿԱՆ ԵՒ ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐ

Կռուի առաջին իսկ օրէն փամփուշտի պակասը ձանրօրէն կը մտահոգէր Զինուոր. Մարմնէն սկսած մինչեւ վերջին ինքնապաշտպան մարտիկը: Զինուոր. Մարմնի առաջին հրահանգը՝ „Խնայեցէ՛ք փամփուշտները“, այդ կեանքական մտահոգութեան մարմնացումն էր, ինքնապաշտպան մարտիկները, կատարեալապէս գիտակից Զինուոր. Մարմնի պահանջի քովանդակ լրջութեանն ու անխոզականութեանը, իրօք կը խնայէին իրենց փամփուշտները և դրեթէ իւրաքանչիւր զինուոր, ինչպէս կարծես իր սեփական անձին համար, կը գուրգուրար իւրաքանչիւր փամփուշտի վրայ:

Փամփուշտի խնայողութիւնը յաճախ անցուց իր չափն ու սահմանը, երբ, մանաւանդ, թուրքերը կատաղի յարձակումներ կը փորձէին և երբ փամփուշտ խնայելը գիտակցաբար մեռնիլ կը նշանակէր: Սահակ Բէյ, Թոլմաղեան, Դարդանէլ, Հիւսեանի այդին, Հաչ Փողոց և այլ դիրքերէն, հայ մարտիկները փամփուշտ չկրակելուն համար յաճախ ծաղրուեցան թուրքերէն: Ընթացիկ սովորութիւն էր այլևս հայ մարտիկներու համար քարի և աղբեւսի կտորտանքներով զբաղեցնել թշնամին...

Սակայն փամփուշտի խնայողութիւնը, վերջին հաշուով, ապարդիւն կիսամիջոց մըն էր, քանի որ մէկ կողմէ կռիւները կ'երկարէին և, միւս կողմէ, թշնամու ամէնօրեայ յամառ յարձակողականները իվերջոյ կը ստիպէին հայերը չխնայել փամփուշտը:

Կռուի մէջ թրծուած և վարպետ վանեցին, սակայն, նոյնքան աւելի վարպետ էր ստեղծագործական աշխատանքներու մէջ: Եւ ահա կռուի առաջին իսկ շաբաթը, հիմնուեցան նախ ձխաւոր և ապա անձուխ վառօդի արհեստանոցներ, ինչպէս նաև փամփուշտի մեծ արհեստանոց մը:

Այգեստանի ամէնէն վարպետ ու փորձուած արհեստաւորները, գլխաւորաբար ոսկերիչներ, փորագրիչներ, եալդուզջիներ (ոսկեզօծողներ), մեքենագործներ և ատոնց հետ նաև ուսուցիչներ և մտաւորականներ, հաւաքաբար լծուեցան այդ ամէնէն կեանսական, ստեղծագործ աշխատանքին։ Անծուխ վառօդարանի համար առանձին փայլուն արդիւնքներ ձեռք բերաւ Վանի վարժարանոցի տնօրէն պրոֆ. Միքայէլ Մինասեան, որուն կը գործակցէին Վարդան Պապիկեան, Յարութիւն Կաքաւեան և ուրիշներ։ Տարրագիտական որոշ նիւթեր կը պատրաստէին կամ իրենք և կամ կը ճարէին դեղարաններէ։

Ծխաւոր վառօդի արհեստանոցը կը զեկավարուէր խումբի մը վարպետ ոսկերիչներէ—ամէն դասի և կուսակցութեան պատկանող՝ դաշնակցական, ռամկավար, չեզոք, ևն.։ Վառօդարանը մէջ կ'աշխատէին աւելի քան 50 արհեստաւորներ, ոտնդայինի արագութեամբ և ջանդիր խնամքով։

Ամէն իրիկուն պարպուած կովանները դիրքերէն կը բերուէին Շատախը, ուրկէ կը ղրկուէին վառօդի արհեստանոցը և յաջորդ օրը, նոր փամփուշտները արդէն պատրաստ՝ կը վերադարձուէին նորէն Շատախը, ուրկէ կը բաժնուէին դիրքերուն և մարտիկներուն։ Արհեստանոցները իրենց առանձին բաժանմունքներն ու հակիչ վարպետներն ունէին—ոսկերիչ Ոտանիկը, Արշակը, Աւետիսը, Գարեգին Շահբազեան և այլ յայտնի ու անյայտ վարպետներ, անխոնջ ու եռանդուն, գիւղերը ցորեկի վերածած՝ կ'աշխատէին։ Տեղ մը վառօդը կը պատրաստուէր, ուրիշ տեղ մը գնդակ կը ձուլուէր, մէկ այլ տեղ փամփուշտ կը լեցուէր... Եւ այսպէս անվերջ ու անընդհատ, որքան որ քիմիական նիւթերը և կապարն ու նիքէլը կը բաւէին։

Ցաճախ, օրը մինչեւ հասուած 2,000 փամփուշտ կը պատրաստուէր. և այդ քիչ բան չէր փամփուշտի սովը ամէն րոպէ զգացող Զինուորը. Մարմնի և Թրքական ամէնօրեայ յարձակողականը իր կուրծքին վրայ ընդունող ութսունէ աւելի դիրքերուն համար։

Անելորդ չէ թերեւս ընդգծել թէ, ինչպէս բոլանդակ ինքնապաշտպանութեան գործին, նոյնպէս նաև այս ստեղծագործական աշխատանքին մասնակից էր գրեթէ ամբողջ Այգեստանցի ընտանիք։ Առանձին կարիք կար մասնաւորապէս արճճի և նիքէլի և ահա Այգեստանցի գրեթէ ամէն տուն իր սեփական

ինքնաեռները, ամանեղէնները և այլ կարգի իրերը ինքնակամ կը քերէր նուիրելու «սուրբ գործին»:

Առանձնապէս յուզիչ էին Այգեստանի մանկիկներու վիպական փորձերը... Անոնք, շատ յաճախ, մահը աչքերնին առած՝ բայց դաշտի դիրքերուն առջև ինկող Թրքական դիրքերէ եկած գնդակները հաւաքելու կ'ելլէին և զոգերնին լեցուցած Զինուոր. Շոտալը կը բերէին...

Վառօդի պատրաստութեան համար առանձնապէս հարկաւոր էր ծծումբ և այդ էր, որ կը պակսէր ամէնէն աւելի: Եւ ահա Այգեստանի բոլոր խոնաւ անկիւնները, աղբակոյտերը, փոտած ու բորբոս կապած ամանեղէնները սկսան բոլորի ուշադրութիւնը գրաւել և գձձուիլ: Ննթատրուեցաւ նոյնիսկ որ վարագի շրջաններուն առատութեամբ պիտի գտնուէր անկէ և փորձեր եղան առանձին հետախուզութիւններ կատարելու այդ ուղղութեամբ...

Աղէտներ ալ անպակաս եղան: Ապրիլ 17ին, վառօդի արհեստանոցին մէջ, փոքրիկ անզգուշութեան մը հետեւանքով, աւելի քան երեք ու կէս քիլօ վառօդ պայթեցաւ, բարեբախտաբար առանց մարդկային վնաս պատճառելու... Տեսնելու էր հատարած սուգը վառօդի արհեստանոցի վարպետներէն սկսած մինչև Զինուոր. Մարմինը... Նաև, երբեմն, վառօդը սխալակի պատրաստուելուն, անճիշտ քանակութեամբ լեցուելուն և կամ ղէնքին չյարմարելուն համար, մէկ քանի ղէնքեր պայթեցան:

Հիմնուեցաւ նաև առանձին զինագործարան մը, կոխիններու ընթացքին փճացող ու կոտրտուող ղէնքերը նորոգելու, կարգի բերելու և մաքրելու համար: Զինագործարանի վարպետներն էին Մարգար Կարիքլեանեան և Բօղոսեանլեան, որոնց կ'ընկերակցէին ուրիշներ ևս:

Ամէնէն հետաքրքրականը Բուլղարացի Գրիգորի թնդանօթի դիւան էր: Իր բոլոր ազատ ժամերը Գրիգոր նուիրած էր իր ինքնատիպ և պատմական թնդանօթին, ջանի՛, քանի անգամ Գրիգորի փորձերը անյաջող անցան: Միշտ չինուող և արդէն պատրաստ եղող թնդանօթը, միշտ այս կամ այն թերութիւնը կ'ունենար և Գրիգորը, այդ անընկճելի և յամառ յեղափոխականը, յուսահատիլ չգիտցաւ, մինչև որ վերջապէս օր մը հրապարակ բերաւ Այգեստանցիներու կողմէ արդէն Գրիգորի անուանով մկրտուած թնդանօթը:

Բաւական ձիձաղելի արտաքինով, փոքրիկ, նեղ տրամագրծով և հազիւ մէկ քիլօ ծանրութեամբ երկարաւուն գնդակներ ունեցող հրանօթ մըն էր Գրիպորի թնդանօթը, յիշուած նոյնքան փոքրիկ, երկանիւ սայլակի մը: Բայց, կարծես, այդ փոքրիկ հրանօթը իրական խորհրդանիշն էր վանի Հերոսամարտին, ստեղծուած դժնդակ պայմաններու ժէջ, կուռ և անընկճելի կամքով, ստեղծագործական հանճարով, անքուն դիչերներու զոհաբերութեամբ, անհատասար ուժերու և թրքական կատաղի թնդանօթներու դէմ:

Կռուի վերջին օրերուն միայն հնարաւոր եղաւ աւարտել ու գործի դնել Գրիպորի թնդանօթը: Առաջին անգամ փորձուեցաւ դաշտի դիրքերէն մէկու:—Տէր Յակոբեանի դիրքին առջև և նըկատուեցաւ, թէ բաւական հեռաւորութեան վրայ կը հասնի, թէ կը պայթի և թէ իրօք թնդանօթային ձայն կը հանէ: Այդ փորձի օրը կէս ռօճնական օր էր վանի ժողովուրդի համար...Ուրիչ անգամ մը արդէն կռուի վայրը բերուեցաւ և թօփրաք Քալէի թրքական զօրանոցի ուղղութեամբ թուրքերն ահաբեկող քանի մը ռումբեր արձակեց:

Այդ օրը թուրքերը կարծեր էին թէ ռուսական ուժեր հասած էին վան...ռուսական թնդանօթներով...Կռուէն վերջ, երբ հայ կամաւորական գունդերը վան կը մտնէին, վանի ամբողջ մարտիկներու, Արամի և գրեթէ ամբողջ ժողովուրդի հետ, կամաւորները դիմաւորելու եկած էր նաև Գրիգորի բնդանօթը, որ իր բարի գալուստը մաղթեց՝ երեք անգամ որոտալով...

Հայ մարտիկներուն թեթև կօշիկներ (վաներէններու հոչակաւոր ազը) պատրաստելու համար, հիմնուեցան մէկ քանի ատանձին արհեստանոցներ, ուր կաշխատէին 30ի մօտ վարպետ կօշկակարներ (ազկարներ):

Արհեստանոցին կաշի և այլ նիւթեր կը մատակարարէր Հայթայթիչ Յանձնաժողովը: Մէջին հաշուով կը պատրաստուէին օրական 40-50 զոյգ կօշիկներ, որոնք Հայթայթիչ Յանձնաժողովի կողմէ, դիրքի խնամակալի գրասենեակ յանձնարարականով, կը բաշխուէին տարբեր զինուորներուն:

Զինուոր. Մարմինը ամբողջապէս կլանուած էր մարտական զինուորական հոգերով: Ուստի, քաղաքի մէջ կատակուած բազմահազար զաղթականութեան կարգապահական գործին հսկելու նպա-

ուակով, Ապրիլ 18ին կազմուեցաւ Ոստիկանական վարչութիւնը։ Զինուորական Մարմնի հետեւեալ հրահանգը՝ ուղղուած Ոստիկանական վարչութեան, կը պարզէ անոր կազմութեան նպատակն ու անհրաժեշտութիւնը և անոր իրաւունքներն ու պարտականութիւնները։

Ահա՛ այդ հրաման-կոչը.—

«Ազգային Ինքնապաշտպանութեան Ոստիկանական վարչութեան,

Պարոններ,

Ներկայ պայմաններուն մէջ անհրաժեշտ է ունենալ մեզ համար նել.քին ներդաշնակութիւն մը՝ անհատներու փոխադարձ յարաբերութեանց մէջ։ Այս ներդաշնակութիւնը կարելի է երաշխաւորել կանխելով և արգիլելով ամէն տեսակի յանցանքներու ներուժը։

Պարզ է որ ժողովուրդի ներկայ խռնուժին մէջ մաքրութեան ժամին ցոյց տրուելիք ամենափոքր զանցառութիւնն անգամ պէտք է նկատել կարեւոր յանցանք մը, որովհետեւ այդ տեսակ ընթացք մը կարող է վտանգել ժողովուրդի կեանքը։ Իսկ մեւս յանցանքները, պարզ է որ, վերոյիշեալ նկատումով, պարզապէս ոճիրներ կը դառնան և կ'արժանանան ամենախիստ պատժի։

Ահա թէ ինչու Զինուորական Մարմինը կ'ընդունի Ոստիկանական վարչութեան կազմութեան անհրաժեշտութիւնը՝ հետեւեալ յանցանքներուն մասին լուրջ, չուտափոյթ և խիստ կարգադրութիւններ ընելու և, իհարկին, յանցաւորները իրենց տեղեկագիրներով Զինուոր. Ատեանին յանձնելու համար։

Ա.— Թնդանօթներու ռումբերէն աղէտներ առաջ չգալու համար՝ արգիլել համախմբումները փողոցներու մէջ։

Բ.— Սուտ լուրեր (ամէն կարգի, լաւ թէ վատ) տարածողներու մասին խիստ քննութիւն և պատիժ։

Գ.— Ոճրագործները Զինուոր. Ատեանին ղրկելու պայմանով, ձնացեալ յանցանքներու մասին քննութիւն ընել և որոշում տալ։

Դ.— Մեւնոյն տան մէջ բնակող ընտանիքներու ներդաշնակ կեցցաղավարութիւնը ապահովելու համար միջոցներ ձեռք առնել և, իհարկին, պատիժներ տնօրինել։ Դատարկ տուներու ապահովութեանը հսկել։

Ե.— Ուսուցիչ, հոգեւորական եւն. ի մասին չհնազանդելու համար պատժի ենթարկելով հանդերձ, արդիւնքը յայտնել պատկանեալ Ցանձնախումբերուն։

Ընդհանուր գիծերով ներկայացնելով ձեզ ձեր իրաւասութեան սահմանները, կը սպասենք աշխատանքի գործունէութեան։

18 Ապրիլ, 1915 ՋԻՆՈՒՈՐ. ՄԱՐՄԻՆ»

Ոսթիկանական Վարչութիւնն ունէր իր սահմանին պրասենակը, (Նորաչէնի թաղ, Կուլօղլեանի տունը)։ Ոստիկանապետի պաշտօնը կը վարէր Գրիգոր Ճոննան, որ ժամանակին պաշտօնավարած էր Թրքական ոստիկանութեան մէջ իբրեւ թաղային քոմիսէր։ Կային աւելի քան 50 ոստիկաններ, որոնց մեծ մասը դպրոցական բարեկիրթ պատանիներ էին։ Ոստիկանները իրենց թեւերուն ունէին սահմանին կարմիր նշաններ եւ ձեռքերնին կը բռնէին կարճ ու տաշուած փայտիկներ։ Կային նաեւ սահմանապետներ։

Հասարակութիւնը պատշաճ յարգանքով կը վերաբերուէր ոստիկաններուն եւ կը կատարէր անոնց բոլոր թելադրութիւններն ու հրահանգները։ Ամբողջ կռւի ընթացքին, քանի մը ժամ ու պատահական դէպքերէ զատ, ոչ մէկ ոճիր գործուեցաւ։

Ոստիկանութեան տրամադրութեան տակ դրուած էր քանի մը փայտակ պաշտօնեաներով։ Իր ամբողջ գործունէութեան ընթացքին, կարգապահական, առողջապահական հսկողութեան, եւն. Ոսթիկանական Վարչութիւնը, միշտ ենթակայ Ջինուոր. Մարմինին, յարաբերութիւն եւ գործակցութիւն կը պահէր նաեւ Հայկայքին Ցանձնաժողովի, Դատարանի, Քաղաքապետութեան եւ նման մարմիններու հետ։

Ոսթիկանական Վարչութեան զուգընթաց կազմուեցաւ նաեւ Դատարան, որուն յանձնուեցան ժողովրդական ամէն տեսակի խառն խնդիրներ, գառներ, վէճեր, հաշուեպահանջներ, որոնք կային անցեալին մէջ կամ կրնային առաջ գալ յետագային։

Դատարանի վարչութեան կ'անդամակցէին Յովհաննէս Մկրտիչեան-Կուլօղլեան (ուսուցիչ), Հրանդ Գալիկեան (իրաւաբան) եւ Ռուբէն Շահուրեան (օսմանեան դատական պաշտօնեայ)։ Դատարանի քարտուղարն էր Արսէն Հայկազեան (Առաջնորդարանի թեմի դպրոցներու շրջիկ տեսուչ)։

Դատարանը նոյնպէս իր յատուկ շէնքն ունէր Նորաչէնի Թաղը, Շիրվանեանի տունը։

Կազմուեցաւ նաև Քաղաքապետական Վարչութիւն մը, յար և նման Վանի մէջ գոյութիւն ունեցող Քաղաքապետարանին: Քաղաքապետարանը պաշտօն ունէր հսկելու հանրութեան առողջապահական վիճակի, առեւտրական յարաբերութեան, սակացոյցի նշանակման և հսկողութեան, թուն քաղաքին մէջ ապրող նիւթապէս զուրկ և նպաստընկալ ընտանիքներու խնամքին և պահպանմանը և զբաղիլ նման հանրային-ընկերային ապահովման հոգերով:

Քաղաքապետական Վարչութիւնն ևս ունէր իր յատուկ պաշտօնէութիւնը, որ ներթակայ և կապուած կը մնար Ձինուոր. Մարմնին՝ միաժամանակ գործակցութեան մէջ մտնելով միւս մարմիններուն հետ: Քաղաքապետի պաշտօնը կը վարէր Պետրոս Մօղեան, աջակից ունենալով Յակիկ Զէնոբեան և Դաւոնդ Խանջեան, (անկուսակցականներ):

Հերոսամարտին մեծ աջակցութիւն ցոյց կուտար նաև Այդեստանի իգական սեռը: Յանձին Վասպուրականի Հայ Կանանց Միութեան, որ կազմակերպուած էր դեռ Օսմ. Սահմանադրութեան առաջին օրերուն, Արամի և Միհրան Թէրլէմէզեանի(*) նախաձեռնութեամբ: Կռիւներու առաջին իսկ օրէն, կանանց Միութիւնը, յատակօրէն ըմբռնելով իր դերն ու կոչումը ժողովրդական այդ ազնախընթաց տագնապին մէջ, գործի անցաւ:

Առաջին իսկ առթիւ կանանց Միութիւնը բացաւ կարի արհեստանոց մը, ուր Այդեստանի աղջիկները իրենց մարտիկ եղբայրներու համար պատրաստել սկսան ձերմակեղէններ, գուլպաներ, փաթաթաններ, և այլ կարգի չորեր: Արհեստանոցի նիւթերը մեծ մասամբ կը հայթայթէին իրենք, սեփական տուներէն բերելով, հանգանակելով կամ Միութեան միջոցներով գնելով:

Հայթայթիչ Յանձնաժողովն ևս իր պատշաճ աջակցութիւնը կ'ընձեռէր: Միութեան արհեստանոցը միաժամանակ կը բաւարարէր գոյութիւն ունեցող զինուորական և զաղթականական հիւանդանոցներու բազմատեսակ կարիքները:

(*) Միհրան Թէրլէմէզեան Վանի մտաւորականութեան ամէնէն շքեղ ծաղիկն էր, մաքուր եւ բիւրեղ հոգի, գիտնական ու պատրաստուած միտք մը եւ կուռակց. հասարակական փայլուն գործիչ: Իբրեւ Վանի պատգամաւոր Հ. Ց. Դաշնակց. կարինի Ընդհ. ժողովին՝ կը բացակայէր Վանէն, Նահատակուեցաւ կարինի մէջ:

Կանանց Մխիթեան առանձին մասնաժողով մը կը շրջէր թաղէ թաղ և տուն տուն՝ կնոջմէ կնոջ և տօրնայ նուէրներ հայթայթելով դիրքերուն մէջ կռուող մարտիկներուն։ Մէկ ուրիշ մասնաժողով ալ, հաւաքուած նուէրները անձամբ դիրքերը կը տանէր բաշխելու։ Ուրիշներ կ'այցելէին դիրքերը մարտիկները ոգեւորելու քանի մը խօսքով։ Մխիթեան անդամներէն ոմանք արդէն դիրքերը էին դարձած և դիշեր ցորեկ կը հսկէին հիւանդանոցներուն մէջ։

Կար նաև բացառութիւն մը։

Աղջնակ մը՝ Սեւօ անունով, հազիւ 17 տարու, որ իր մանկութեան օրերուն պարզ մուրացկանուհի մըն էր եղած, ամբողջ կռիւներու ընթացքին չդաժնեց Կանանց Մխիթեան «կանացի» աշխատանքները։ Սեւօն իր առանձին աշխատանքն ու ճանապարհն ունէր։ Ատրճանակը թեւէն կախ, ան վարսերով ողողուած, համակ կրակ ու բոց, կը թռչէր ան դիրքէ դիրք, երբեմն իբրև սուրհանդակ, երբեմն իբրև լրտես, մերթ իբրև ներշնչող ոգի, մերթ ալ նաև մարտիկ ու պահակ՝ կուրծքը բացած թշնամու թնդանօթին և համազարկին դէմ...

Կանանց Մխիթեան աշխատանքները կը ղեկավարէին տիկիններ՝ Սողոմէ Չրքաչեան և Աննա Թէրլէմէզեան, ինչպէս նաև օրիորդներ՝ Զարուհի Շալճեան, Հռիփսիմէ Նալբանդեան, Սրաքսի Սաֆրաստեան, եւն.։

Զ.

ԿՌԻՒՆԵՐԸ ՇՐՋԱԿԱՅ ԳԱՒԱՌՆԵՐՈՒՆ ՄԷՋ

Ապրիլ 10ի գիշերը Այգեստան թափուեցաւ Ճօտակայ Շահ-
բաղի (*) գիւղի հայ ամբողջ ազգաբնակութիւնը։ Շահբաղի մէջ
ևս կռիւը սկսած էր Ապրիլ 7ին։ Գիւղի թուրք կառավարիչը,
Ջէվդէթի հրահանգին համաձայն, փորձած էր յանկարծակիի բե-
րել գիւղը՝ նախ երիտասարդութիւնը հաւաքելով և չէզոքացնե-
լով, վերջէն դիւրութեամբ կոտորել կրնալու համար։

Ապրիլ 7ին թուրք պահակները կը հետապնդեն հայ երիտա-
սարդ մը և ապա կը սկսին կրակի բռնել զայն։ Ոստիկաններու
հրացանաձգութիւնը կը պատռէ ծրագրուած դաւադրութեան քո-
ղը և հայերը՝ հարկադրուած՝ կրակով կը պատասխանեն։ Կռիւը
կը տեւէ գրեթէ ամբողջ օրը։ Հայերը ոչ մէկ կարեւոր զոհ կու-
տան։ Կը սպանուին 6 ոստիկաններ։ Երկու ոստիկաններ անձ-
նատուր կ'ըլլան և զինաթափուելով քիչ ետք ազատ կը ձգուին։
Ինքզինքը երկար ատեն պաշտպանելու անզօրութիւնն զգալով,
գիւղացիութիւնը զանգուածօրէն կը փոխադրուի Այգեստան։

Նկատելով Այգեստանի պաշարումը՝ Շահբաղի գիւղացիու-
թիւնը, առաջնորդութեամբ մէկ քանի տասնեակ զինուած երի-
տասարդներու, յաջորդ օրը, գիշերով, կը փոխադրուի Ճօտակայ
Աւերակի հայ գիւղը և այդ գիւղի բնակիչներէն մաս մըն ալ իր
հետ վերցնելով, Ապրիլ 10ի գիշերը, Սղգա-Շուշանց գիւղերու
արանքով, անվնաս և առանց լուրջ միջադէպի, կ'ապաստանի
Այգեստան։

Շահբաղի և Աւերակի շուրջ հազար գիւղացիները տեղա-
հրուեցան հիւրասէր Այգեստանցիի յարկին տակ՝ բաժնելով ա-

(*) Շահբաղի զուտ հայաբնակ գիւղ էր, նշանաւոր իր խաղողի այգիներով եւ գինիով։

նոր հացին հետ նաև անոր տառապանքն ու դիմադրական աշխատանքը: Զինուորական Մարմնի հրահանգով, Շահբաղիի զինուած ելեւտաարդութիւնը քաշխուեցաւ Այգեստանի դիրքերուն վրայ:

Ապրիլ 12ին, Այգեստանի պաշարուած փողոցներն ու այգիները թափուեցաւ Արճակ-Խառակոնիս-Մանդան շրջանէն՝ ուղիղ գծով մինչև վան, ամբողջ դիւղերու հայ ազգաբնակութիւնը՝ աւելի քան 10,000 հոգի: Այդ նոր ճահանջ բիւրոցի միակ զեկավարը Արճակ-Խառակոնիս շրջանի Դաշնակցական-հասարակական գործիչ Շիրին Յակոբեանն էր:

Արճակ-Խառակոնիս շրջանի կռիւներն ևս, միշտ Ջէվդէթի հրահանգով ու խնամուած ծրագրով, կը սկսին Ապրիլ 7ին: Ինքը, Շիրինը, հետեւեալ անպաճոյճ տողերով կը պատկերացնէ իր շրջանի կռիւներու սկզբնաւորութիւնը (*):

«Ապրիլ 3ին, քիւրդ նուրօն, որ իմ տուրնանդակն էր, յայտնեց ինձ, թէ կառավարութիւնը հայերը կոտորելու պատրաստութիւն կը տեսնէ: Բերկրիի գայմագամ Զիա բէյ, բոլոր քիւրդ մուխթարները կանչեր և յայտներ է, թէ ով որ հայ պահէ կամ պաշտպանէ, իր տունը կը վառուի և խիստ պատիժի կ'ենթարկուի: Կոտորածի համար հետեւեալը ծրագրուած էր.— Ջէվդէթ բէյ՝ Վանի համար: Բերկրիի գայմագամ Զիա բէյ, Կօփ-Մահմուտի թոռ Ամար բէյ և Ցարհօն՝ իրենց ձիաւորներով՝ Բերկրիի և Վերին Թիմարի համար: Սարայի գայմագամ Շարաֆ բէյ և Սրիֆ բէյ՝ զօրքերով և թակուրցիք իրենց աշիրէթներով՝ Արճակի շրջանի և Վարի Թիմարի համար: Շաքիրի տղան Էդիպին՝ իր ձիաւորներով՝ Հայոց Ձորի համար: Հիւսէյին փաշայի տղան՝ իր աշիրէթներով՝ Արճէշ-Ալջաւազի համար: Ատոնք բոլորը հրաման ստացած էին մեկ օրուան մէջ իրենց յանձնուած շրջանները հայերը կոտորելու, որմէ ետք հերթը պիտի հասնէր Նօրդուզ, Շատախ և Գաւաշ գաւառներու հայութեան:

Այդ օրերուն Սարայի մէջ ապաստանեցին 150 հայ զինուորներ, որոնք մինչև այդ հաւատարմօրէն կը ծառայէին օսմ. բանակին մէջ: Ապաստաններու մէջն էր նաև Դոկտ. Կարապէտեանն: Մինչև այդ ալ Սարայի գայմագամին կողմէ, գրեթէ ամէն օր, մեկ աւելի հայ զինուորներ կամ ականաւոր հայեր կը ապտնուէին

(*) „Աշխատանք", 1916, թիւ 24, երեւան:

կամ կ'անցայտացուէին, որոնցմէ մէկն էր, օրինակ, առաջնորդ Արխատակէսը (Մշեցի)։

Ապրիլ 5ին, քանի մը ժանդարմներ փորձեցին զիս խաբել և Արճակ տանիլ, բայց չյաջողեցան։ Ես արդէն լսած էի վռաժեանի ձերբակալուիլը և Իշխանի սպանուիլը։

Ապրիլ 6ին, 500 հեծեալ և 1000ի չափ հետեւակ զօրքեր ու զինուորներ սկսան Արճակի փողոցներուն մէջ հանդիպած հայերը կոտորել։ Արճակը դիմաց ինքնապաշտպանութեան։ Ապրիլ 7ին, սկսաւ պաշտօնական և կատաղի կռիւը։ Այդ օրը սպանուեցաւ Մանդանցի Սահակը» (*)։

Արճակ-Խառակոնիս շրջանի հինգ օր տեւող հերոսական կռիւներու և քայլ առ քայլ նահանջի մասին, ժանրամատնօրէն և ինքնայատուկ ոճով, կը գրեն Խառակոնիսցի Մարտիրոս և Սահակ քահանաները, որոնք ականատես-մասնակիցներ էին կռիւներուն և նահանջին։

Ահա այդ տեղեկագիրը, որ իր տեղին հրատարակուեցաւ «Աշխատանք» թերթի մէջ։

«1915 Ապրիլ 5ին, երբ մենք, գիւղացիներս, միամիտ, գարնան մեր աշխատանքի մասին կը մտածէինք, յանկարծ, մեր գիւղացի և մեր շրջանի Դաշնակցական գործիչ պ. Շիրին, որ առ հասարակ կառավարական և հասարակական գործերով գիւղէն կը բացակայէր, գիւղը եկաւ և միայն զէնք ունեցողները հաւաքելով, կազմեց 7 տասնեակներ։ Միւս կողմէ նամակներ գրեց և յատուկ սուրհանդակներ ղրկեց ամբողջ շրջաններու Դաշնակցական ենթակոմիտէներուն (Թիմար, Արճակ, եւն.), իմացնելով, թէ կոտորածի լուրեր կան և թէ պէտք է պատրաստ ըլլալ յանկարծակիի չգալու համար։ Նոյն գիշերը Արճակ և Մանդան գիւղերու տղամարդիկ, կիներ և աղջիկները, պ. Շիրինի հրամանով, եկան Խառակոնիս, այնպէս որ մեր գիւղին մէջ աւելի քան 2,500 բնակչութիւն եղաւ (1,300 Խառակոնիսցի, 700 Արճակեցի, 150 Մանդանցի և 400ի մօտ ալ Ազարէն և Բօղազքէսէն գիւղերու փախստականներ, որոնք անցեալ աշունէն իվեր մեր գիւղը ապաստանած էին)։

(*) Դաշնակցական հին հայդուկ մը, որու մահը հարուած մը եղաւ Արճակի շրջանի ինքնապաշտպանութեան համար։

Մեր պիւղի տասնեակներուն մէջ Արճակ և Մանուկան պիւղերու պինուած երիտասարդներն ևս մտան, այնպէս որ պինուորներու թիւը կը հասնէր 80ի։ Պ. Շիրինն տասնձնեց անուն կավարուժիւնը, խումբերը դասաւորեց, ցոյց տուաւ դիրքերը և իրենց պարտականուժիւնը, մինա կողմէ քաջալերեց զանոնք կատարելու իրենց հայրենասիրական պարտականուժիւնը՝ ուժով և անվհատ ինքնապաշտպանուժեան համար։

Ապրիլ 6ի իրիկուան դէմ, կարգ մը քիւրդեր, որոնք կ'ուզէին պիւղը մտնել թալանելու և կոտորելու համար, դիակներ թողնելով ետ մղուեցան։

Մինա օրը, Ապրիլ 7ին, արշալոյսին, մենք պաշարուեցանք 500 ձիաւոր և 1,000ի մօտ հետեւակ կանոնաւոր զօրքերով և ա-չիրէթներով, որոնց զեկավարներն էին Սարայի զայմագամը, Յանասորի Շարաֆ բէյը, Շաւբցի Աբըճ բէյ և պինուորական հրրիւպաւոններ և յիսնապետներ։ Թշնամին ունէր նաև մէկ թընդանօթ, որը անմիջապէս իսկ սկսաւ պայթուցիկ ռումբեր ձգել պիւղին վրայ։

Երկու երեք կողմէ սկսան յարձակիլ պիւղին վրայ և ծայր տուաւ ուժեղ և անդադար կռիւ մը, բայց երեք պիւղերու հերոսներու արիուժիւնը յետ մղեց թշնամին։ Մեր տասնապետներն էին Մանդանցի Սահակ, Յառակոնիսցի Սամսոն, Յակոբ, Մկըրտիչ, Մելքոն, Անուշաւան, Դաւիթ, Արճակեցի Ալէքսան և Սեդրակ։ Կէսօր էր, երբ դիրքէն դուրս ոգեւորուած յարձակում գործելու միջոցին սպանուեցաւ անմոռանալի Մանդանցի Սահակը։ Անմիջապէս անոր տեղն անցաւ իր եղբայր Թորոսը։ Մեր կռտող հերոսներու կորովը մինչ տեղն էր. թշնամին դիակներ թողնելով ետ կը քաշուէր։ Պ. Շիրինի եղբայրներէն Ռուբէն, երկու ընկերներ վերցնելով իր հետ, վտանգաւոր ճամբաներով, նեղուող խումբերուն օգնուժեան կը հասնէր, նոր նոր հրահանգներ և պատուէրներ կը հաղորդէր ու կը խրախուսէր կռտող տասնեակները։ Կռիւը տեւեց մինչև իրիկուն։ Թշնամին թողած էր 67 դիակներ։ Մենք պաշարուած էինք արդէն և մերոնք ամէն մէկ գէնքի հետ ունէին 30-80 փամփուշտ։

Այս կացուժեան մէջ որոշեցինք ամբողջ պիւղի ժողովուրդին հետ քաշուիլ Կղլջայի լեռները։ Նախ քան նահանջը, պ. Շիրին 8 պինուած և 10 անգէն Մանդանցիներ զրկեց Պարսկաս-

ուան, կատրաճի լուրը տանելու և օդնութիւն խնդրելու (*)։ Ցե-
տոյ Սամսոնը իր տասնեակով ղրկուեցաւ իբրև առաջապահ։ Նաև
որոշուեցան միջնապահները և վերջապահները։ Հրամայուեցաւ
ամբողջ ժողովուրդին՝ խուժքերուն հետեւելու։ Միւս կողմէ, պ.
Շիրին, տասնեակ մը ձիաւորներով, գիւղէն դուրս չորջապատը
խուզարկելու ելաւ, որպէսզի եթէ թշնամին մօտիկ դանուէր,
գոյցներ ընէր՝ ժողովուրդի երթը դիւրացնելու համար. բայց թշ-
նամիին չհանդիպելով՝ փութաց դրաւելու վտանգաւոր դիրքերը։

Արշալոյսին՝ գիւղը գտնուած բնակչութիւնը դուրս ելած
էր արդէն, միայն մնացեր էին հիւանդներ, քալելու անկարող
ծերուններ և պառաւներ, որոնց թիւը կը հասնէր 200ի։ Մնա-
ցողներուն մէջն էին պ. Շիրինի կինը՝ որ հիւանդ էր, ինչպէս
նաև անոր չորս երախաները, որոնք իր կինը չէր թողած հե-
տերնին տանելու... Լոյսը բացուեցաւ։ Խառակոնիսը նորէն
պաշարուեցաւ։ Պ. Շիրին նոր միայն իմացաւ, որ իր կինն ու
երախաները մնացեր են պաշարուած գիւղին մէջ, և որոնց այլ
ևս անհնարին էր ազատել...

Նահանջող ժողովուրդը լեցուեցաւ Կղլայ գիւղը։ Ժողո-
վուրդը կանոնաւորապէս կերակրելու նպատակով, ամէն գիւ-
ղի համար մասնակարար յանձնախումբեր որոշուեցան։ Պ. Շիրին
նամակներ ղրկեց Վերի և Վարի Թիմարներու ժողովուրդին և
Դաշնակցական ենթակոմիտէներուն, որպէսզի եթէ ուժ ունին
դիմադրեն, եթէ ոչ քաշուին Լիմ և կտուց անապատներ (կղզի-
ներ Վանի ծովին մէջ)։ Նոյն օրը լեռան դիրքերը բռնուեցան
մեր կողմէ և շրջակայ հայ գիւղերու հայ ժողովուրդը հաւաքուե-
ցաւ լեռան ստորոտի գիւղերուն մէջ։ Իրիկուան Ռուբէն և քա-
նի մը ձիաւորներ գացին պ. Շիրինի ընտանիքը բերելու, բայց
անյաջող։ Վերջը իմացանք, որ թշնամին, տեղեկանալով թէ հի-
ւանդ կինը և երախաները պ. Շիրինինն են, անխտիր կտտրած էր
բոլորն ալ։

Ապրիլ 9ին, թշնամին, 3.400 ձիաւորներով Եալդուզաղաջ
գիւղի կողմէն ուզեց լեռը բարձրանալ, բայց մեր դիրքապահնե-

(*) Վերջը ստուգուեցաւ որ այդ խումբէն մաս մը ապահով հասած էր Պարսկաստան։

թաւ կողմէ դիմադրութեան հանդիպելով ետ քաշուեցաւ, թողնելով 7 դիակներ։

Ապրիլ 10ին, թշնամի 300 ձիաւորներ, նորէն Եալդուզաղջի կողմէն և հազարաւոր հետեւակներ՝ Թնդանօթի ընկերակցութեամբ՝ Նաբաթի դիւղի կողմէն, ուժեղ կերպով յարձակում գործեցին և փորձեցին լեռը բարձրանալ, բայց մեր կռուողները առանց չփոթելու՝ ետ մղեցին թշնամին։ Կռիւը տեւեց մինչև իրիկուն։ Մեզմէ սպանուեցաւ Նաբաթցի Դաշնակցական Մնօն, որ կորիճ կռուող մըն էր։ Այս կռիւներուն մասնակցեցան Կղըլջա, Նաբաթ, Միկներ, Արտաւէզ, Քապափիկ, Սէթիքէկ, Աղջաւէրան և այլ դիւղերէն մօտաւորապէս 100 զինուորներ։ Սակայն մերոնց չափերուն փամփուշտը սպառած էր։ Շատերը հազիւ 10-15 փամփուշտ ունէին, և խիստ յուսահատած էին...

Նոյն գիշերը,ժողովուրդը և խումբերը իջան Աւերակի դիւղը և լուր ղրկեցին չրջակայ հայ դիւղերը, որպէսզի հասարակին իրենց մօտ։

Արշալոյսը չբացուած, 32 դիւղերու 10,000 ժողովուրդը թափուեցաւ Աւերակի։ Պ. Շիրինն նոր նոր կռուողներ կը ճարէր և անդէն ժողովուրդը տեղաւորելով կը պրպտէր։ Դեռ արեւը չծագած, թշնամին երեք չորս կողմէ, մէկ անդամէն, սկսաւ ուժեղ յարձակման։ Այս անգամ կը գոռային երկու թնդանօթներ, ռումբեր թափելով դիւղի և անդէն ժողովուրդի վրայ։ Զինուորները, պ. Շիրինի քաջալերութեամբ, կը չարունակէին կռուիլ, բայց ժողովուրդը ահաբեկուած էր և սկսած էր դիւղէն դուրս փախչիլ, վախնալով թէ ահա թշնամին ներս կը մտնէ։

Պ. Շիրինը բռնութեամբ միայն յաջողեցաւ ժողովուրդը ետ բերել։ Դաշտը փախչող 400 դիւղացիներէն կէսէն աւելին կոտորուեցան։ Մեւս կողմէ, ինչքան որ լեռը մեր զինուորներով շղթայուած էր, բայց թշնամիի կատաղի յարձակման չդիմանալով՝ մեր զինուորները ետ էին քաշուած դէպի Կղըջա։ Կռուողներէն լեռը սպանուած էին պ. Շիրինի երեք եղբայրները՝ Արամ, Մանասէ, Գրիգոր, ինչպէս նաև ուրիշներ։ Հակառակ այս զրկախտութեան, պ. Շիրին իր պատասխանատուութիւնը չէր կորնցուցած և գործը կը վարէր։ Արտաւէզ դիւղացի Մեսաք և Կոճեցի Ռուբէն իրենց քանի մը ընկերներով՝ դէպի արեւմտեան կողմ, կեսանենց դիւղացի Մինրան՝ երեք ընկերներով՝ հիւսիսային կողմ,

կղզի պիւզացի Սամսոն՝ երեք ընկերներով՝ ափնեվեան կողմ, իսկ պ. Շերբինը իր Հրանդ և Ռուբէն եղբայրներու և կոճ գիւղացի Մարտիրոսի հետ՝ հարաւ. կողմը՝ կը կռուէին թշնամու դէմ։

Վերջին խումբը պահ մը արգիլեց թշնամու թնդանօթը գործելէ՝ սպանելով թնդանօթաձիգը։ Միեւժամանակ նոյն խումբը, մերթ կը հասնէր ղէպի լքուողները՝ զանոնք ոչնչացնելով, մերթ կը նետուէր առաջ՝ թշնամիի վրայ և դիակներ խլելով փախուստի կը մատնէր զայն և մերթ ալ կատաղօրէն կը պաշտպանուէր զօրաւոր թշնամու դէմ՝ չնայած որ արդէն գիւղի բոլորտիքը պոնուող մարտիկները կը վառուէին և մենք ծուխի մէջ էինք...

Կէսօրէն ետք, դժբախտաբար, կուրծքէն ծանր կերպով վիրաւորուեցաւ պ. Շերբինի եղբայր Ռուբէնը և իր ղէնքը յանձնեց ընկերներուն։ Ապա թնդանօթի պայթուցիկ գնդակէ մը վիրաւորուեցաւ պ. Շերբինի եղբայր Հրանդը։ Միեւնոյն ռումբէն վիրաւորուեցաւ պ. Շերբինի եղբօր տղան Համազասպը, բայց պ. Շերբին, առանց չփոթուելու կռուեցաւ ալ ու ձախ թշնամու դէմ, չթողնելով, որ մինչև մթնելը գիւղը մտնէ ան։

Մութը կոխելուն պէս, մէկ քանի գինուորներ վալադ (առաջապահ) ղրկեց, բաժնել տուաւ բոլոր եզները ժողովուրդին, և 9,000է աւելի գիւղացիութիւնը, Շահբաղիի լեռներով և Սըղդայի լիճի և Սղգա գիւղի արանքով ապահով մտցուց Այգեստան...»

***

Ապրիլ 10ին, Զինուորական Մարմինը լուր ստացաւ, որ Այգեստանէն երեք ժամ դէպի հիւսիս արեւելք ինկած Դարմանի գիւղի շրջանին մէջ կարեւոր կռիւներ տեղի կ'ունենան և հայ գիւղացիները անհաւասար դիմադրութիւն ցոյց կուտան զիրենք կոտորելու եկող կառավարական ջոկատներուն և քրդական աշիրէթներուն։ Զինուորական Մարմինը անմիջապէս որոշեց իր մէկ անդամը՝ Սրմենակ Եկարեան, քանի մը փորձ մարտիկներով օգնութեան ղրկել Դարմանի գիւղի ինքնապաշտպան գիւղացիութեան։ Օգնութեան մեկնող խումբին յանձնարարուեցաւ մէկ կողմէ որոշ կազմակերպութեան մէջ դնել այդ շրջանի ինքնապաշտպանութիւնը և, միւս կողմէ, յարձակման փորձերով պաշար և ռազմամթերք խլել թշնամիէն։

Դարմանի գիւղի շրջանի կռիւները նոյնպէս Ապրիլ 7ին ըս-

կած են։ Կառապետի սարսափելի խուճապահար, Ոսկիբաղ, Ցա-
ռուղ և Պախէզիկ գիւղերու հայ քահանայութիւնը, Ապրիլ 7ին, կը
լեցուի Դարմանի գիւղ։ Նոյն օրը հոն կը թափուին Սեւան, Զա-
րանց և Լիմ գիւղերու պինուած երիտասարդները։

Ապրիլ 8ին. թուրք կանոնաւոր զօրքեր և քրդական խու-
ժանը, թնդանօթներով կը յարձակին Դարմանի գիւղի վրայ։ Նոյն
գիւղացի Դաշնակցական Կուկազի ղեկավարութեամբ կը կազմա-
կերպուի դիմադրութիւնը։ Հատ ու կտոր զէնք ունեցողներու
թիւը կը հասնի 80ի։ Կռուող ուժերը եղած են Ցառուղ գիւղէն
Մովսէս և Յոհան՝ ընդամէնը 15 հոգի։ Պախէզիկէն՝ Սարգիս,
Մելիքսէթ և Միսաք՝ ընդամէնը 10 հոգի։ Դարմանի գիւղէն՝ քա-
ջի Կուկազը՝ Յալօշ, Յարութիւն, Բաբկէն և Գալօն՝ ընդամէնը
25 հոգի։ Սեւան գիւղէն՝ Տէրտէր և Վարդան՝ ընդամէնը 20 հո-
գի։ Ոսկիբաղէն՝ 7 հոգի։ Կռիւը կը տեւէ ամբողջ օրը և թշնա-
միի կրկնակի զրոհները ծանր զոհերով ետ կը մղուին։

Նոյն օրը կռիւներ տեղի կ'ունենան նաև մերձակայ կող-
պանց հայ գիւղին մէջ։ Թշնամին առաջին օրը չի յաջողիր գիւ-
ղը մտնել, քայց հայ գիւղացիներու փամփուշտը վերջնականա-
պէս սպառած ըլլալով, երիկուան դէմ ստիպուած կ'ըլլան գիւղը
լքելու։ Յուժանը գիւղը մտնելով կը սպանէ 12 կին և տղա-
մարդ, որոնք նահանջելու ժամանակ ունեցած չէին։

Դարմանի գիւղին մօտակայ Զորովանց գիւղէն 7 տղամարդ
միայն կ'ազատուին՝ Ապրիլ 8ին փախչելով Դարմանի գիւղ։ Մնա-
ցեալները՝ վստահանալով իրենց համագիւղացի թուրքերուն՝ Ապ-
րիլ 10ին կը կոտորուին դրացի Զրուանդանց գիւղի թուրքերէն։
Սպանուողներու թիւը կը հասնի 27ի, որոնց մէջ ութ Նշան, իր
եղբայրը Մինաս, կաթոն, ևն.։ Գեղեցիկ կիներն ու աղջիկները
կ'առեւանգուին։

Նոյն տխուր բախտին կ'ենթարկուին Լիմ գիւղի բնակիչ-
ները, որոնցմէ մաս մը, երիտասարդներ, կ'ապաստանին Դար-
մանի գիւղ, իսկ մնացեալները՝ վստահանալով տեղացի քիւրդե-
րուն՝ Ապրիլ 12ին կը կոտորուին, որոնց մէջ ութ վարդան, Պո-
ղոս, Յակոբ, Պետրոս և այլ տասնեակ մը գիւղացիներ։ Զարանց
գիւղի բնակիչները կը կոտորուին Սալախանայի Հիւսէն աղայի
ղեկավարութեամբ։ Կոտորուողներու թիւը կը հասնի 35ի, որոնց
մէջ Տէր Յակոբ, ութ Բաբանէզ, Աւօ և ուրիշներ։

Սեանի դիւզացիներէն 120 տղամարդ՝ Մուխթար Սալիհի և Խալըզի դաւադրութեամբ, շրջակայ խորունկ ձոր մը առաջնորդուելով՝ կը կատորուին, որոնց մէջ ուչ Կարապետ, ուչ Մարգար, վարդան, ևն.:

Կը կատորուին նաև Էրմանց դիւղէն 44 և Խնօ դիւղէն 70 տարիներ: Ախջաչայ և Բաշան դիւղերու տարիները, թուով 60 հոգի, Պարսկաստան փախչելու միջոցին կը կատորուին: Կ'ազատուին միայն 3 հոգի: Տարիներու այդ խումբին մէջ կը սպանուի նաև յայտնի Շամաչա Մուշեղը:

Ապրիլ 8ի յարձակման հերոսաբար դիմադրելով, Դարման դիւղի զինուած երիտասարդութիւնը, յաջորդ օրերուն ևս, կը շարունակէ իր անհաւասար գօտեմարտը: Ապրիլ 13ին, Դարման դիւղը նորէն կը պաշարուի. դիմադրողները այս անգամ կը մըղեն իրենց յուսահատական կռիւը, երբ Այգեստանէն օգնութեան հասնող Եկարեանի խումբը՝ ընկերակցութեամբ Միսաքի (Դաշնակցական), Կարապետ Շատախցեանի և Տէրտերանց Կարօի (Ռամկավար), յարձակում գործելով թշնամի խուժանի վրայ և. անկէ քանի մը գոհեր խլելով, կը ցրէ զանոնք և դիւղը կ'ազատէ օրհասական տագնապէ:

Եկարեանի խումբը Դարման դիւղի շրջանի դիմադրութիւնը որոշ կազմակերպութեան մը մէջ դնելէ և քանի մը օր ճնշելէ ետք՝ վերադարձաւ Այգեստան:

***

Տակաւին Շահբաղի-Աւերակի և Արճակ-Խատակոնիսի շրջանի 10,000է աւելի զօրթականութիւնը չտեղաւորուած, Ապրիլ 13ին հայտարար փախստականներու նոր կթիկ մը կը քակուէր, այս անգամ Հայոց-Ձորի շրջանէն:

Ապրիլ 13ի առաւօտ, բուռն հրացանաձգութեան ձայներ կը լսուին Այգեստանին մօտակայ՝ հարաւ-արեւելք ուղղութեամբ, կուռուպաշ դիւղէն: Հայոց Ձորէն եկող հայ զինուած դիւզացիները, Այգեստան իջնելու ճանապարհին, կը հանդիպին Հալի Բէյների զօրանոցի թուրք միլիներուն և տեղի կ'ունենայ անհաւասար կռիւ մը: Դիւզացիները, նահանջել կրնալու համար, ստիպուած կ'ըլլան անհաչիւ կրակ քանալ և ինքզինքնին ձգել վարագի լեռան տորտոնները: Հայերը կուտան 3 սպանուած և 6 վի-

բաւար. իսկ թուրքերը կը թողուն 6 դիակներ։ Գիւղացիներու այդ խումբէն մաս մը նոյն գիշերը կ'ապաստանի Ս.յգեատան։

Հայոց Ձորի ընդարձակ շրջանի կռիւներու և կոտորածի մասին Զինուորական Մարմինը կը ստանայ հետեւեալ ամփոփ տեղեկութիւնները.—

Նոր Գիւղ.— Ապրիլ 6ին, գիւղը պտնուող թուրք 20 ոստիկաններ՝ Սիահմատի և Ալի օնբաշիի ղեկավարութեամբ՝ կը փորձեն դաւադրաբար կոտորել հայերը։ 40ի չափ գիւղացիներ Պետրոսի, Հայրիկի, Մարտոի և Սւօի գլխաւորութեամբ, դիմադրութիւն ցոյց կուտան։ Աստուածաշէն գիւղը պտնուող 150 միւսիններ Նոր Գիւղի ոստիկաններուն օգնութեան կը փութան, կռիւը կը տեւէ ամբողջ օրը և հայերը, սպառուած տալով Ղափաը՝ կը յաջողին գիւղացիութիւնը անվնաս փոխադրել վարագ։

Հնդստան.— Ապրիլ 7ին, 10 զինուած գիւղացիներ լեռը կը բարձրանան, ուր հաւաքուած էր Յօշաբի շրջանի Քուէլ, Կասբ, Փակագեադիւկ, Պըհանց, Ակրակ և Հիւրթիւկ գիւղերու կոտորածէ ազատուած բնակչութիւնը՝ աւելի քան 1,000 հոգի։ Յօշաբի շրջանի Շէխ-Իւզաբէլլին՝ զօրքերով, Զեռնակի Իսլամ բէկ և Յաչի Իպրահիմ աղան, 300 ձիաւորներով կը փորձեն լեռը գրաւել։ Բայց Հնդստանցիներ՝ Յովհաննէս, Մինաս, Աբրահամ, Սրապ, 20 հոգով, Հիւրթիւկցիներ՝ 7 հոգով և Քուէլցի Մարգար՝ 20 զինուորներով, կը սկսին դիմադրել։ Անհաւասար կռիւը կը տեւէ մինչև իրիկուն, կը սպանուին 5 Հիւրթիւկցի զինուորներ՝ որոնց մէջ Աբէլ և Յակոբ։ Մութը կոխելուն պէս, լեռը հաւաքուած ամբողջ գիւղացիութիւնը կ'իջնէ Հնդստան և գիւղի բնակչութիւնը իր հետ առած կը հասնի վարագ, ուր սպասուած և այլանդակուած կը գտնէ վանքի երէց վարդապետները և չորս ծառաները, որոնց դիակները վերցնելով կը թաղեն։

Հիւրթիւկ (Յօշաբ).— Գիւղի կիներն ու երախաները իրենց տեղերը կը մնան։ Բիւրդերը գիւղը մտնելով, չարաչար կը տանջեն զանոնք՝ պահանջելով որ ցոյց տան պահարանները։ Բարեկի կին Արմէի մարմինը խաչերկաթով քանի մը անգամ կը դաղեն։ Կ'առեւանգեն Տիրուհին և ուրիշ 6 կին ու աղջիկներ ու 5 տղաներ։

Փակագեադիւկ.— Ապրիլ 6ին գիւղը կը մտնեն յայտնի

Ամէօր մարդիկ, Աւգօի քիւրդեր, և տղամարդերը հաւաքելով ոչ-ոք տան առջև, կը սպաննեն ոչս Սարգիս, Շաղիկ՝ իր 7 տղաներով և ուրիշ 18 գիւղացիներ: Կ'առեւանգեն 3 կիներ և 10 տղաներ:

Տօնի, Հաւտաւորիկ (*տարի*), Առեղ, Խէֆ և Արատեցց գիւղերու բնակիչները կոտորածի լուրը լսելով, Ապրիլ 7ի գիշերը անվնաս վարագի լեռը կ'ապաստանին և ապա Այգեստան կը մտնեն:

Աճկօտանց.— Ապրիլ 7ին, Շաքիրի տղան Էզգին և Քալպատեան գիւղի աւազակ Ջանկօն, 200 ձիաւորներով, գիւղի վրայ կը յարձակին: Գիւղացիներէն Մուրատ, Մեծաղէն, Խաչօ և Մանուկ, 20 հոգիով օրհասական դիմադրութիւն ցոյց կուտան: Քանի մը ժամ տեւող կռուին մէջ թուրքերը զոհ կուտան աւելի քան 37 հոգի: Թշնամին նոր ուժեր ստանալով, գիւղը կը մտնէ և կը սպանէ աւելի քան 60 տղամարդ, որոնց մէջ կաւազ Մուրատ, Օհաննէս, ոչս Աւետ, ևն.: Զարհուրելի տանջանքներու կ'ենթարկուին մանաւանդ կանայք, որոնք կը մերկացուին, կը բռնաբարուին, կը ձեծուին և ապա կը կոտորուին: Ճողոպրիլ կը յաջողին քանի մը երիտասարդներ, որոնք կը հասնին վարագ:

Անկշտանցին դրացի գիւղը նոյն թախտին կ'ենթարկուի: Կը դիմադրեն միայն վանօն և Սահակ՝ իրենց մաւզէր ատրճանակներով և կը նահատակուին: Թշնամին գիւղը կը մտնէ և կը սպանէ աւելի քան 70 տղամարդ, որոնց մէջ ոչս Մանուկ, Մաւին, Պետրոս, Բարսեղ և Մխրզօն: Կանայքն ու երախաները, անխտիր, կ'ենթարկուին քրտական վայրագութեանց:

Խոսպ.— Էզգիի և Ջանկօի հրոսախումբերը կը կոտորեն 50ի մօտ տղամարդիկ, որոնց մէջ Տէր Մարտիրոս, Սօղօն և ուրիշներ:

Բժնկեր.— Քանի մը տուն հայեր, ընդամէնը 12 հոգի, ամբողջութեամբ կը կոտորուին իրենց քիւրդ համագիւղացիներէն:

Կղզի.— Ապրիլ 6ին, հազարապետ Ահմատ բէյ, Խառնուրդ գիւղի Սաուլլահ աղան և Բժնկերտ գիւղի Ջանկիր աղան, 500 ձիաւոր և հետեւակ ուժերով, գիւղը մտնելով, ամէնէն անուանի տակ կը հաւաքեն 80 մարդիկ և կը կոտորեն: Մխաժամանակ կ'արգիլեն գիւղի բնակչութիւնը դուրս գալու տուներէն: Յոլսէփ

աղան, ուէս Յուվէփ, Տ. Մկրտիչ, ուէս կաթօն, Գարեդին, Արշակ և Խաչիկ, ընդամէնը 10 հոգի, Սեւօյի և Մանուկի տան դէրքե-րը բարձրանալով կը դիմադրեն: Իրիկուան դէմ, յուսահատու-թեան մղուած և դիմադրելու այլևս անզօր՝ 14 տուներ կրակի կուտան: Յուվէփ, Մելքոն, Յովհաննէս և 14 կիներ՝ թշնամիի ձեռքը չիյնալու համար՝ ինքզինքնին բոցերու մէջ կը ձգեն և կը նահատակուին... Կատրաճէն կ'աղաւնուին մէկ քանիսը մի-այն, որոնք գիշերանոց կը փախչին վարագ:

Ասուածաշունչ.— Շրջանի թուրք գաւառապետը, Ապրիլ 6ին, նորէն ամէն հաւաքելու պատրուակով, գիւղէն կը հաւաքէ 60 տղամարդիկ և զօրանոցը կը լեցնէ: Փիչ ետքը դուրս հանելով, զօրքերու միջոցով, գիւղի ջրաղացներուն մօտ, բոլորն ալ կատրել կուտայ: Եղեռնագործութեան ներկայ եղող չորս հայ կիներ, կա-մենալով փրկել իրենց հարազատները, առաջ նետուելով, կը փոր-ձեն միջամտել և կը պնդակահարուին: Գիւղը մնացող կիներէն երկուսը կ'առեւանգուին: Մնացեալ կանանց կը հաւաքեն Գար-մօի և Մարտիկի տուները և անպատմելի չարչարանքներու կ'են-թարկեն: Ցղի կանանց արտասուները պատռելով երախաները տու-բերու ծայրը կը ցցեն...

Անգղ.— Գիւղի թուրք պահակախումբը երկուներով կը վատահացնէ դիւղացիութիւնը, թէ ոչինչ պիտի պատահի իրենց, քանի դեռ իրենք գիւղը կը մնան... Այս հաւատիացումին վրայ, չրջակայ կեմ, Կղկղաշ, Թրքաշէն և Խոսպ գիւղերէն չատ մը գիւղացիներ Անգղ կ'ապաւինին: Ապրիլ 8ին, Անգղի թուրք պա-հակախումբին օգնութեան կը հասնին Խալըտ բէյի տուաբ ու-ժերը և կը սկսին կոտորածը: Կը սպանուին 340 հոգի, որոնցմէ 130 հոգի Անգղցի: Սպանուողներուն մէջ կ'երևան Անգղցի ուէս Ղազար, Համբարձում և Մանուկ:

Իշխանի Գոմ.—Ապրիլ 6ին և 7ին, առաւօտը, գիւղը կը լեց-ուին կեմ, Սթանան, Կղկղաշ, Սպիտակ վանք գիւղերու կոտո-րած ազատուած տղամարդիկ և կանայք: Իբրև Դաշնակցական կոմիտէ ունեցող գիւղի, այստեղ կը լեցուին նաև Խարակոնց, Մաշտակ, Մելքե և Ս. վարդան գիւղերու ամբողջ բնակիչները: Քէօշկ և Խորդամ գիւղերու բնակիչները տեղերնին կը մնան: Հա

կ'ապաստանին նաև Անգղ գիւղէն 15 ողամարդիկ, որոնք հաւատ ընծայած չէին թուրք պահակախումբի հաւաստիացումներուն:

Ապրիլ 7ին, կէսօրը, Գաւաշի Խալըտ բէյ, 1,000ի մօտ հեծեալ և հետեւակ ուժերով և թնդանօթներով, գիւղը կը պաշարէ և համազարկի կը բռնէ: Վերոյիշեալ գիւղերու բնակիչները, մօտ 100 զինուած երիտասարդներ, զեկավարութեամբ Տէր Յակոբի, Մուշեղեանի (*), Արմենակի, Համբարձումի, ինչպէս նաև Խորոմոյի Դաշնակցական գիւղական գործիչներ Օհանի, Նշանի, Պետրոսի (Ուրացող ծանօթ անունով) և Քէօշկեի Պօղկոյի, իսրօյիրուն դիմադրութիւն ցոյց կուտան և կ'արգիլեն թշնամին գիւղը մտնելու: Անհաւասար կռիւը կը տեւէ 7 ժամ: Հայ ինքնապաշտպան ժարտիկներու փամփուշտը կը սպառի: Մութը կոխելուն, մարտիկները կը հաւաքեն 3,500ի մօտ ժողովուրդը և կ'ապաստանին Ս. Վարդանի բարձունքները: 500ի մօտ անզէն և զինուած խումբ մը Բերդակի լեռներով կը հասնի Շուշանց և կ'իջնէ Այգեստան: Մաս մը կ'ինար ու երախաները, կը դիմեն Արտամետի կառավարչատուն և դիւթիւն կ'աղերսեն, ուր կը ձեծուին, կը բռնաբարուին և չատերը կը սպանուին:

Այգեստան հասնող խումբէն Մուշեղեանը, Խորոմոյի Օհանը և Իսրօն, Դաշնակցութեան գինապահեստէն փամփուշտ վերցնելով և 40 գինուորներով, նոյն օրն իսկ կը փութան Հայոց Ձորի շրջանը և գիւղերու ու լեռներու մէջ լքուած աւելի քան 2,500 կիներ ու երախաներ հաւաքելով վարագ կը հասցնեն, ուրկէ ժողովուրդէն մաս մը, աւելի քան 1,000 հոգի, մէկ քանի օր ետք, Այգեստան կը թափուի:

Քերդ.— Ապրիլ 7ին և 8ին այս գիւղը կը լեցուին Պլթենցի և Աթանանց գիւղի բնակիչները և Կղկաշի գիւղացիութեան մէկ մասը: (Այս ամբողջ գիւղացիութիւնը անվնաս կը մնայ Դաշնակցական Պլթենցի Տիգրանի զեկավարութեան տակ մինչև Ապրիլ 20ը: Ապրիլ 21ին, Պախուանցի Հիւսէյին աղան, մօտ 500 հեծեալ և հետեւակ միլիներով և ոստիկաններով, կը յարձակի գիւղին վրայ, բայց չի կրնար գրաւել զայն: Պլթենցի Տիգրանի, Աթանանցի Տէր Յովակիմի, Քերթցի Յովհաննէսի և Նշանի

(*) Բողոքական քարոզիչ:

ղեկավարութեամբ մղուած դիմադրութիւնը կը տեւէ ամբողջ օրը։ Կռիւը ընթացքին կը սպանուին 20 կիներ և երախաներ։ Մութը իջնելուն, գիւղացիութիւնը կը քարձրանայ Արտօս լեռը և ապա կ՚իջնէ Փեսանդաշտ, ուր ունէր քան 15,000 ժողովուրդ իր թեւերուն տակ առած էր ու կը պաշտպաներ Դաշնակցական զօրավարական գործիչ և մարտիկ Լեւոն Շաղօյեանը (*)։ Գիւղը ցիւրթեննէն չատ փոքրիկ մաս մը միայն անցաւ վարագ և անկէ Այգեստան։

Թրխաճեն.— Իշխանի Գոմի կռիւէն ետք, գիւղին՝ և շրջանին ծանօթ նահապետ աղային մօտ կ՚ապաստանին թէ Թրքաշէնի և թէ այլ քանի մը գիւղերու հայ ընտանիքներ։ Նահապետ աղան, իր մօտ ապաստան որոնող գիւղացիներէն 32 տղամարդ գիւղէն դուրս հանելով սպանել կուտայ։ Իրենց հարազատներու մահը սգալու պարտող հայ կանայք նոյնպէս կը սպանուին։

Արտամետ.— Թուրք և քիւրդ խուժանը, Անպղ գիւղը կոտորելէ ետք, կը հասնի Արտամետ և կը կոտորէ հոս ապաստանած 80 Իշխանի Գոմցիներ և 45 Արտամետցիներ։ Արտամետցի 60ի չափ անզէն և գինուած տղամարդիկ, երկու օր առաջ, կոտրածէ վախնալով, կը մեկնին վարագ։ Գիւղը կը մնան կիներ ու երախաներ միայն (**)։

Բերդակ.— Իշխանի մահը և Լուսինեանի ձերբակալման լուրերը լսող Ծլուտան, Կենդանանց, Սեւակրակ և Ոչխարանց գիւղերու ամբողջ բնակչութիւնը, Ապրիլ 6ին և 7ին կը թափուի

(*) Լեւոն Շաղօյեանը մէկն է Դաշնակցութեան գաղափարական եւ մարտական դպրոցին մէջ հասակ բաշած մարտիկներէն։ Արամի նահանգապետութեան օրով Լեւոն Ոստանի գաւառապետն էր, վանի մեծ նահանջէն ետք մէկ քանի ամիս իսկ չկրցաւ համբերել եւ նորէն իր ժողովուրդի հետ եկաւ վան, ուր մնաց մինչեւ 918ի Մարտի նահանջը։ Միշտ ժողովուրդի հետ եւ միշտ ժողովուրդի առաջնորդ, Լեւոն մինչեւ հիմա կը մնայ Միջագետք, բաժնելով հոն ապրող գաղթականութեան բոլոր զրկանքները։

(**) Արտամետի կիներ ու երախաները, սոսկալի պայմաններու մէջ, դեռ 10 օր եւս կը մնան իրենց գիւղը, մինչեւ որ Ջեվդէթի կարգադրութեամբ բոլորն ալ կը քշուին Այգեստան՝ ինքնապաշտպան մարտիկները սովէ ննջելու մտադրութեամբ միայն։

Բերդակ։ Ապրիլ 7ի գիշերը, վան անցնելու նպատակով, Բերդակ կը հանդիպի Մաշտակցի Գասպարը իր 20 զինուորներով և, յաջորդ օրը, Ապրիլ 8ին, գիւղը հաւաքուած ամբողջ բնակչութիւնը ապահով կը հասցնէ Շուշանց, ուրկէ անդէն բնակչութիւնը Այգեստան կ'իջնէ, իսկ զինուածները կը մնան Շուշանցի և վարդի բարձունքներուն վրայ։

Կուռուպաճի գիւղացիութիւնը, հետեւելով բերդակցիներուն, կ'անցնի Շուշանց և ապա, մեծ մասամբ, բացի մէկ քանի զինուածներէ, Այգեստան կը թափուի։

Լամզկեռs և Սղգա գիւղերու բնակչութիւնը Այգեստան կ'անցնի կռիւներու նախօրեակին։

Շուբանցի անդէն բնակչութիւնը նոյնպէս կը թափուի Այգեստան։

Լէզկ գիւղէն քանի մը զինուած և անդէն երիտասարդներ միայն Այգեստան կուգան Ապրիլ 12ին։ Գիւղի մնացեալ բնակչութիւնը իր տեղը կը մնայ, Թուրքերը, սպայի մը գլխաւորութեամբ, 20 ժանդարմներ կը ղրկեն այս գիւղը և, ժանդարմներու կեանքը ապահովելու պատրուակով գիւղէն կը վերցնեն 70 տղամարդ՝ իբրև պատանդ և տանելով, Աւանց գիւղը, կը բանտարկեն(*)։

***

Այգեստանի կռիւներու սկզբնաւորութենէն իսկ, Շատախի շրջանի մէջ կատարուող անցքերու և մղուող կռիւներու մասին վանը ստոյգ տեղեկութիւններ ստանալու հնարաւորութենէն զուրկ մնաց։ Հայոց Ձորի շրջանէն և ապա Այգեստանէն տուրքուրկ մնաց։ Հայոց Ձորի շրջանէն և ապա Այգեստանէն տուրհանդակներ հանելու քանի մը փորձերը ապարդիւն անցան։

Ապրիլ 14ի գիշերը, Հայոց Ձորի ճանապարհով, Շատախէն Այգեստան հասան երկու ձերուններ, որոնք Շատախի Դաշնակցական կոմիտէէն նամակներ բերին Հ. Յ. Դաշնակցութեան Վասպուրականի կ. կոմիտէին և Արամին։ Սուրհանդակները հանդիպած են Ապրիլ 7ին Ալանց գիւղի մօտ, Ալանցի բանտին մէջ եղող կիրաշէն եւ Քեապապիկ գիւղերու տղամարդիկ սպանուեցան, իսկ Լէզկցիները ազատ մնացին։

(*) Կռիւներէն վերջ ստուգուեցաւ, որ Ալանցի բանտին մէջ եղող կիրաշէն եւ Քեապապիկ գիւղերու տղամարդիկ սպանուեցան, իսկ Լէզկցիները ազատ մնացին։

պած էին նաև փեսանդաչտ, ուր կուտակուած էին տասնեակ մը հազար տեղահանուած գիւղացիներ, որոնց զեկավարը Լեւոնն էր։ Սուբհանդակները անցած էին նաև Բնթէն, ուր ժողովուրդի պաշտպանութեանը կը հակէր Պլթենցի Տիգրան։

Շաւախի ինքնապաշտպանութեան երկու երիտասարդ զեկավարները՝ Սամուէլ Մնեռոպեան և Տիգրան Բաղդասարեան, Դաշնակցական կոմիտէի և հարուստ ընկերներու հետ, անընկճելի հաւատով և մէկ կամք ու մէկ նպատակ դարձած՝ Շաւախի առնական գիւղացիութեան աջակցութեամբ, երկու չորեքշաբթի իրար յաջորդող գիշերները վարած էին վայրէն յաջողութիւններով։ Ոչ իսկ մէկ գիւղ լքուած էր Շաւախի մէջ, և թշնամու անհաւասար ուժերով դրեթէ ամէն օր կրկնուող կատաղի գրոհները, հերոսական ճիգերով ետ էին մղած, ըստ սուբհանդակներու և նամակներու։

Թուրքերու կրած վնասներն ու կորուստները, Շաւախի կռիւներու ընթացքին, անհաչիւ եղած էին, մինչդեռ հայերը պատահական կորուստներ միայն տուած էին։ Բայց Սամուէլն ու Տիգրանը, տարաբախտաբար, զրկուած էին իրենց սիրելի երրորդութենէն—Յովսէփ Զօլօեանէն։ Թշնամին, չնայած դաւադրութեամբ, կռիւներէն օրեր առաջ, անակնկալօրէն ձերբակալած էր զայն՝ զրկելու համար Շաւախի հայութիւնը իր թանկագին մէկ զաւակէն և կարեւոր առաջնորդէն։ Կուռ ճիշտ սկիզբին, Յովսէփը գնդակահարուած էր։

Շաւախի կռիւներն ալ ունէին իրենց ողբերգական կողմը։ Հոն ևս գաղթականութիւն թափուած էր։ Այնտեղ ալ սեփական ճանկերով ապառաժուտներէն հայ քամող և հիմա օրհասական պայքար մղող լեռնցին կ'հաւաքուց էր։ Հոն ալ դիւղացիութեան խոշոր մասի գէնքերը՝ աւտրիական մօդել հրացան ըլլալով՝ զրեթէ անգործածութեան էին դատապարտուած, որովհետև ապտուած փամփուշտը այլ կերպ անհնարին էր փոխարինել...

Հակառակ այդ ծանր կացութեան, հակառակ թշնամու անհաւասար ուժերուն և կատաղի յարձակումներուն, Շաւախի դիւղացիութիւնը արիաբար կը շարունակէր դիմադրել, կ'արհամարհէր բոլոր վտանգներն ու սակուռնները և վճռած էր կռուիլ մինչև վերջին փամփուշտը և արեան վերջին կաթիլը։

Արտին ուղղած իրենց պատասուխ նամակին մէջ, Սամուէլն

ու Տիգրանը կ'ներդուէին, որ իրենց պարտադրուած յուսահատու ու անհաւատար կռիւը պիտի տանին կամ մինչև յաղթական վախճանը և կամ մինչև վերջին պիւղացու արևան վերջին կաթիլը...

Սուրհանդակներու բերած արտասովիչ տեղեկութիւնները Շատախի, Փեսանդաշտի և Իներթի մասին, խանդավառ տրամադրութիւններ առեղծեցին բովանդակ Այգեստանի մէջ: Այգեստանը, իր համեստ և առանց այն ալ անբաւարար ու օրէ օր քայքայուող ընտանեկան տնտեսութեան՝ «եղբայրական նուէր» ղրկեց Շատախի, Փեսանդաշտի ու Իներթի անյուսահատ մարտնչողներուն—քիչ մը փամփուշտ, քիչ մը վառօդ...քանի մը կաթիլ՝ կարիքի մեծ ծովին մէջ...

Արամ խրախուսական նամակներ գրեց Շատախի, Փեսանդաշտի և Իներթի իր կորիւններուն: Պատշաճ հրահանգներ տալով՝ ան պատկերացուց վաստուրականի և ընդհանուր քաղաքական կացութիւնը, չեչուեց, որ «մեր պայքարը անկասկած պիտի պսակուի յաղթանակով» և թելադրեց կռիւներու ընթացքին ինալ, առնասարակ, պաշտպանողականդծի վրայ և մինչ ժողովուրդի հետ: Արամ տեղեկացուց նաև Այգեստանի շրջակայ վայրերու կռիւները իրենց կարևոր մանրամասնութիւններով և թելադրեց կապ-ուիլ ինչպէս Փեսանդաշտի, նոյնպէս նաև Այգեստանի հետ՝ պարբերաբար սուրհանդակներ ղրկելով: Սուրհանդակներուն տրուեցաւ նաև հագուստ և կօշիկ, ինչպէս նաև Այգեստանի կռիւներու ընթացքին «Զինուոր. Մարմնի» և «Տեղեկատու Դիւանի» հրատարակած բոլոր հրահանգներն ու հաղորդագրութիւնները:

Երեք օր Այգեստան մնալէ վերջ, սուրհանդակները մեկնեցան և ապահով Շատախ հասան, հանդիպելով ինչ՝ Տիգրանին և Փեսանդաշտ՝ Լեւոնին:

ԺԵ.

ՍՈՎԻ ՈՒՐՈՒԱԿԱՆԸ

Արճակի և Հայոց Ձորի շրջաններու աւելի քան 15,000 դաւթականութեան այսպէս յեղակարծօրէն Այգեստանի մէջ կուտակումը պարզապէս աղէտալի հարուած մըն էր ինքնապաշտպանութեան գործին:

Ամէնէն առաջ վանի երկու դրացի հայաշատ և համեմատաբար չէն գաւառները՝ Արճակը և Հայոց Ձորը՝ Այգեստանի կուխներու առաջին իսկ օրերուն, կ'ամայանային: Այդ երկու գաւառները, որոնք պիտի կարողանային թշնամի ուժերու որոշ մասը ղբաղեցնել և այդպէսով օժանդակել վասպուրականի ինքնապաշտպանութեան ընդհանուր գործին, ընդհակառակը, առաջին իսկ օրերուն, տեղի կուտային և գաղթականական իրենց ալեհոծ հոսանքին հետ Այգեստանի դաւառներուն առջև կը բերէին թշնամի մէկ քանի հազար տուինէ բաղկացած նոր հրոսախումբեր: Աւելին՝ 15,000ի հասնող գաղթականութիւնը իր հետ կը բերէր լքում ու յուսահատութիւն միայն, որ ձանրօրէն կ'անդրադառնար Այգեստանի պաշարուած հայութեան վրայ՝ վարակելով մինչև անգամ ինքնապաշտպան մարտիկները...

Միւս կողմէ, այդ բազմահազար գաղթականութիւնը, առաջին իսկ վայրկեանին, իբրև մուրացկան կը բախէր Այգեստանցու դուռը... Իսկ Այգեստանցին հաց ու անուշ չունէր ոչ թէ դրսէն եկող գաղթականի, այլ և ներսի իր հարազատներուն, նոյնիսկ ինքնապաշտպան մարտիկներուն համար: Հաց և կենսամթերք հայթայթող անոր չունմարանները՝ չուկան և պիւղը՝ վաղուց, դեռ 1914ի աշունէն, փակած էին իրենց դուռներն ու ճամբաները: Ցետոյ, բնականոն ու խաղաղ տարիներուն անգամ, Այգեստանցու առօրեան պաշարը կը ստանար Մարտ և Ապրիլ ա-

միանգամայն, թող որ զօրաշարժը, առևտուրի և արդիւնաբերութեան դադարումը, հաստատած անգործութիւնը, ևն. ևն., հասել և կենսամթերքէ զատ՝ վերջին մէթալիկէն անգամ զրկած էին Այգեստանի հայութեան 75 տոկոսը...

Կար նաև բնակարանի շատ լուրջ տագնապը: Դեռ կռիւներէն առաջ, Այգեստանի բոլոր տուներն ու սենեակները լեցուած էին հեռաւոր և մօտաւոր գաւառներու փախստականներով: Կրուի նախօրեակին աւոնց վրայ աւելցան Այգեստանի թրքական թաղերէն ինքնակամ տեղահանուող հայ բնակիչները, իսկ հիմա, մէկ քանի օրերու մէջ, պաշարուած ու կոտորակուած Այգեստանը պիտի ընդունէր աւելի քան 15,000 նոր գաղթականութիւն..., Այսպիսով, անխուսափելի էին տարափոխիկ հիւանդութիւնները, որոնք ուշ կամ կանուխ երեան պիտի հանէին իրենց սպանիչ ներկայութիւնը, քանի որ օդերը կը սկսէին տաքնալ և արեւի տաքէն կիզիչ ճառագայթները պիտի տային համաճարակ հիւանդութիւններու առաջին ազդանշանը...

Բայց առաջին ազդանշանը կը պատկանէր Սով Արքային, և Այգեստանի հայութիւնն ու ինքնապաշտպանութեան ղեկավարները պարտաւորուեցան դիմադրելու այդ նոր, աւելի ահարկու և աւելի անագորոյն թշնամուն...

Ամէնէն առաջ Սրճակի գաղթականութեան մէկ խոշոր մասը — հիւանդներ, երախաներ, կիներ և ծերեր — անմիջապէս իսկ բաշխուեցան Այգեստանի համեմատաբար ունեւոր տուներու վերայ: Ստեղծուեցան գաղթականական ապաստարաններ Սանդիտեանոյ Օրիորդաց դպրոցի և Բարեխրատական Ընկերութեան Մանկապարտէզի ընդարձակ շէնքերուն մէջ: Բոլոր զինուած գիւղացիները զինաթափուեցան և անոնց զէնքերը յատկացուեցան այն գիւղացիներուն, որոնք տակաւին իրենց հոդևկան հաւասարակշռութիւնը կորնցուցած չէին: Արամի յատուկ կարգադրութեամբ, երկու օր ետք, Ապրիլ 14ին, այդ նորակերտներն ալ զրկուեցան Շուշանցի ու վարպի թարմունքները պահպանելու, զինավար ունենալով Յատականիսցի Շիրինը: Զինուած գիւղացիներէն շատ փոքրիկ մաս մը միայն բաշխուեցաւ Այգեստանի դիրքերուն վերայ, իսկ անզէններէն շատ խոշոր մաս մը, մեծ մասամբ առողջ և երիտասարդ անձեր, բաժնուեցան առանձին խումբերու՝ երկու ամրացնելու դամարտակներու, որոնց այնչա՛փ պէտք ունէին Այ-

գեստանի ամէն օր կործանուող և նորոգուող դիրքերն ու խրամները։

Հրահանգուեցաւ Հայթայթիչ Ցանցնաժողովին ձեռք առնել բոլոր միջոցները՝ հաց և մթերք ճարելու և գոյութիւն ունեցող պաշարը բծախնդիր տնտեսութեամբ միայն գործածելու, սահմանելով, նոյնիսկ ինքնապաշտպան մարտիկներուն, որոշուած հաւեստ չափ մը միայն՝ իբրև անուանդ...

Անմիջապէս իսկ կազմուեցաւ նոր մարմին մը՝ Նպաստաբաշխը, որու ուսերուն կ'իյնար միայն և միայն կարիքաւոր գիւղացիութեան և տեղացի չքաւորներուն հաց և կենսամթերք բաշխելու դժուարին գործը։ Նպաստաբաշխին իրենց առանդուն մասնակցութիւնը բերին Այգեստանի անկուսակցական մտաւորականներէն և ուսուցիչներէն Եղիազար Ոչտունի, Յովհաննէս Աւագեան, Բարունակ Տէր Յարութիւնեան, Յարութիւն Շալճեանն։

Այգեստանի հայութեանը հրաւէր եղաւ խնայող ըլլալ իր տնտեսութեան մէջ, Հայթայթիչ և Նպաստաբաշխ մարմիններուն ինքնակամ նուէրներ ընել և, որոշ սակագնով, նոյն մարմիններուն վաճառել մասնաւորաբար հացահատիկ, որպէսզի կարելի ըլլար գոնէ առեն մը գաղթականութիւնը սովէ փրկել և ինքնապաշտպան մարտիկները կերակրել։

Նոր փուռեր բացուեցան Այգեստանի այս ու այն անկիւնը, բացառաբար գաղթականները կերակրելու համար։

Դժբախտ պարագայ մըն ալ Ջրաղացներու պակասն էր։ Այգեստանի գրեթէ բոլոր Ջրաղացները կը գտնուէին դուրսը և հիմա թշնամու ձեռքն էին։ Սակայն, արուակարգ ճիգերով, նորոգուեցան վաղուց քանդուած Ջրաղացները և նորերը շինուեցան...

Իբրև օրինակ Այգեստանի ամբողջ հայութեան և գաղթականութեան, առաջինը, ինքը, Ձինուորական Մարմինը, խնայողութեան հրաման տուաւ իր սիրելի և առանց այն ալ չարքաշ մարտիկներուն.—

«Ընկերներ, կ'ըսէ Ձինուորական Մարմնի Ապրիլ 12ի հրահանգը՝ ուղղուած բոլոր խումբերուն, շրջակայ գաւառներէն բազմաթիւ գաղթականներ քաղաքս լեցուած են։ Եթէ մեր ընկերները ալիւրի մէջ խնայող չըլլան, շուտով մենք պիտի հանդիպինք մեր մեծագոյն թշնամիին—սովին։

Ընկերներ, խնայո՛ղ եղէք,

Ասկէ առաք իւրաքանչիւր խումբ պարտաւոր է նշանակել իր

վստահելի և բարեխիղճ *ընկերը, իբրև իր խումբի լիազօր մա-*
տակարարը, որ ամէն օր Հայքայիչ ցանցնախումբէն համեստ չա-
փով ալիւր պիտի տանի իր խումբին: Մեր կողմէ այդ առթիւ
հակառակութիւններ պիտի ըլլան և անբարեխիղճները խստիւ պիտի
պատժուին: *Խումբի լիազօր մատակարարի անունը այսօր իսկ ան-*
միջապէս ուղարկելու է Հայքայիչ ցանցնաժողովին:

Չ'արտօնուած և դրծ չունեցող մարդոց մուտքը դիրքերուն
մէջ բացարձակապէս արգիլեցէք»:

Նորակազմ Նպաստաբաշխ *Մարմինն ևս նման հրահանգ մը*
ուաւ, ուղղուած Այգեստանի ժողովուրդին, յորդորելով որ ա-
մէն տեսակի մթերքներով—նուիրատուութեամբ կամ առնուա-
ուած դներով—օգնեն իրեն:

Շնորհիւ Արամի և միւս մարմիններու վճռական և արագո-
րէն կազմակերպած պայքարին, 15,000 նոր գաղթականութեան
բերած տագնապը, մէկ երկու օրուան մէջ չէզոքացուեցաւ և Այ-
գեստանի հայութիւնը, Ապրիլ 16ին, սկսաւ իր գոյամարտի մէկ
նոր և փայլուն շրջանը:

Ը.

ԵՐԿՐՈՐԴ ՏԱՍՆՕՐԵԱԿԸ

Ապրիլ 16-ին Այգեստանի ինքնապաշտպան կռիւները մտան
իրենց երկրորդ և աւելի լայն ու ծաւալուն փուլին մէջ: Այլեւս
կռիւը դարձաւ անփականութիւնը ամէն դիրքի և ամէն մարտա-
կի և, յարաճուն թափով, կրկնուեցաւ գրեթէ ամէն ժամ, գիշեր
ու ցորեկ: Վատպուրականի գաւառներէն թուրք ու քիւրդ հրո-
տախումբեր Այգեստան հասան և հայ մարտիկներուն իրօ՛ք օրնա-
սական կռիւ մը պարտադրեցին:

Թշնամի ուժերը ոչ միայն աւելցան թուապէս, այլև թնդա-
նօթներու և ռազմամթերքի նոր ալակցութիւն ստացան Բիթլի-

ան։ Յետոյ, Թուրքերը արդէն բաւական փորձառութիւն ձեռք բերին վանի ինքնապաշտպանութեան մէջ եւ, մանաւանդ, իրենց բազկի եղան թէ հայկական ուժերը աւելի քան փոքրաթիւ են։ Անոնք յստակօրէն ըմբռնեցին թէ Այգեստանը քարտէզի վրայ ծածկած է հացի պաշարէ, չարաչար կը նեղուի գինամթերքէ եւ դուրսէն ոչ մէկ օգնութիւն կ'ակնկալէ այլեւս։ Անոնք հասկցան թէ Այգեստանցին միայն իր գոյամարտն է որ կը մղէ...

* * *

Ինչպէս միշտ, երկրորդ տասնօրեակի Թրքական առաջին յարձակողականը նորէն Սահակ բէյի դիրքը ընդունեց։ Թրքական չորս թնդանօթներ, անխտիր, ամբողջ օրը, ռմբակոծեցին Սահակ բէյի դիրքը։ Դեռ կէսօր չեղած, արդէն այդ դիրքի վերեւի յարկը ամբողջովին խորտակուեցաւ եւ պաշտպանութիւնը դարձաւ աննշանարին։ Ապա, Թուրքերը դիմեցին յարձակողականի եւ հարիւրեակ մը զինուորներ ուղղակի քաց փողոցը դուրս եկան եւ սալաւաք կանչելով փորձեցին ներս խուժել։ Հայ մարտիկներուս համար առեղծուեցաւ ծանր երկընտրանք մը — կամ նահանջել եւ կամ դիմել դիրկընդխառն կռուի։ Մարտիկները ընտրեցին վերջինը եւ տասնեակ մը քաջեր, ձեռնառումբերով, իրենց դիրքի աւերակներու միջով, դէմ դէմի ելան Թրքական արշաւախումբին։ Ձեռնառումբերը եւ քաջերու հերոսական համարձակութիւնը վճռեցին Թրքական յարձակողականի բախտը։ Առաջին իսկ բախտորոշին Թշնամին ձգեց տասնեակ մը սպաններ եւ վիրաւոր։ Ի զուր անցան Թուրք սպայի յորդորները։ Խուժանը արդէն դլուխը կոր դարձուց եւ յուսահատ ոռնոցով խուճապեց դէպի ետ, աւելի ապահով դիրքեր, նորէն ապաւինելով իր թնդանօթներուն։ Թրքական վրիպող յարձակողականը վճռեց նաեւ Սահակ բէյի դիրքի բախտը։ Հայ մարտիկները, ոգեւորուած իրենց յաղթանակով, շարունակեցին ապատանիլ աղիւսակոյտերու ետեւ եւ ապահով փրկարար մուխին, նորէն, հինգերորդ անգամն ըլլալով, նորոգելու համար իրենց պատմական դիրքը։

Սակայն ռմբակոծութիւնը շարունակուեցաւ։ Մուխը իջնալուն, ամրաշէն քանուորները սկսան իրենց առեղծագործական աշխատանքը. խրամներ փորեցին Սահակ բէյի աւերակներուն վրայ եւ նոր դիրքեր կանգնեցուցին։ Թշնամին նկատեց այդ «ա-

տանեցիկան աշխատանքը և ամբողջ գիշերը կրակէ կարկուտ թափեց Սահակ բէյի վերանորոգուած գիրքին վրայ: Ամբաշէն բանուոր մը ապտուեցաւ, վիրաւորուեցան երկու ուրիշներ, բայց «ապահովական» աշխատանքը չընդհատուեցաւ գնաւ և յաջորդ օրը, Ապրիլ 17-ին, Թուրքերը տեսան, որ իրենց առջեւ կանգնած է յաւերժ անխորտակելի Սահակ բէյի գիրքը, աւելի ամուր ու աւելի հերոսական:

Ապրիլ 16-ին, ամբողջ օրուայ ընթացքին, ռմբակոծութեան ենթարկուեցան Այգեստանի գրեթէ բոլոր գիրքերը: Մասնաւորապէս բաւական եղան կռիւները փոս թաղի մէջ և յատկապէս օղլի գիրքի ուղղութեամբ: Թուրքերը այդ գծի վրայ փորձեցին յարձակողականի անցնիլ, բայց 4.5 սպանեալ տալով ետ նահանջեցին:

Շուշանցի ուղղութեամբ գտնուող հայ մարտախումբ մը, Ապրիլ 16-ի գիշերը, մտաւ Այգեստանին մերձակայ Զորուվանց գիւղը և, կարճ կռիւէ մը ետք, գրաւեց: Թուրքերը, հասկնալ փախուստի դիմած ըլլալով, թողած էին բաւական քանակութեամբ պարէն և ռազմամթերք: Հայ արշաւախումբը գտաւ նաև ցորենի հարներ, բայց հնարաւորութիւն չունեցաւ Այգեստան և Շուշանց փոխադրելու:

Ապրիլ 17-ին կռիւները աւելի կատաղի թափով վերանորոգուեցան յատկապէս Սահակ բէյի և Թովմասեան գիրքերուն վրայ: Արշալոյսին թուրքերը, պարբերաբար ռումբեր ցանելով այդ երկու գիրքերը առին ռումբերու և կրակներու օղակի մէջ: Հազիւ երեք ժամ և անոնք թէ Սահակ բէյ և թէ Թովմասեան գիրքերը խորտակուած ու կիսաւերակ էին:

Այս անգամ ալ թուրքերը փորձեցին յարձակումի դիմել երկու գիրքերուն վրայ միաժամանակ, մէյն այս անգամ, ի հարկէ, աւելի զգուշաւոր: Թնդանօթներու և գնդացիրներու պաշտպանութեան տակ, ալիք ալիք և տասնեակներով, թուրքերը բայց փողոցը դուրս եկան Սահակ բէյի դէմ և այգինները մտան՝ Թովմասեան գիրքի ուղղութեամբ: Հայ մարտիկները թաքնուեցան ապիւռի կայաններուն մէջ և ակնդէտ սպասեցին թշնամու աւելի ու աւելի առաջանալուն: Երբ արդէն թուրքերը արձակ ու համարձակ փողոցն ու այգիներն էին լեցուած և հարիւր 40-50 քայլ հեռաւորութեան վրայ էին, խմբապետներու

տուած ազդանշանին վրայ, մէկէն դուռերն ու մարտիկներու մազէրները և ձեռնաոուժքերը, մինչ ասկի հետուն, ապահով տեղ մը, հայկական ֆանֆառը կը նուագէր «Մեր Հայրենիք»ը։

Այս անգամ ալ Թշնամին ծուղակն ինկաւ։ Սուրը ձեռքին սալաւար կանչող և առաջ նետուող Թուրք սպան վայրկեանապար դնդակահարուեցաւ։ Սպայի դիակը ազատագրել փորձող երկու միլլիներ նոյնպէս դետին փռուեցան։ Հինգ հոգինոց ուրիշ խումբ մը, քիւրդեր, փորձեցին նորէն առաջ անցնիլ, բայց Կամաղէրի դնդակներ ընդունելով իրենց ազդրերուն և թեւերուն վրայ՝ գլուխնին ետ դարձուցին և երկու քայլ հետու ինկան ու անշնչացան։ Եւ յարձակողականը այս անգամ ալ վրխպեցաւ, ամէն անսպասելի եղանակով։

Բայց, իրօ՛ք, Թովմասեան դիրքի վիճակը յուսահատական էր։ Նորէն քար քարի վրայ չէր մնացեր վերանորոգուած այդ հակայ ամրոցէն։ Այստեղ պաշտպանուող հայ մարտիկներուն պարզապէս կը մնար կծկուիլ աղիւսներու չեղջակոյտին տակ և բռնադատել դիշերուան, նորէն պաշտպանութեան պատրաստ կանգնելու համար։ Ամբաչէն բանուորներն ու վարպետները, հազիւ մութը ինկած, քացուած խրամներու մէջէն հասան Այգեստանի ինքնապաշտպանութեան այդ երկու ամէնէն զգայուն կէտերը և նորէն վերաշինեցին պանոնք։

Նոյն օրը, Ապրիլ 17-ին, Թրքական Թնդանօթները անխնայ ռմբակոծութեան ենթարկեցին Արարքի շրջանի հայկական դիրքերը։ Մասնաւորապէս Դարդանէլի վրայ տեղի ունեցաւ Թրքական բուռն յարձակողական մը։ Աւելի քան 300 Թուրք կանոնաւոր զինուորներ, մլչտ Թնդանօթներու և գնդացիրի օգնութեամբ, դուրս եկան Հաջի Եէքբերի զօրանոցէն և ուղղակի արշաւանքի դիմեցին Հայկ. խրամներուն վրայ։ Բայց այդ ամբողջ շրջանի հոգին էր համեստ այլ առիւծասիրտ հին «պայլը», Ալէք Պարսամեան։ Հանդիստ ու անխռով, Ալէքն ու իր կռիւնները — Մխրան և Ասպիկ Ասատեաններ, Հայրենակից, Լօռուց, և ուրիշներ, կուրծք տուին Թրքական այդ կատաղի արշաւանքին և քանի մը տասնեակ զոհեր խլելով, անպատիւ նահանջ մը պարտադրեցին Թշնամուն։

Թուրքերը միւսանգամ փորձեցին 200 հեծեալներով արշաւել Շուշանցի և վարպետի հայկական դիրքերուն վրայ, ուր

կը հակէր Շէրինը։ Այդտեղ եւս թրքական յարձակողականը վրիպեցաւ։ Առաջին մէկ քանի զոհերը բաւական եղան, որպէսզի հնձելախառնուքը պլխապատառ խուճապի ենթարկուի և նահանջէ նորէն Հաջի Բէքըրի իր սմուռ զօրանոցը։

Ապրիլ 18-ին ամբակոծման ենթարկուեցան ոչ միայն պէրքերը, այլեւ փողոցները, այդինները, պարոցներն ու եկեղեցինները։ Մէկ օրուան ընթացքին թուրքերը արձակեցին աւելի քան 400 ռումբեր, մեծ մասամբ պայթուցիկ։ Փողոցներուն մէջ երթեւեկող անպէն ժողովուրդէն սպանուեցան և վիրաւորուեցան աւելի քան տասնեակ մը դժբախտներ։ Ամերիկեան և Գերմանական Շրջանակներն ալ թրքական ռումբեր ընդունեցին։ Ռումբ մը Ամերիկեան Աւետարանական եկեղեցիին պատը ծակելով և ներս մտնելով, հոն ալ պայթեցաւ։ Ռումբերը ծակծկեցին ու մասամբ վնասեցին նաև Հ. Յ. Դաշնակցութեան Տունը («Աշխատանք»ի խմբագրատուն)։

Ցորեկուայ ռումբերէն կարծես անբաւական, թուրքերը, նոյն գիշերը, գնդակներու իսկական տեղատարափի տակ առին ամբողջ Այդեստանը, յուսալով խուճապի և ահաբեկումի մատնել ժողովուրդը։ Բայց Այդեստանի մարտիկները վաղուց սովոր էին թրքական այդ ձախաւեր ահաբեկումին պատասխանել մանր ատրճանակներով, աղիւսի կտորտանքներով, պարէրգներով և «Մեր Հայրենիք»ով։

* * *

Ըստ երեւոյթին Ապրիլ 16, 17 և 18 ը թուրքերու ընդհանուր և վճռական յարձակման համար պարզ նախապատրաստական օրեր էին։ Ապրիլ 19-ին էր, որ անոնք արդէն շատ յանդուգն ու վճռական էին և իրենց յարձակողականը կը թուէր ըլլալ վերջնական ու յաղթական։ Այդ օրը հայկական գրեթէ բոլոր դիրքերը իրօ՛ք օրհասական պայքար կը մղէին։

Առաւօտ կանուխ բուռն համազարկի և ապա ուժգին ամբակոծումի ենթարկուեցան Այդ-Փողոցի հայկական երկու դիրքերը՝ Նալբանդեան և Օթէլ։ Ռմբակոծումը մասամբ հասաւ իր նպատակին և հայկական երկու դիրքերու վերի յարկերը ամբողջովին քանդուեցան։

Անհնարին էր պաշտպանուիլ։ Հարկաւոր էր գէթ մասամբ

մը նորոգել չէնքը և պաշտպանութեան պատեր կանգնեցնել։ Այդ ձանր ու ապերախտ պարտքը վիճակուած էր լռիկ ու անանուն հայ ամրաշէն բանուորին։ Եւ, ահա, կուտ ամենաքուն վայրկեանին, խմբապետի սոխրոզական հրամանին տակ, հայ ամրաշէն բանուորները, արհամարհելով անխուսափելի մահը, բարբարացան կխաափուլ պատնէշին վրայ և սկսան իրենց առեղծուործ աշխատանքին։

Բայց այդ համաձայնութիւնը չատ տուղի նստաւ։ Իրար հետեւէ ինկան, ապառնեցան կամ վիրաւորուեցան անոնցմէ շատերը, բայց, միշտ, ամէն ապառնուողին ու վիրաւորին յաջորդեց նորը, աւելի խիզախ և աւելի յամառ... Մինչ կողմէ թուրքերը հայ ամրաշէն բանուորի կեանքը խլելով միայն չբաւականացան։ Կէսօրէն ետք անոնք դիմացին չնչատակի յարձակման թրնդանօթը կը խորտակէր և համազարկը մահ կը սփռէր, բայց դիրքը տակաւին չէր լքուեր։ Տակաւին հայ մարտիկներու խմբապետը՝ վարպետ որսորդը, Դային, զբաղուած էր բացատրել թնդանօթաձիգներ որսալու։

Հայկական յամառութիւնը ամէն գնով խորտակելու համար թշնամին, ջլայնացած, փողոց դուրս եկաւ և ամբաւար տալով առաջ նետուեցաւ։ Պայթեցան ձեռնառուժքեր, մարդերները ճարճատեցան և թշնամին դիակներ թողնելով, փոխանակ փախչելու, ապաստան գտաւ հայկական դիրքի ուղիղ ալ կողը ցցուող խառնուածները, աւելի վտանգաւոր կացութեան մէջ դնելով հայ մարտիկները։ Դային փութաց դէպի ալ և փորձեց հէնց այդ խառնուածներուն մէջ խեղդել թշնամին, բայց, ի գո՛ւր։ Թուրքերը, իրենք իրենց առուերէն վախնալով, փոխանակ այդ յաջող դիրքերը օգտագործելու, հրետի տուին կահագործ նետարկէթի խառնուածը, փորձելով, այդպիսով, հրետի ճարակ դարձնել նաև դրացի հայկական Օթէլ դիրքը։ Եւ, իրօ՛ք, պահ մը, հայերը խուճապի մատնուեցան, մինչ, միւս կողմէ, թրքական նոր ուժեր իրենց դիրքերէն փողոցը իջան և Օթէլի վրայ քալեցին։

Օրհասական վայրկեանը տակաւ կը մօտենար։ Բուռ մը հայ քաջեր ձեացեր էին հրետի ու համազարկի մէջտեղ, խորտակուած դիրքի մը մէջ... Նալբանդեան դիրքի հերոսները, տակաւին, փրկեցին կացութիւնը։ Լայն ու համարձակ չարժուամով մը, երկու դիրքերու քաջերը տաք նետուեցան, այլևս չհնազանդելով ո՛չ

ձեռնաուժքը և ոչ ալ մաւզէրի գնդակը։ Իրար եռեւէ ինկան ութը միլլիներ և Օթէլը հրամեցնել փորձող թուրքերը այլևս մտածեցին իրենց չոր գլուխը վրկելու մասին։

Հրձիգներու անխտրական ճանապարհը բռնեցին նաև միւսները և յարձակողականը նորէն կասեցաւ։ Իսկ ճարպիկ Գային, թշնամոյ չխոթէն օգտուելով, հողով և ջուրով մարեց հրդեհը։ Մէկ քանի ժամուայ դադարէ ետք թուրքերը նորէն սկսան անընդհատ համազարկը, բայց այս անգամ հայ մարտիկները կը պաշտպանուէին ոչ միայն յամառութեամբ, այլ և վստահ իրենց ուժին։

Ամէն Փողոցի վրայ կատարած իրենց յարձակողական փորձին հետ, միաժամանակ, թուրքերը աւելի կատաղի ու չրջանակաձև թնդանօթային կրակի բռնեցին Այգեստանի ամբողջ արևմտեան մասը—Ամէն Փողոց, Սահակ բէյ, Արարք։ Թրքական թնդանօթը կատարեալ աւերակոյտի վերածեց մասնաւորաբար Արարքի չրջանի Դհերցի Սարգսի և դրացի դիրքերը։

Ամբողջովին կլոր Դարի այգիներու և Արարքի հայկական գերեզմանի մէջ, թշնամին, չորս թնդանօթներով, առանց վայրկեան մ'իսկ դադար առնելու, անխնայ ռմբակոծեց ու աւերեց հայկ. դիրքերը։ Դհերցի Սարգսի դիրքի առջեւի բոլոր պատերն ու առաստաղները փլան։ Հոն մնալը և պաշտպանուելը անիմաստ էր։ Անկարելի էր նոյնիսկ կրակ բանալ։ Բայց, ինչպէս ամէն տեղ, այստեղ ալ հայ մարտիկները ուխտած էին թշնամուն չզիջել ոչ մէկ թիզ հող, մանաւանդ որ դիրքին մէջ, կառուղներու կողքին էր Երջանապատ Նշան Նալբանդեան, ժողովրդական անզուգական հայ փիլիսոփայ յեղափոխականը։

Այդ դիրքին մէջ էին նաև Ա. Զրաղոցպանեան և Աբմենակ Աճէմեան, երկու ուսուցիչներ, որոնք օրերէ ի վեր վարժուած էին միայն վառօդ և մոխիր չնչելու... Նշանի հրամանը պարզ էր և հասկնալի։ Պէտք էր սպասել, մինչև որ փրկարար գիշերը գար, որպէսզի հնարաւոր ըլլար վերակազմելու աւերակուած դիրքը, իսկ մինչ այդ... պէտք էր դիմանալ... Եւ հայ մարտիկները, դիմացան, գրեթէ փուռած աղիւսներու տակ, մերթ առաջով չեղջակոյտ չեղջակոյտ և մերթ կրակելով։

Դհերցի Սարգսի դիրքի վիճակի մէջ էին Արարքի չրջանի գրեթէ բոլոր դիրքերը։ Հարկաւոր էին հարիւրաւոր ամրաշէն

քանուորներ՝ դիրքերը նորոգելու և վաղուան կռիւը դիմաւորելու համար, և, պատի՛ւ հայ գիւղացուն, այդ բոլոր դիրքերը նոյն գիշերը վերանորոգուեցան։ Աւելին, ամբողջ քանուորները աշխատանքը դիւրացնելու և Ապրիլ 19ի Թրքական ահեղ հարուածին փոխադրէժ մը տալու համար, Արարքի դիրքերու հայ մարտիկները, նոյն գիշերը, վառեցին Արարքի թուրք Ոստիկանատան մնացորդ մասը։

Աւելի լայն ճակատ և բազմաթիւ դիրքեր ընդգրկող Թաղաքեահրէզի ընդարձակ շրջանին մէջ ևս, նոյն օրը, կարեւոր ընդհարումներ տեղի ունեցան։ Այս շրջանին մէջ հայ մարտիկները միայն տնային դիրքերու մէջ չէր որ կը կռուէին, այլ, Արարքի շրջանի Դարդանէլի խրամատային դիրքերուն նման, դուրս էին ելեր նաև բաց դաշտի երկարութեամբ և արեւելեան գծի ամբողջ այգիները։ Այս այգիներու հողաշէն պատերը մէկ մէկ պատրաստի դիրքեր էին։

Թաղաքեահրէզի դիրքերու շրջանը կը սկսէր Գերմանական Շրջանակէն և կընդգրկէր Ուրթաթ Առուի ամբողջ հիւսիսային մասը՝ ծառաստաններով և այգիներով, և կը հասնէր մինչև Հիսանի այգին։ Այս շրջանին կից կային ուրիշ դիրքեր ևս, ինչպէս, օրինակ, Հաջի Մալխասի, Քրէշճեանի, Թաթօի Սիմոնի, Դբաղ Հէրօի, Հայց Համրոզի, Դալի Բաթմանի, Խլաք Բարսեղի և այլ կարեւոր դիրքեր, շուրջ 250 հայ մարտիկներով։

Այս ընդարձակ ճակատին վրայ թուրքերը բռնած էին համատասխան ճակատ, թէ դէմի դրացի այգիներուն մէջ և թէ դաշտի հիւս. արեւելեան երկարութեամբ։ Թուրքերը կ՛իյնէին հայկական այս դիրքերուն վրայ իրենց թնդանօթներով, որոնք գետեղուած էին հարաւէն՝ Հաջի Բէքըրի զօրանոցին, իսկ հիւսիսէն՝ Թօփրաք Քալէի զօրանոցին մէջ։ Թշնամին բռնած էր նաև Զմզըմ Մաղարայի բարձունքները, իսկ երկու օր առաջ գրաւած էր Սղտա գիւղը, որ կը գտնէր թէ Շուշանցի և թէ Թաղաքեահրէզի հայկական դիրքերը։

Ինչպէս Հաճ Փոդոցի և Արարքի, նոյնպէս և այս շրջանին մէջ թուրքերը, շնչառակի յարձակման դիմելէ առաջ, սկսան անխնայ ռմբակոծել հայկ. դիրքերը Թօփրաք Քալէի մէջ գետեղած իրենց երեք և Հաջի Բէքըրի զօրանոցի իրենց երկու թնդանօթներով։ Զոր ժամուայ անխնայ ռմբակոծումէն ետք, հայկ. Հայց

Համրոյի և Դրատ Հէրօի պերքերը դարձան իսկական ճոխարակոյտներ: Առաւել կամ նուազ չափով վնասուեցան նաև միւս պերքերը: Հայ մարտիկները նախապատուութիւն տուին այգիներուն և ամրացան պատերու ետև: Սակայն այս պատերն ալ քանդելեցան տակաւ և երթեւեկը այգիներուն մէջ դարձաւ վտանգաւոր: Այնպէս որ հայերը ստիպուած եղան մէկ կողմէ կռուիլ և միւս կողմէ խրամներ փորել:

Կէսօրին թշնամին ժամանակը եկած համարեց յարձակման անցնելու: Սղա դիւզի ուղղութեամբ աւելի քան 200 հեծեալներ և թրքական միւս պերքերէն մօտ 300ի չափ քիւրդ, մինչև կանուխ զօրքեր, փորձեցին կիսել հայկական այս ճակատը և մտնել այգիները: Հայ մարտիկները պաշտպանուեցան սեղմուած շարքերով: Թշնամին առաջին յարձակում ալիքը կոտրեց իր թափը, երբ 10 սպաննեալ տուաւ: Հայերն ալ տուին երկու սպանուած և մէկ վիրաւոր: Ժամ մը ետք թրքական յարձակումը կրկնուեցաւ, այս անգամ աւելի ուժեղ թիւով և աւելի յամառ:

Թուրքերը յաջողեցան այս անգամ արդէն մտնել հայկ. պերքերուն ուղղակի 20 քայլ հեռաւորութեան վրայ: Գաղթերը հանդիսացան քաջերուն: Հայերը չհնազանդեցին իրենց փամփուշտները և, մանաւանդ, ձեռնամուխ եղան, որոնք այս անգամ 20ի աւելի զոհեր իյնցին: Թուրք հրոսախումբերը նորէն խուճապով ետ դարձան: Բայց ժամ մը ետք վրայ հասաւ թրքական յարձակողական երրորդ ալիքը, այս անգամ թուրք գնդապետի մը յանդուգն առաջնորդութեամբ: Հայ պերքերը արդէն չափի մէջ էին: Շատերու մաղէրները կիսատուարկ էին...

Զինուորական Մարմինը հոս ուղարկեց իր երկու կուրիճանդաճները՝ Կայծակ Առաքել և Արմենակ Եկարեան, որոնք թեւերը ծռթատած կուռք վայրը հասան ճակատագրական վայրկեանին, երբ թուրքերը մօտեցեր էին հայկ. պերքերուն և մէկ քանի թուրք հեծեալներ արդէն մուած էին հայկ. այգիները... Առաջ նետուեցաւ Կանդուատցի Գաբօն, յետոյ Կարապետ Շատախցեան, ապա Կիրակոս Կիրակոսեան: Թուրք գնդապետը գետին փռուեցաւ: Ապրէն վիրաւորուեցաւ Կանդուատցի Գաբօն: Անշունչ ինկաւ հայ մարտիկ մը... Բայց վրայ հասան Կայծակ Առաքէլն ու Եկարեանը և կէս ժամուայ յուսահատ կռիւը այս անգամ ալ վերջացաւ թշնամու փախուստով...

Թուրքերը չէին կարող չնահանջել, որովհետև արդէն 40է աւելի դիակ էին թողած... Եւ նահանջեցին ոչ թէ իրենց յարձակման կէտէն, այլ այն դիրքերէն, զորս կը պահէին 12 օրէէ ի վեր... Առանձին քաջութիւն ցոյց տուաւ կաթոլիկներու որբանոցի սաներէն պատանի Կիրակոս Կիրակոսեան, որ կուռի ամենաթուն չրջանին միս մինակ անցաւ թշնամու դիրքը, ձեռնասուսքով սպաննեց երկու Թուրք զինուորներ և անոնց զէնքերը գրաւելով ետ վերադարձաւ: Զինուորական Մարմինը «Պատուոյ Խաչ»ով վարձատրեց հայ պատանին (*):

Գիշերը Թուրքերը փոթորկային կրակով փորձեցին խափանել ուէ դիրքի վերանորոգումը, բայց, հայերը, այնուամենայնիւ, յաջողեցան նորոգել Թաղաքեան-Էդի բոլոր քանդուած դիրքերը և ամբողջ չրջանին մէջ խրամներ փորել՝ ընդարձակ տարածութեան մը վրայ սիրուած դիրքերը դիւրութեամբ իրար կապելու համար:

Ապրիլ 19ին Թուրքերը յարձակման դիմեցին նաև Յայնկոյսերի հայկական դիրքերուն վրայ: Թշնամու ուժեղ թնդանօթաձգութեան ներքեւ կռուեցան այս չրջանի Շահպէնտէրեան, Խըրիմեան, Շաղօեան, Ձանօեան, Փիրումեան և Եիրօեան դիրքերը: Թրքական թնդանօթները այս չրջանին մէջ գործեցին իրենց աւերը, մանաւանդ որ վերոյիշեալ դիրքերը, համեմատաբար աւելի ներքեայ էին Թօփրաք Քալէէն արձակուող թնդանօթներու աւերիչ կրակին:

Թնդանօթային նախապատրաստութենէ ետք Սօֆու Դայնայի ծործորներէն Թուրքերը դէպի հայկական դիրքերը առաջացան և փորձեցին յանկարծակիի բերել հայ մարտիկները, որոնք վարպետօրէն պահ մը լուռ մնալէ ետք, մէկէն ընդհանուր և չուրջպար համազարկի բռնեցին թշնամին, խլեցին 10-12 զոհեր և զայրոյթէն փախուստի մատնեցին զայն:

Միևնոյն օրը, Թուրքերը ստուար խումբեր մղեցին անդամ անյաջող յարձակման դիմեցին Շուշանցի հայկ. դիրքերուն վրայ: Այդեամանէն չատ հեշտութեամբ հնարաւոր էր տեսնել, թէ Թուրքերը Ապրիլ 19ին ուժեղ յարձակման դիմած էին նաև

(*) Տարաբախտ Կիրակոսեան, վանի կռիւներէն վերջ, չարաղէտ արկածի մը զոհ գնաց, մահացու վէրք ընդունելով իր ընկերոջ ատրճանակի պատահական գնդակէն.

Բաղաքամէջի վրայ։ Ամբողջ օրուան ընթացքին ինքդ ինդա-
նօթիներու խուլ որոտը քնաւ չդադրեցաւ։

Ապրիլ 19ին թուրքերը փորձեցին իրենց ռազմական ամբողջ թափն ու ուժը, իսկ հայերը փրկեցին իրենց ռազմական պատի-
ւը։ Այս առթիւ Զինուորական Մարմինը հրատարակեց հետեւեալ փոքրիկ թուղթիկը.—

«Այգեստանի խումբերուն,

Կռուող ընկերներ!

Տասներեք օրուան խելագար յարձակումներէ յուսահատ՝ թշնամին այսօր ամէն ճակատի վրայ փորձեց իր ընդհանուր յարձակողականը, որը սակայն ապարդիւն եղաւ նախ իր անզօրու-
թեան և ապա մեր փառաւոր յաղթանակին։ 40է աւելի սպաննել թողնելով, թշնամին ամէն տեղ ալ խուճապի մատնուելով փա-
խաւ՝ մեր գնդակներէն հալածական։

Թշնամիի յուսահատ և վերջին յարձակողականն է ասոր-
րուն ամէն գնով դիմադրելու արիւնքիւնը ձեզ է վիճակուած։

Արի՛ եղէք, ընկերներ, և ամենալուրջ հակահարուածով պա-
հեցէք ձեր դիրքերը՝

Կռուի պարապային նպատակին զարկէք միչտ և խնայեցէք ձեր փամփուշտները։

Զին. ՄԱՐՄԻՆ

19 Ապրիլ

***

Ապրիլ 20ին, և մանաւանդ 21ին, թրքական յարձակողակա-
նը, իր թափովն ու կատաղութեամբը, Այգեստանի ինքնապաշտ-
պան կռիւներուն մէջ եղական եղաւ։

Արարքի շրջանին մէջ թուրքերը, հայոց դերեզմանատան հարաւ-արեւելեան անկիւնէն, սկսան ռմբակոծել հայկ. դիրքերը։ Հայ մարտիկները կրցան սպաննել երկու թնդանօթաձիգներ և թնդանօթները ժամանակի մը համար լռութեան դատապարտել։ Գիշերը թուրքերը փոթորկային կրակի ըռնեցին հայկ. բոլոր դիրքերը։ Արդէն սովոր այդպիսի կրակի, հայերը տուին միայն մէկ վիրաւոր։

Սահակ բէյ և Թալմաղեան դիրքերուն վրայ թուրքերը նե-
տեցին աւելի քան 100 պայթուցիկ ռումբեր։ Հայերը ստիպուած եղան ռումբեր գործածել և յաջող արդիւնքի հասնիլ։ Սահակ

էլի դիրքէն նետուող ուժերը, անզգուշութեան պատճառով, ապահով ոմբաձիգը, հիւան արհեստաւոր մը։

Թազաքեահրէզի և Հիւսեանի այդիի դիրքերը նոյնպէս ննթարկուեցան ինդանօթային կրակի, բայց կանգուն մնացին։ Լաւանդ օղլիի Թրքական դիրքէն 30ի չափ միլիներ փորձեցին մտնել հայկական եղիկեան դիրքը, բայց երեք ապահեալ տալով յետաս։

Հաչ Փողոցի վրայ Թուրքերը դասալրութեամբ փորձեցին նորէն հրդեհել Օթէլի դիրքը, բայց մէկ ապահեալ տալով ձերբնթափ եղան։

Ապրիլ 20ի գիշերը ահռելի հրացանաձգութեան ննթարկուեցաւ ամբողջ Այգեստանը։ Հրազէններու կրակի լոյսը, հետեւէն դիտողներուն (Շուշանցէն) կը թուէր թէ Այգեստանը կը հրդեհուի...

Սակայն Այգեստանի մարտիկներուն վիճակուած էր դիմաւորել Ապրիլ 21ի կռիւները, որոնք իրենց կատաղութեամբ ոչ նախընթաց ունէին և ոչ ալ այլևս կրկնուեցան։

Յայնկոյսներու չրջանին մէջ հայերու հաստատ տեղի ունեցաւ ծանր և յուսահատական կռիւ մը։ Ժամը 3ին Թուրքերը ինդանօթային ուժդին կրակ թափեցին Ամիրխանեան դիրքին վրայ, մեծ մասը աւերակելով։ Ապա, ըստ սովորութեան, դիմեցին յարձակման։ Հայ մարտիկները դուրս եկան փողոց և ապատի մը կռնակ մէկ ժամուայ դիմադրութեամբ կատղեցին թշնամու կատաղութիւնը և խլեցին 10-12 դոհեր։ Թշնամին խոյս տուաւ Յայնկոյսների դեռատի ուղղութեամբ։

Ժամը 4ին Թրքական յարձակողականը փոխադրուեցաւ նոյն Թաղի Շահպէնտէրեան դիրքին վրայ։ Ինդանօթի հարուածներով այդի պատերը քանդելէ ետք, երկու ապահեալ դնկալարութեամբ քիւրդ բազը բզուէ խուժանը այդին խուժեց։ Հայերը չէին կրնար ձնալ կիսաքանդ դիրքին մէջ, որովհետև ամենապատուար պարապային գերի պիտի իյնային։ Ստիպուած՝ ինքզինքին յանձնեցին...Աւուրժոյ և դուրս եկան այդին ու ապահեալներով դիմեցին հակայարձակման, «չխնայելով փամփուշտները»։

Գիրկընդխառն կռուին մէջ ապահեալ ունի քան 10-20 Թուրքեր։ Նահատակուեցան երկու Ոզմեցի քաջեր։ Թուրք խուժանը հազիւ մտքրուած այդիէն և հայ մարտիկները հազիւ

վերապարձած իրենց կիսաւեր դիրքը, ահա նորէն վերանորոգուեցաւ թնդանօթային կրակը։ Հայ մարտիկները սակայն վախնալու բան մը չունէին այլևս, որովհետև թշնամին իր դիակները հեռացնելու համար էր միայն որ կը կրակէր այս անգամ։

Փոքր-Ջէնդրչիի դիրքերն ևս թնդանօթային բուռն կրակի ընդունեցան։ Թուրքերը թնդանօթը զետեղած էին Դօմինիկեան Հայրերու շէնքին մէջ ու յաջողութեամբ կը ռմբակոծէին հայկական փոս-թաղի շրջանի վզվզի, Պայտար Խաչիկի և Մնօի դիրքերը, աւերակ դարձնելով զանոնք։

Յայնկոյսների շրջանին մէջ, պահ մը խաղաղութենէ ետքը, կռիւը փրթաւ Մէօլալլի Մարգարի դիրքին վրայ։ Հայ մարտիկները, իրենց դիրքերու աւերակումէն յուսահատ, ստիպուած դուրս կու գան պատերու ետև և մեծ արիւնքեամբ պաշտպանուելու թրքական կրկնուող յարձակումներուն դէմ։ Թուրքերը այս դիրքերուն տակ և դեմի ջուրերուն մէջ թողին 8-10 դիակներ։

Հիւսեանի այգիներուն մէջ տեղի ունեցան ծանր կռիւներ։ Թրքական հաւանական յարձակողականը կանխելու համար, հայ մարտիկները իրե՛նք նախաձեռնարկ եղան յարձակման, խուժելով շրջակայ այգիներուն մէջ դիրք մտած քրդական խուժանին վրայ։ Այս յարձակողականը ուժգին նահանջ հայերուն, որոնք 3 վիրաւորներ տուին, բարեբախտաբար ոչ մահացու, իսկ թուրքերը 4 սպանուած։

Հազիւ հայերը իրենց դիրքերը վերապարձած, թուրքերը փորձեցին իրենց հակայարձակումը, իրիկնադէմին, Տ. Խաչատուրեանի դիրքին մօտ։ Կռիւը նորէն դիրկընդխառն էր և երկուստեք ինկան սպանեալներ և վիրաւորներ։ Մութը վրայ հասաւ և թուրքերը ստիպուած եղան վերադառնալ իրենց դիրքերը։

Արարքի շրջանի բոլոր դիրքերը, անխտիր, թնդանօթաձգութեան ընդունեցան։ Առաւելապէս բուռն կռիւներ տեղի ունեցան նոյն շրջանի Դարդանէլի խրամներուն վրայ։ Ալէքը և իր ընկերները դիմադրեցին վեցրի կատաղութեամբ, չթոյլատրելով թշնամուն քայլ մ'իսկ առաջ չարժուիլ իր պահած դիրքերէն։ Ինչպէս միշտ, Սահակ բէյն ու Թումմաղեանը կրկին քաջութեան թշնամուն ուժերէն և, ինչպէս միշտ, կրկին նորոգուեցան։

Ապրիլ 21ի կռիւներու մասին Տեղեկատու Դիւանի հերթական հաղորդագրութիւնը հետեւեալը կը գրէր.—

«Թիւ 18 22 Ապրիլ

«Երեկուայ մեր փառաւոր յաջողութիւնը.— Երէկ Թշնամին կատարեց իր ամենաթուռն յարձակումը մեր հիւսիս-արեւելեան ամբողջ գծին վրայ, խուժելով այդ հենարէն ներս։ Ամբողջ օր տեւող ընդհարումներէն ետք Թշնամին քաշուեցաւ մեծ կորուստներով։

Մեր զինուորական ղեկավար ընկերներու հետախուզութեանց համաձայ, Թշնամին երէկ ունեցաւ 50-60 սպաններ՝ մէջը չհաշուած վիրաւորները։

Հերոսական մահ մը.— Երէկ, Շահպէնտէրենց դիրքին մէջ հերոսական տեսարան մը պարզուեցաւ։ Երիտասարդ մը, Արամ Բօրօզանճեան (դաշնակցական), երեք անգամ բարձրացաւ սանդուխին վրայ, դիրքին առջեւ և երեք անգամին ալ Թշնամիէն 3 հոգի սպաննեց։ Թնդանօթի գնդակներ ուղղուեցան դէպի մեր երիտասարդ նշանառիւի դիրքը, բայց անիկա դարձեալ բարձրացաւ սանդուխը և դիրքին ժառանգելով ուղեց չորրորդ մըն ալ զլորել։ Զուր անցաւ իր ընկերներու թախանձանքը, Թէ Թնդանօթը ուղղուած է դէպի իր դիրքը և անզգուշութիւն է դիրքէն կրակելը։ Արամ հերոսական ժէստով մը դարձեալ բարձրացաւ սանդուխը, բայց այս անգամ Թնդանօթի գնդակ մը ջարդեց իր գլխուն և բազուկի ոսկորները և վար գլորեց գինքը։ Արամ ինքզինքը չկորսնցուց, պահեց իր պաղարիւնը և փոքրիկ կտակով մը յանձնարարեց ընկերներուն, որ իր մայրն ու քոյրը անօթի չթողնելու համար, իր մաւզէր ատրճանակը ծախեն և անոնց ապրուստին յատկացնեն։ Որդիական այս զորովագութ հոգածութիւնէն ետք Արամ քաջալերական խօսքեր և բարեւներ ուղարկելով Շուտպի ղեկավար ընկերներուն, քանի մը ժամ վերջ փակեց իր աչքերը...

Թշնամիի թնդանօթը պայթած.— Երէկ իրիկուան դէմ Թօփրաք-Քալէի վրայ հաստատուած Թնդանօթը, որ պայթուցիկ գնդակներ կը նետէր մեր դիրքերուն վրայ, յանկարծ պայթեցաւ և լուԹեան դատապարտուեցաւ։ Այդ առթիւ զանազան դիրքերէն և Շուչանցէն պարզ աչքով և դիտակով տեսնուեցաւ Թնդանօթի պայթումը, որու հետեւանքով 4 Թնդանօթաձիգներ սպանուեցան։ Վարի զօրանոցէն և ուրիշ կողմերէ զօրքեր վազեցին և դիակ-

դները տարին։ Դիակներէն մէկը տարած են պատգարակով, ինչ որ ցոյց կուտայ թէ կարեւոր անձ մը պէտք է ըլլայ։

Ա. Շրջանակի (Արարֆ) դիւանը կը գրէ մեզի.—

Երէկ թշնամին եկեղեցիի շրջափակէն երկու կէտերէ նորէն սկսաւ ռմբակոծել մեր դիրքերը։ Մեր վնասը աննշան է։ Ընկերներու թնդանօթի վրայ բացած ճշգրիտ նշանառութեան վրայ ռմբակոծութիւնը սոխպուեցաւ լռել։

Երէկ առաւօտ տեսնուեցաւ, որ թշնամու կողմէն կնոջ հագուստներով մէկու մը դիակը վերցնելով կը տանին։

Այս գիշեր, ժամը 3-ին, թշնամին նորէն սկսաւ իր անմիտ համազարկերը մեր բոլոր դիրքերուն վրայ։ Մեր կողմէն չատ քիչ պատասխանուեցաւ։

Դարդանելէն կը գրեն մեզի.— Բարաշար Դարբ միւնիները այս առաւօտ հատ հատ Ուրքաթ Աւուի և անկէ վեր գտնուող փոսերուն մէջ մտնելով դարանի կը կենան։

Այսօրուան իրենց առաջխաղացման մէջ մէկ արտաչափ աւելի մօտեցեր են Ճամբուն։ Գիշերը, ժամը 3-ին, խիստ համազարկ մը բացին մեր վրայ, Հալի Բէյքըրի զօրանոցի վարի կրակոցը առաւէն։ Մեզի ոչ մէկ վնաս եղաւ։ Թշնամու կողմէ ոեւէ առաջխաղացում դէպի մեր դիրքը կատարուած չէ։

Զանբիկեան դիւրէն կը գրեն (Յայնկոյսներ).— Երէկ թշնամիի յարձակման առնն մեր դիրքէն ապանեցինք 2 հոգի։ Իսկ դիշերուան յարձակման առնն մեր խումբը յաջողութեամբ դիժաղրեց։ Մեզմէ միայն մէկ վիրաւոր կայ։

Երէկ, ժամը 2էն սկսեալ, թշնամին վերեւէ զօրանոցի իր դիրքէն թնդանօթի 60 պնդակներ նետեց մեր դիրքին վրայ։ Ա-պա քիւրտ խուժանը Տէր Յակոբեանի (Թաղաքահրէզ) և Զըրոնդանցոց այդիներէն ներս խուժեց, հազարաւոր պնդակներ արձակելով մեր վրայ։ Մենք դիմադրեցինք և ապանեցինք 6 քիւրտեր։ Թշնամին համազարկերով հազիւ յաջողեցաւ իր դիակները վերցնել։ Բոլորին կորովը լաւ է։

Գիշերուայ անունն է «Ծաղիկ»։

ՏԵՂԵԿԱՏՈՒ ԴԻՒԱՆ»

***

Ապրիլ 21ի բուռն կռիւները յաջորդ օրերուն չկրկնուեցան,

բայց նորէն այս ու այն դիրքին վրայ տեղի ունեցան յարձակումներ: Հայ մարտիկներն ալ յարձակման մէկ քանի փորձեր ըրին:

Ապրիլ 22-ին թուրքերը սեւէ յարձակողականի չձեռնարկեցին: Միայն, 21ի գիշերը, մինչեւ լոյս, ժոխային կրակի բռնեցին ամբողջ Այգեստանը: Հրացանային հատազարկերուն զուգընթաց՝ պայթեցան նաեւ թնդանօթային ռումբերը, անշուշտ մեծ մասամբ աննպատակ: «Տեղեկատու Դիւան»ի թուցիկը, յայտնելով մէկտեղ, որ հրացանաձգութիւնը այլեւս սովորական ու աննպատակ է դարձեր, կը հաստատէր թէ «մէկ ժամուան ընթացքին թուրքերը չռայլած են 10,000 փամփուշտ...»

Ապրիլ 22ի ամբողջ ցերեկը գինուորական սեւէ գործողութեան չձեռնարկելէ ետք, իրիկուան դէմ, ժամը 3-ին քուռն հրացանաձգութեան ենթարկուեցան միայն հայկական հարաւ-արեւելեան ձայրամասներու դիրքերը՝ Ծարդանէլ և Դաւա-բօյուն: Հրացանաձգութիւնը նոյնպէս մնաց աննպատակ և թշնամին առաջխաղացման սեւէ փորձ չըրաւ:

Իրիկնադէմին, կլոր Դարի իրենց դիրքերէն, թուրքերը թնդանօթի բռնեցին Արարքի չրջանի հայկ. դիրքերը: Հոս բաւական եղաւ թուրք թնդանօթաձիգ մը:

Ապրիլ 22ի գիշերը հայ մարտիկները նախապատրաստուեցան հրկիզելու Սահակ բէյի դիրքին դէմ առ դէմ գտնուող թուրքական Ատալուխի և Համզի երկու ապառնական դիրքերը:

Ծանրքան վարպետները մեծ զգուշութեամբ և ճարպիկութեամբ ստորերկրեայ անցքեր բացին մինչեւ թրքական դիրքերը: Որոշուած էին յատուկ ամբաձիգներ, որոնք բացուած ստորերկրեայ անցքով պիտի առաջանային մինչեւ թրքական դիրքի ամբողջ տակը և ռումբեր պիտի պայթեցնէին թրքական դիրքի ուղիղ կեդրոնը, աշխատելով հրդեհել զայն:

Հրկիզման գործողութեանը հակելու և սեւէ անակնկալ պիտի ընդունելու համար, դրացի հայկ. դիրքերու զինուորները համազարկի պիտի բռնէին հրկիզման հետեւանքով խուճապի եղած թուրքերը: Ամբաձիգի դժուարին և պատասխանատու աշխատանքը ստանձնեցին երեք հրետաձիգներ՝ վաղարշակ Շերվանեան, Յովհաննէս Այազեան և Բէրբէրեան, երեքն ալ սերուած, յանդուգն և միշտ զոհաբերութեան պատրաստ դաշնակ-

ցակաս տղաներ, որոնք մարտիկի իրենց ամբողջ փորձառութիւնները վանի ինքնապաշտպան այս կռիւներուն մէջ ձեռք բերած էին։

Աչքերը եւ ատամները միասին տուրքերնին անոյքը, հասան Թրքական Ստալուխի դիրքին տակ, պատռելին հողի շերտը եւ ակնթարթային արագութեամբ պայթեցուցին ռումբերը... Ռմբաձիգները արդէն լուռի չափով հասած էին իրենց նպատակին. Թրքական դիրքը ակաւ բոցավառիլ, թշնամին, խուճապի մատնուած, լքեց իր դիրքը եւ փախուստի ճանապարհը բռնեց՝ հայկ. դիրքերու շեշտակի համազարկին տակ կորուստներ տալով։ Թրքական խորտակուող դիրքէն դրաւուեցան զէնքեր, ռազմամթերք եւ պաշարներէն։

Յաղթական վերադարձող ռմբաձիգները տակաւին ուրիշ պատասխանութիւն մը եւս ունէին։ Անոնք նոյն ձեւով պիտի պայթեցնէին նաեւ Թրքական Համզի դիրքը։ Բայց... տեղի ունեցաւ եղերական արկած մը։ Տաքարիւն ռմբաձիգները, փոխանակ բաւուած տուրքերնուն անոյքով մեկնելու դէպի Թրքական դիրքը, նախընտրեցին քայ փողոցը՝ աւելի կարճ, քայց աւելի վտանգաւոր ճանապարհը։ Եւ հոս էր որ, ընդհանուր իրարանցման մէջ, պատահական գնդակի զոհ դնաց երեք քաջերէն մէկը՝ Յովհաննէս Այազեան... Մնացեալները, Շիլվանեանն ու Բէրբէրեանը զոհ տուին դէպի Համզի դիրքը եւ պայթեցուցին ռումբերը։ Տարաբախտաբար, ռումբերը այս անգամ իրենց նպատակին չհասան։ Թշնամին այս դիրքին մէջ ինքզինքը զգաստ էր արդէն, կը պաշտպանուէր արդի կատաղութեամբ եւ անհաշիւ կրակ կը թափէր հայ երկու մարտիկներուն վրայ, որոնց ռումբերը արդէն սպառած էին։ Հիմա հերթը մաւզէր ատրճանակինն էր։ Ամենասղբերդական պայմաններու մէջ տղաները կռուեցան աւելի քան մէկ ժամ եւ ահա թշնամու կողմէ նետուած գնդակը չախչախեց երկրորդ հերոսի՝ Բէրբէրեանի ազդրը... Արդէն լոյսը կը բացուէր եւ վաղարշակին կը մնար չալկել իր ծանր վիրաւոր ընկերը եւ կերպով մը վերադառնալ Սահակ քէյի դիրքը...*)։

*) Բէրբէրեանի վէրքը մահացու էր եւ քանի մը օրէն կարճեց անոր կեանքը, թէ Այազեան եւ թէ Բէրբէրեան զինուորական շքեղ պատուով թաղուեցան Նորաշէնի գերեզմանատունը։

Ապրիլ 23ին թնթեւ կռիւներ միայն տեղի ունեցան, գիշերուայ սովորական հրացանաձգութիւնը ոչ մէկ վնաս պատճառեց։

Շուշանցէն և այլ գիւղերէն տրուած տեղեկութեանց համաձայն թուրքերը անընդհատ զինուորական տեղափոխութիւններ կը կատարէին Հաջի Իէքըր, Կուռուպաշ, Հայոց Ձոր գծի վրայ։ Նոյն զինուորական տեղափոխութիւնները, միշտ 200-300 զինուորներով, կը կատարուէր Թօփրաք-Գալէ-Շահրտալի և Խոշ-Գեաղիւկ ուղղութեամբ։

Դարպանէլի գիրքէն տեսնուեցաւ, որ Քարաշարի բոլորտիք տարածուող թրքական խրամներուն մէջ հազիւ 25-30 պահակներ մնացեր էին։ Նոյն գիրքէն նկատուեցաւ նաև, որ 23-ի առաւօտեան 60-70 հեծեալ և հետեւակ զինուորներ զօրանոցէն կ'իջնէին դէպի քաղաք, իրենց հետ տանելով անորոշ իրեր։

Ուրիշ գիրք մը նկատուեցաւ որ դէպի Շամիրամի տակ կ'անցնէին քաղմաթիւ շալակաւոր կանայք ու երախաներ...

Ապրիլ 24-ին, նոյն Դարպանէլի գիրքէն նկատուեցաւ, որ Հաջի Իէքըրի զօրանոցի առջեւէն կ'անցնէին 100-ի չափ անզէն քիւրդեր, որոնց կը հետեւէին 20-ի չափ հեծեալներ, նոյնպէս բեռնաւորուած, որոնք բռնած էին քաղաքի ճանապարհը։

Վանի ծովեզրն վրայ եւս նկատուեցան տարօրինակ շարժումներ։ Ապրիլ 23-ին առաջատանաւ մը կը մեկնէր դէպի Գեաւաշ, ուրիշ նաւ մը Գաւուանէն վան կուգար։ 24-ի առաւօտեան 3 նաւեր կը մեկնէին Արճէշի ուղղութեամբ։

Թրքական այս անսովոր շարժումները լուրջ կասկածներ առիթեցին վանի Հերոսամարտի զեկավարներուն մէջ։ Բացատական կերպով տրուած ըլլալով արուածին աշխատիլ և պարտուած թրքական ինդանօթներու ամենօրեայ կրակով, ժամանակային անհնարին էր յառաջ և ճշգրիտ եզրակացութիւններ հանել։ Ոմանք կը կարծէին թէ ռուս-թրքական ռազմաճակատին վրայ խուշտ դէպքեր են տեղի ունեցեր և կ'եզրակացնէին թէ թուրքերը, պարտուած ըլլալով, կը նահանջեն։ Ուրիշներ, չժխտելով այս անթերութեան հաւանականութիւնը, կը պնդէին թէ թուրքերը դաւադրական վերջին խաղ մը ունին խաղալու Այգեստանի դէմառն։

Մէկ քանի օր ետք այս երկու անթերութիւններն ալ ի-

բողոքել։ Ապրիլ 25-ին թուրքերը, հայկ. ուժերը անակնկալի բերելով, գրաւեցին Շուշանցը և միեւնոյն օրերուն, երբ թուրքերը ձանր պարտութեան կրած էին Դիլիմանի մօտ։

թ.

ՇՈՒՇԱՆՑԻ ԵՒ ՎԱՐԱԳԻ ԿՌԻՒՆԵՐԸ

Հայոց Զօրի, Մօշաթի և վանի արուարձաններու դիւղացիութեան մէկ կարեւոր մասը, շուրջ 5000 հոգի, կռիւներու առաջին օրերուն իսկ, թէ Այգեստանի մէջ չխճողուելու և թէ հաւնժատարար ապահով վայրեր տեղաւորուելու համար, նախընտրած էր մնալ Շուշանցի և Վարագի լեռնալանջերուն վրայ։ Անոնց մեծ մասը ծերուններ, կիներ և երախաներ էին և անոնք դիւղացիներ, որոնց սակայն կը պակսէր ոչ միայն փամփուշտը, այլև զենքավարը։ Անոնց կը պակսէր մանաւանդ հոգեկան կորովը, վաղուց ճակատագրական մէկ քանի օրերու մէջ անոնք կորսնցուցած էին իրենց դարաւոր օճախները, ակնառու տեղ եղած էին հարեւանները զարհուրելի ջարդերուն և հիմա ոչ դլուխ դնելու ձաձք մը ունէին, ոչ փչրանք մը ուտելու հոգ, ոչ ալ ապրելու ուժ յոյս...

Արամ եղաւ առաջինը որ ըմբռնեց այդ յուսալքուած բազմութեան բուռնդակ ողբերդութիւնը։ Ան կրցաւ հասկնալ հեռաւոր վտանգը, որ պիտի գար ճակատագրօրէն՝ եթէ ընդհատ չկազմակերպուէր այդ անիշխան ու հետաքրքրութիւնը կորսնցուցած կիսախելագար բազմութիւնը։ Ան հասկցաւ նաև այն մօտաց

Այդպիսով, մնած չափով պիտի յաջողանուէր նաև Այդեստանը, որովհետև Շուշանցի և վարագի գիծը միակ բաց ճամբան էր Այդեստանի համար և, ամենայուսահատ վայրկեանին, Շուշանցն ու վարագն էին, որ վերջին ապաւէնը կրնային ըլլալ մարտնչող Այդեստանին:

Արամի և Զինուոր. Մարմնի առաջին գործը եղաւ հմուտ ղեկավար մը ճարել այդ քաղմանազան գիւղացիութեան համար: Արճակէն նոր հասնող Շերինը միակ յարմար մարդն էր, որ կը վայելէր գիւղացիութեան վստահութիւնը, ծանօթ էր անոր տրամադրութիւններուն և ապրումներուն և, մանաւանդ, օժտուած էր կազմակերպչական շնորհքով, վարժ էր լեռնային—պարտիզանական կռիւներու և ունէր անձնական քաջութիւն: Հազիւ երկու օր «հանգստանալով» Այդեստանի մէջ, Ապրիլ 14-ին, Շերինը Զինուոր. Մարմնի հրամանդով մեկնեցաւ Շուշանց իր դժուարին պարտականութիւնը սաանձնելու: Շերինի ձեռքի տակ հաւաքուեցան մէկ քանի գիւղացի խմբապետներ, որոնք գիւղացիական զինուած տաննեակներով պիտի հակէին Դարման—գիւղէն Սղոց և վարագի ամբողջ լեռնաշղթան՝ հիւսիսէն հարաւ ձգուող երկար տարածութեան վրայ: Այդ տաննեակներու պարտականութիւնն էր նաև, հաց և ուտելու ճարելու համար, յատուկ արշաւանքներ կազմակերպել:

Գիւղացիութեան ապրուստի և ուտելուի կազմակերպութեան համար Զինուոր. Մարմինը Շուշանց ղրկեց յատուկ առաքելութիւն մը ևս՝ բաղկացած գիւղատնտես Թորոս Յակոբեանէ և Մինաս Վարդանեանէ (Դաշնակցական խմբապետներ), Յովսէփ Դուրյունեանէ, (Ռամկավար, Երջ. Տեսուչ Հայոց Մխիթեան Ընկերութեան) Զաւէն Կարկուտեանէ (Դաշնակցական, իրաւաբան):

Այդեստանը Շուշանցի և վարագի համար յատկացուց փոքր բաժին մը իր ունեցած փամփուշտէն: Այդեստանը հայ չունէր, բայց իր բերնէն կտրելով ղրկեց շաքար, օճառ, և նման կենսամթերքներու հետ նաև հագուստեղէն: Այդեստանի «Կարմիր Խաչ»ն ալ ղրկեց յատուկ խումբ մը դեղագործներու և հիւանդապահներու, բաւարար քանակութեամբ դեղօրայքով:

Մէկ քանի օրուայ մէջ, Շերինը, չնորհիւ իր կազմակերպական փորձառութեան և հմտութեան, երկու ու անիշխան բազմահազար ամբոխը հաւաքեց, կազմակերպեց և հասարակաց խան

դասատուներու ներթարկեց։ Զինուած դիւղացիութիւնը բաժնեց առանձին տասնեակներու և դասատրեց զանոնք պահպանել ճակատներու վրայ՝ Սղպա, Դարմանդիւղ, Կողպանց, Շուշանց, Վարագ, Եւայլն։ Պատրաստել և նշանակել տուաւ որոշ դիրքեր։ Անդէն դիւղացիութեան միջոցով փորել տուաւ խրամներ։ Կազմել տուաւ առանձին պահակախումբեր և հետախոյզներ։ Կանոնաւոր յարաբերութիւն սահմանց Այգեստանի հետ և, ինչ որ ամէնէն կարեւորն էր, իր վրայ կեդրոնացուց միշտ, գրեթէ ամէն օր, թշնամու ուժերու որոշ մասը, չարունակ մանր ու խոշոր ընդհարումներ ունենալով անոր հետ։

Այդ ընդհարումներու ընթացքին յաջողուեցաւ գրաւել Սըղպա, Զորվանց և Զրուանդանց գիւղերը և կտրել թուրքերու ամբողջ այդ ընդարձակ ձանապարհի վրայ։ Թրքական ուժերը, մերթ Հաջի Բէքըրի և մերթ Յայնկոյսներէ զօրանոցներու ուղղութեամբ, չարունակական յարձակումներ գործեցին Շէրինի վրայ և միշտ ալ ետ մղուեցան զգալի կորուստներով։

Շէրինի գլխաւոր զօրամասէն մէկն ալ եղաւ չարունակ ստոյգ տեղեկութիւններ տալ վանի ձովի վրայ կատարուող թրքական շարժումներու և Բաղաբամէջի կռիւներու ընթացքի մասին և Շուշացնի ու վարագի դիրքերը պաշտպանել ամբողջ տասն օր։ Ապրիլ 18ին թուրքերը ուժեղ յարձակողականով մը գրաւեցին Շուշանցի հիւսիսային թևին վրայ Սղպա գիւղը։ Գիւղը պաշտպանող հայկական փոքրիկ խումբ մը, Նշան Յակոբեանի (*) (ուսուցիչ, Ռամկավար) գլխավարութեամբ, փոքրիկ դիմադրութենէ մը ետք փախաւ Այգեստան։ Այդ աղէտաւոր փախուստով Շուշանցի պաշտպանութիւնը վտանգուեցաւ։

Մէկ քանի փորձեր, նորէն գրաւելու Սղպան, անյաջող անցան։ Թուրքերը ոչ միայն գրաւած պահեցին այդ գիւղը, այլև կրցան դարձնել զայն ամուր կռուան մը՝ անխնայ և օրն ի բուն հարուածելով Շուշանցը և մասամբ խզելով յարաբերութիւնը Շուշանցի և Այգեստանի։ Ապրիլ 18էն սկսեալ Շուշանցի վրայ

---

*) Զինուոր. Մարմինը անմիջապէս գինաթափ ըրաւ Նշան Յակոբեանը, 1921 թուի փետրուարեան կռիւներուն Նշան Յակոբեան կը կռուէր ժողովրդական բանակին մէջ՝ բոլշեւիկներու դէմ, փետր. 28-ին ան մահացու վէրք ստացաւ եւ մեռաւ։

ակսուղ ընդհարումները աւելի ու աւելի բուռն դարձան։ Փաստօրէն Շուշանցն ու Վարագը առնուած էին թրքական խաչաձեւ կրակի մէջ։

Ապրիլ 25ը ճակատագրական օր մը եղաւ Շուշանցի համար մասնաւորապէս, և Այգեստանի կռիւներու համար ընդհանրապէս։ Նոյն օրը, արշալոյսին, թուրքերը, երկու թեւով, հարձակեցան և հիւսիսէն, աւելի քան հազար հեծեալ և հետեւակ ուժերով և երկու թնդանօթներով, ընդհանուր յարձակումի դիմեցին Շուշանցի վրայ։

Ապրիլ 24ի գիշերուան մթութենէն և անձրեւէն օգտուելով, թուրքերը յաջողեցան Հալի Բէքերի զօրանոցէն աւելի քան 200 հեծեալ և հետեւակ զօրքեր տեղաւորել ուղղակի դաշտի կեդրոնը և Շուշանցին դէմ առ դէմ ցցուող բլուրներուն վրայ. իսկ Սըղդայի և Հալի Բէքերի աջ ու ձախ թեւերով առաջ խաղալով դէպի Վարագ և Շուշանց, արեւածագին դիմեցին ընդհանուր դրոհի։ Շուշանցի հայկական ուժերը պարզապէս յանկարծակիի եկան և Սղդայի թեւին վրայ հակող պահակները, չնչին դիմադրութենէ ժը վերջ, լքեցին իրենց դիրքերը և դէպի լեռները փախան. այնպէս որ ընդամէնը կէս ժամուայ մէջ, թշնամւոյ կեդրոնն ու հիւսիսի թեւերը միացան և անոնց հեծեալները ուղղակի դիւղը խուժեցին։ Թրքական հեծելազօրքի առաջապահան մեծաթիւ կ'աջակցէին պայթուցիկ թնդանօթները, որոնք աւեր ու հրդեհ կը տարածէին դիւղին մէջ և հնարաւորութիւն չէին տար յանկարծակիի եկած Շերինին նոր դիրքեր գրաւելու և կարգի բերելու իր խուճապահար ուժերը։

Սակայն Շերին փորձեց պաշտպանուիլ։ Ան արդէն անցած էր դիւղին մէջ, կռնատած եկեղեցիի պատին և չրջապատուած տալիս տասնեակ մը հետեւորդներ քաջերով։ Թուրքերու հեծեալ խուժը մը արդէն մտած էր դիւղը և սկսած էր թնդանօթներու խնայածը ինք վերջացնել։ Թշնամին սկսած էր հրդեհել դիւղը, ու ապաստանած գինուած թէ անզէն դիւղացիութիւնը, ոչխարի հօտի նման դէպ լեռը կոտրտուած, կը մռնչէր լեռն իվեր, տալով քանի մը տասնեակ զոհեր։ Շերինը, սակայն, դեռ կը յամառէր կռուիլ։

Վայրկեանը օրհասական էր։ Թշնամիի թնդանօթը կը պայթէր այս անգամ եկեղեցիին վրայ, իսկ թուրք գինուորները, սուրերը մերկացուցած՝ գիւղն էին թափուած և խրոխտաբար կը

պահանջէին որ Շիրինը անձնատուր ըլլայ։ Բայց հերոսը դեռ հրացան ունէր ձեռքին և հրացանը դեռ փամփուշտ ունէր... Արդէն գնդակահար ինկած էին անոր քաջերէն երկուքը, բայց կը մնար հին հայդուկ մը, ասորի հոգեւորական մը (Կաշա), որ կը դիմադրէր վագրի մը պէս։

Երեք երկար ժամեր անցան։ Ամբողջ գիւղը լքուած էր արդէն և կը ճարճատէր ծուխի ու հրդեհի բոցերուն մէջ, կը խորտակուէր թնդանօթներու ռումբերուն տակ, բայց տակաւին հարիւրաւոր թշնամին կրցած չէր խորտակել Շիրինի և քանի մը քաջերու դիմադրութիւնը...

Թրքական առաջին հարուածէն խուճապահար դիւղացիները, արդէն քաշուած անտառին բարձունքները, կամաց կամաց ուշքի կուգան և նկատելով Շիրինի հերոսական դիմադրութիւնը, պահ մը ոգեւորուեցան և սկսան հակայարձակման դիմել։

Այս անգամ թուրքերն էին որ յանկարծակիի կուգային և ստիպուած կ'ըլլային գիւղէն դուրս դալ և կռուի բռնուիլ լեռնէն իջնող դինուած բազմութեան հետ։

Այս կարճատև բռնէն օգտուելով, Շիրինը, իր ընկերներու հետ, ինքզինքը ձգեց քիչ մը վեր, դէպի ժայռերը և, քայլ առ քայլ նահանջելով ու քար առ քար կռուելով, մեծացաւ դիմադրողի ուրիշ տասնեակի մը և այս անգամ վարեց կէս-յարձակողական ու կէս յաջող կռիւ մը։

Թուրքերը, անգամ մը արդէն յաղթութեան համբ առած, չընկրկեցան այլեւս և պաշտպանուեցան նոյնպէս քաջութեամբ։ Մեռա կողմէ, անոնց ուժերը տոնաւորացան։ Հաջի Բէքրի զօրագնդէն արշաւող զօրքերը արդէն դրաւած էին վարագը և եկած էին Շուշանցի վրայ։

Վարագի ինքնապաշտպան դիւղացիները, այդ թեւին վրայ ալ, անհաւասար ուժերու դէմ դիմաց դալով, հապճեպ երկու երեք ժամ դիմադրած էին, ապա, անոնցմէ մաս մը, ստիպուած, անդէն ու անզօր դիւղացիութիւնը վարագի հովիտովը կ'առաջնորդէ դէպի հնաւատր բարձունքներ, իսկ մնացեալ մասը, կտրելով պատշարման շղթան և տասնեակ մը զոհեր տալով ու խլելով, կ'ապաստանի աւելի հեռաւոր դիրքեր։

Շիրինի ռազմական տաղտը այլեւս խաւարած էր։ Յուսահատութիւնը ընդհանուր էր և մեր օրերու ոչ մէկ հերոս ան-

ընդունակ էր աւելին ընելու, որովհետեւ... Շիրինի եւ իր տասնեակ մը ընկերներու ձէնքերը այլեւս վերածուած էին պարզապէս փայտի կտորներու... Այլեւս փամփուշտ չկար... Եւ Շիրինին կը մնար արցունքոտ աչքերով գլուխը ետ դարձնել, քալել դէպի լուռը եւ օր մը ետք փախստական ժողովուրդը Այգեստան առաջնորդել եւ Արամին խոստովանիլ իր «պարտութիւնը»..*)

(*) Օր մը ետք, Ապրիլ 26ին, ականատես էի Արամի եւ Շիրինի հանդիպումին Այգեստան, Ջինուոր. Մարմնի շէնքին մէջ, ուր Շիրին պիտի „զեկուցանէր իր պարտութեան“ մասին։

Այդ պարթեւ, շքեղ հասակով հայդուկը եւ հազիւ երեսունհինգ տարու առնական հասակը կուչ եկած, կարծես փոքրացեր, ծերացեր էր բոլորովին... Արամ, որ իրեն յատուկ անսահման գորովով ու բարութեամբ միայն սէր ու համակրանք ունէր Շիրինի հանդէպ, նոյնպէս կը ցուցնէր նկատելի ջղայնոտութիւն, վարագի եւ Շուշանցի աղէտաւոր պարտութիւնը անոր ճակատին վրայ եւս դիզած էր սրտմտութեան եւ զայրոյթի ամպեր...

— Լա՛ւ, Շիրին, պատմէ՛.

Եւ Շիրին «պատմեց»։ Ո՛չ, Շիրին միայն արցունքը կրցաւ կուլ տալ եւ ծանր ու սպանիչ լռութենէ մը ետք, գրեթէ հեծկլտանքով՝

— Պարո՛ն Արամ, ըսաւ, երանի թէ այլեւս ինծ չտեսնէիր, ե՛ս, ես մեղաւոր եմ. ես չսպանուեցայ...

Եւ, իրօ՛ք, Շիրինի միակ «յանցանքը» իր չսպանուիլն էր։ Ան զոհաբերած էր աւելին, քան կարելի էր սպասել ոեւէ հերոսէ. Ընդամէնը մէկ քանի օրերու մէջ ան կորսնցուցած էր իր կինը, իր երեք երախաները, իր չորս հինգ եղբայրները, իր եղբօրորդին, նահապետական ամբողջ ընտանիքը... Ան փրկած էր Արճակ-Թիմարի 10,000 գիւղացիութիւնը։ Ան պաշտպանած էր Շուշանցն ու վարագը ամբողջ երկու շաբաթ եւ կռուած էր հոն մինչեւ իր վերջին փամփուշտը։ Ան վրիպած էր միայն իր մէկ «պարտականութեան» մէջ եւ միայն պատահաբար չէր սպանուած։

Գերագոյն անձկութեան այդ օրերուն, սակայն, ամէնքի ուշադրութիւնը բեւեռուած էր դէպի յաղթանակը եւ «հարկ էր» «պարտուող» Շիրինը դատապարտել յանդիմանութեան... Դեռ կային վատեր, իրենց ըստուերէն իսկ վախցող երկչոտներ եւ իրենց դուրուշներն իսկ խնայող գըլխուներ, որոնք անամօթութիւնն ունէին ծաղրելու եւ հայհոյելու Շիրինը... Բայց, իրականին մէջ, Շիրինը մնաց բարձր ու անխոցելի թէ վատերու ծաղրէն ու հայհոյանքէն, եւ թէ ղեկավարներու յանդիմանութենէն։ Ան մէկը եղաւ վանի հոյակապ ինքնապաշտպանութեան հերոսներէն եւ, մանաւանդ, ամէնէն իրական անձնուրացներէն։ Արամի նահանգապետութեան օրով Շիրին նորէն լծուեցաւ հասարակական աշխա-

Ապրիլ 25ի յորելեին Թշնամին արդէն լիովին գրաւած էր վարագն ու Շուշանցը և մոխրակոյտի վերածած։ Հրդեհի տրուած էր նաև Շուշանցին մերձակայ կարմրաւոր վանքը։

Այգեստանը խորը յուզումով և կսկիծով կը տեսնէր իր մեծ թիւնքի այդքան եղերական խորտակումը և տնզօր էր ոևէ ելք գտնելու։ Օդնութեան և նախկին դիրքերու տիրապետութեան ժամին ժառանգն անդամ աւելորդ էր, որովհետև Այգեստանը իր դիրքերէն ոչ թէ մէկ հատիկ զինուոր, այլ նոյնիսկ մէկ հատիկ փամփուշտ չէր կրնար ոխակի ննթարկել, մանաւանդ որ այդ օրերուն ընդհանուր կասկած կար թէ թշնամին նոր ուժեր առած է և պիտի փորձէ իր վճռական յարձակողականը։

Զինուոր. Մարմինը թեթև փորձ մը ըրաւ Շուշանցի վրայ քալող թշնամու ուշադրութիւնը ուրիշ կէտի մը վրայ դարձնելու և պրաւելու Սղպա գիւղը, բայց ձեռնարկը անյաջող անցաւ։

Այսպէս, Այգեստանին կը մնար գլուխը խոնարհել այդ ազգային պատուհասին առջև, միանգամայն կղզիանալ, շրջապատուիլ կրակի օղակի մէջ և, մանաւանդ, ընդունել և կերակրել 5,000ի հասնող գաղթականութեան նոր, սովալլուկ բազմութիւնը։

Շիրին և ընկերները յաջողեցան Ապրիլ 25ի գիշերը, կիսազէն խումբերու առաջնորդութեամբ, մօտ 3,000 անձէն գիւղացիութիւնը մեծ դժուարութեամբ Այգեստան հասցնել։ Մնացեալ 2,000է աւելի բազմութիւնը մէկ քանի օր վարագի լեռնալանջերուն վրայ քարշ գալով և քանիցս մահը մուներ ընդհարուժներու բռնուելով, յաջողեցաւ նոյնպէս Այգեստան թափուիլ, իր հետ բերելով սովի և յուսահատութեան չարաշուք ուրուականը։

Վարագի և Շուշանցի անկումը շատ խորը խոցեց Այգեստանի մանաւանդ կուռին անմիջապէս անմասնակից ժողովուրդի սիրտը։ Առաջին անգամն էր, որ պարսուիթեան սարսուռը տանքի, իբրեւ Արծակ-Թիմարի գաւառապետ, Միշտ ժողովուրդի հետ, իբրեւ իրական հովիւ, որուն կարելի է ամէն ինչ վստահիլ, ան իբրեւ պարզ գաղթական շարունակեց ապրիլ ժողովուրդի մէջ, 915-918 ծանր ու դաժան տարիներուն, բայց, ինչպէս սովորական է մեր իրականութեան մէջ, Շիրինը օր մը մեռաւ կատարելապէս լուռ եւ անշշուկ, Ալէքսանդրապօլի մէջ, առանց լսելու գէթ լրագրական յարգանքի արտայայտութիւն մը...

ոը կ'անցնէր սիրտէ սիրտ և, իրօ՛ք, լքեալը կրնար հանճարեակ դառնալ, եթէ Արամն ու Զինուոր. Մարմինը անմիջական քայլերու չդիմէին, եթէ Այդեատանի կուիւնները նոր փուլի մը մէջ չմտնէին և, մանաւանդ, եթէ բոլորովին նոր ու անակնկալ դէպքեր չպատահէին։

***

Գաղթականութեան այս նոր ալիքը ստիպեց բոլորը լարելու իրենց ճիղերը։ Գոյութիւն ունեցող բոլոր մարմինները՝ Զինուորական Մարմին, Հայթայթիչ Յանձնաժողով, Նպաստաբաշխ, Գաղաքապետարան, Կանանց Միութիւն, ևն. իրենց կեանսական մտահոգութիւնը այլեւս կեդրոնացուցին՝ պաշարուած քաղաքը սովի անխուսափելի ճիրաններէն փրկելու էական խնդրին վրայ։

Զինուոր. Մարմինը յատուկ հրահանգներով դիմել էր նաք իր հարազատ զինուորներուն որ «իննայող ըլլան, տուներէն հաց բերել տան, անզործ մարդկանց չկերակրեն, ևն.», ստիպուած եղաւ տակաւին այլ կտրուկ միջոցներու դիմել։ Արամ երկու անձին օր նուիրեց անձամբ չրջելով դիրքերը, տուգելով զինուորներու և ամրաչէն բանուորներու թիւը և ուսնատի առանձին չափ նչանակելով ... Մարտիկներէն անոնք, որոնք քիչ չատ կարող վիճակ ունէին, իրենք իսկ զգալով ծանր ու անդիմադրելի վտանգը, կամովին յանձնառու եղան իրենց տուներէն հաց բերել տալու և կերակրուելու։ Յատուկ որոշումով մը կըրճատուեցաւ զինուորներու տրուելիք կերակուրի, չաքարի, հացի և այլ մթերքներու քանակը։

Հայթայթիչ Յանձնաժողովը, Զինուոր. Մարմնի կարգապրութեամբ և գործակցութեամբ, ձեռնարկեց գրաւելու բոլոր անհատական մթերքները, իւրաքանչիւր ընտանիքին թողնելով միայն մէկ ամսուան պաշար... Սակայն այս գրաւումները աւելի ողբերգական պատկեր մը պարզեցին. Սկիզբը կը կարծուէր թէ բնիկ Այդեատանցիներու դէմ խոշոր տոկոսը քանի մը ամսուան պաշար ունի, մինչդեռ հիմա կը պարզուէր, որ անոնց ճնշող մեծամասնութիւնը հազիւ քանի մը օրերու բաւող հաց և կենսամթերք ունի...

Ձեռնարկուեցաւ մատչելի կենդանիներու ընդհանուր ցուցա-

կապրութեան և պաշտօնապէս արգիլուեցաւ ոևէ ժապոյ կենդանի մորթել, առանց Քաղաքապետարանի և Հայթայթիչ Յանձնաժողովի արտօնութեան:

Ջինուոր. Մարմինը, առանձին խորհրդակցութեան մը մէջ, ոևէ հնար չգտնելով սովի առաջքն առնելու, մղուեցաւ առանձին հրեաներու կազմութեան գաղափարին: Կենթադրուէր թէ այդ հրեաները ընդունակ պիտի ըլլան չրջակայ հայ և թուրք գիւղերը ապահովելու և ցորեն փոխադրելու պաշարուած քաղաքը: Բայց այդ միակ «գործնական» մտադրութիւնը ինքնին արկածախնդրութիւն մըն էր, որովհետև ոչ միայն քաղաքը պաշարուած էր թշնամու ամրակուռ չղթաներով, այլ և պարզապէս անհնարին էր ոևէ դիրքէ ոևէ աւելորդ զինուոր վերցնել: Միւս կողմէ այդպիսի ձեռնարկի մը համար հարկաւոր էր փամփուշտ և, ամէն բանէ աւելի, փամփուշտն էր որ կը պակսէր...

Տակաւին Շուշանցի և Վարագի 5 հազար գիւղացիութիւնը ամբողջութեամբ Այգեստան չթափուած, Ապրիլ 26էն սկսեալ Այգեստան ականատես եղաւ տաթօրինակ փաստի մը: Ամէն օր և օրուայ ամէն ժամուն, Այգեստանի դիրքերու դրեթէ ամէն ուղղութեամբ թշնամին այլևս թնդանօթներու ռումբերու փոխարէն գաղթական կիներ, երախաներ ու ծերեր կը ձգէր հայ դիրքերը: Տասնեակներով, հարիւրներով մաշուած, կմախացած ուրուականներ թուրք միլիներու և ոստիկաններու ուղեկցութեամբ, ազատ կը ձգուէին հայկ. դիրքերու առջև: Ընդամէնը մէկ քանի օրերու ընթացքին, հին ու նոր և Շուշանցի ու Վարագի գաղթականներէն զատ, Այգեստանի փողոցները, պարտէզները, քակերը լեռնեցին հազարաւոր նոր գաղթականներ, որոնք «խնայուած» էին Ջէվդէթի հորդաններէն, որպէսզի սպառնն պաշարուած և տէր վի մատնուած Այգեստանի վերջին պաչարը և խորտակեն վերջապէս անոր յամառ դիմադրութիւնը:

Չկար աւելի զարհուրելի պատկեր, քան պատկերը այդ գաղթականութեան: Հայոց Ցորի, Արձակի, Թիմարի, Խոշաբի և Վանի արուարձաններուն մէջ լքուած թշուառութեան այդ բնակորնեները, թրքական ոստիկաններու յատուկ խնամքով, մէկիկ մէկիկ և տասնեակներով, հաւաքուած էին և իրրև սովի ու համաճարակի միքրոպներ դէպի Այգեստան քշուած... Եւ այդ գաղթականութիւնը կրանցուցած էր ոչ միայն իր անտէրութիւնը, այլ և

հարազատ ընտանիքը, ոչ միայն հոգուտը, այլ և պատիւը, ոչ միայն բանականութիւնը, այլ և ապրելու բնազդը... Անոնցմէ շատերը կորնչուցած էին խօսելու ընդունակութիւնը, իսկ անոնք, որոնց լեզուն դեռ կը թոթովէր, կը պատմէին զազանութիւններու այնպիսի դրուագներ, և կը պատմէին այնքան պարզ, սառն և անտարբեր, որ կարծես այդ բոլորը վերաբերէին նախապատմական դարերուն կամ, ամենայն դէպս, ո՛չ մարդկային կեանքին...

Հազարաւոր նոր գաղթականներ քչելով Այգեստան, Ջէվդէթ փառաւորապէս կը գիտակցէր թէ այդ գաղթականութիւնը իր հետ վանի ժարտիկներուն կը տանի երեք անդիմադրելի չարիքներ՝ սով, համաճարակ հիւանդութիւններ և համաճարակ լքումը...Այսպիսով վանի հայութեանը կը մնար, կռուի ճակատէն դուրս, պայքարիլ նաև սովի, վարակիչ հիւանդութիւններու և ընդհանուր լքումի ճակատներուն վրայ։ Եւ, ի պատիւ վանի հայութեան պէտք է խոստովանիլ թէ, անիկա յաղթահարեց այդ վտանգները ևս։

Զինուոր. և յարակից Մարմիններու հզօր ճիգերուն այէնէն ներգործօն աջակցութիւնը բերաւ Վանեցի ամէն մէկ ընտանիք, անխտիր։ Ամէն մէկը ձաձք մը և քանի մը օրերու պաշար ունէր բաժին հանելու թրքական գաղանութիւններէն վերապրող հարազատին։ Ապաւինած իր հին, ստոյիկեան իմաստութեան, թէ «մահը ընկերով՝ հարսնիք է», վանեցին ըստ ամենայնի կատարեալ և իրական սիրոյնքը հասցուց տասնեակ հազարաւոր հին և նոր գաղթականութեան։

Կարմիր Խաչը և Կանանց Միութիւնը կրկնապատկեցին իրենց ջանքերը և ընդարձակեցին իրենց գործունէութիւնը, առաջինը կռուելով գաղթականութեան բերած տարափոխիկ հիւանդութիւններու դէմ և երկրորդը, ըստ կարելւոյն, ձաձկելով գաղթականներու մերկութիւնը։

Տուներու մէջ չտեղաւորուած գաղթականութիւնը մեծ խուժդուժով կեդրոնացուեցաւ Սանդխտեան, Նորաշէն և Բարեխրատական Ընկերութեան դպրոցներուն և Նորաշէն եկեղեցւոյ շրջափակուրուն մէջ։

Բաղաքապետարան և Ոստիկանական Վարչութիւնը, իրենց հերթին, խիստ հսկողութիւն առնժանեցին առողջապահութեան

պահպանման վրայ։ Նպաստաբաշխ և Հայթայթիչ Մարմինները ամէն կարելին ըրին հասնելու իւրաքանչիւր գաղթականի անուն-դի և խնամքի ժուռարին գործին։

Ռաղմամթերքի Յանձնաժողովը Շուշանցէն և Վարագէն կող գաղթականութեան զէնքերը հաւաքեց և համապատասխան ձեւով բաշխեց ինքնապաշտպան դիրքերուն։

Ամրաշէն Բանուորներու Կեդր. Մարմինը ֆիզիքապէս առողջ գաղթական տղամարդերը արձանագրեց և առաւ իր տրամադրութեան տակ՝ դիրքերու նորոգութեան և խրամներու չինութեան աշխատանքներուն համար։

Չինուոր. Մարմինը դեռ իրենց արիւնթիւնը չկորսնցուցած զինուած գաղթական մարտիկները բաշխեց Այգեստանի զանազան դիրքերուն վրայ։

Այսպիսով, առաջին իսկ օրերուն—Ապրիլ 25-28—Այգեստանի մէջ ծայր տուող լքումն ու չփոթը գրեթէ իսպառ վերացաւ և մնացին երկու գերագոյն թշնամիներ—թուրքն ու սովը՝ որոնց անգութ հարուածներուն, կամայ թէ ակամայ, Այգեստանը պարտաւոր էր տակաւին դիմադրել...։

ԺԱ.

ՆԱՄԱԿՆԵՐ ԵՒ ՓԱՍՏԱԹՈՒՂԹԵՐ

*Վանի հերոսամարտի ընթացքին, մասնաւորաբար երկրորդ տասնօրեակին — Ապրիլ 16-26 — կուսակալ Ջևդէթի, Վանի իտալական հիւպատոս պ. Սբօրդոնիի, ինչպէս նաև Գաղաքամէջ գտնուող Վանի Հայոց Առաջնորդ. Տեղապահ Եզնիկ վարդապետ Ներկարտաբեանի *) միջեւ փոխանակուեցան չարք մը յատկանշական նամակներ, որոնցմէ մէկ քանիսը կը ներկայացնեմ հոս, յա-*

*) երկու տարի առաջ մեռաւ Եգիպտոսի մէջ։

բակից ձանօթութիւններով՝ նկատի ունենալով որ անոնք ամէնէն առաջ թանկագին փաստաթուղթեր են և տարբեր ուղղութեամբ մը կը լուսաւորեն վաստակաւորական Հերոսամարտը և ժամանակակից թուրք կառավարութեան ոճրագործ ձգտումները։

Նամակային յարաբերութեան նախաձեռնութիւնը կը պատկանէր կուսակալ Ջէվդէթի, որ իր առաջին նամակը գրեց վանի իտալական հիւպատոս պ. Սբօրդօնիի, Համուտ Աղայի զօրանոցի կործանման յաջորդ օրն իսկ (Ապրիլ 10), անշուշտ կատարելապէս վստահ ըլլալով թէ այդ նամակի բովանդակութիւնը անպատճառ պիտի յայտնուի Հերոսամարտի ղեկավարներուն։

Ահա՛ այդ նամակը.—

«Սիրելի Սբօրդոնի էֆէնտի,

«Ռուվարարները, որոնք իրենց պատրաստութիւնները լրացնելու համար ձեզի դիմացին երեք չորս օր ժամանակ չտեսնելու նպատակով, վերջապէս արժանացան իրենց փափաքներուն։ Երեկուշաթի գիշեր իրենց թեւերուն վրայ նշաններ կրող*) և մինչեւ առտու երգեր երգող երիտասարդներ Համիտէի զօրանոցին (Համուտ-Աղայի) մէջ նահատակեցին պահակը, կտրեցին թելէֆոնի թելերը և յարձակելով Հայ Փողոցի հեռագրատան վրայ՝ գրաւեցին ու գործի սկսան **)։ Արթուն կեցող մեր զոհատներն ալ, բնականաբար, պատասխանեցին։ Ամբողջ ժամ մը չատ մը պահակներու, մահուան սպառնալիքով, բուռն կրակին թոյլ չտուի որ պատասխանեն։ Վերջապէս, երբ հասկցայ, թէ խռովութիւնը ընդհանուր է և Քաղաքամէջ, Առաջնորդարան զրկած ոստիկաններուն վրայ կրակ կը բացուի՝ հրաման տուի... Ահա ամէն կողմ կռիւ տեղի կ'ունենայ։ Անգիտ որ պետութեան այսպիսի կարեւոր պատերազմի մը մասնակցած տեղ դատապարտեցին, անտարակոյս պիտի առնեն իրենց արժանի պատիժը։ Քաղաքամէջ, մասնաւորա-

---

*) Հայ մարտիկներէն ոչ ոք իր թեւերուն վրայ նշան ունէր, բացի կարմիր խաչի ծառայողները եւ խաղաղ ու անզէն ոստիկանները։

**) Այս տողերով Ջէվդէթ կուռի սկզբնաւորութեան յանցանքը կը ձգէ հայերու վրայ։ Ասոր ի պատասխան, ինչպէս քիչ անդին պիտի տեսնուի, թէ իտալական հիւպատոս պ. Սբօրդօնի եւ թէ վանի Գերմանական Շրջանակի եւ Որբանոցի վարիչ Հէր Սփէռլի շատ որոշ կերպով կ'ապացուցանեն թէ նախայարձակը եղան թուրքերը։

պէս հաւաքուած դիւղացիները, այրեցին բոլոր պատճառները եւ երկիր իրիկուն ալ շուկան։ Ամեն տեսակ խոստութիւն ցոյց կուտամ, որպեսզի այս ոճրագործներեն եւ ոչ մեկը ազատուի։ *Միեւնոյն վիճակը պիտի ունենան նաև այն անիծապարտները, որոնք դինամիթով Համիտիէ զօրանոցը քանդելու հաժարձակեցան և, փառք Աստուծոյ, անվնաս կերպով պայթող դինամիթի առաջ քերած հրդեհի պատճառով, մուզիք գարնելով ուրախութիւն յայտնեցին։* Մեր գոյութեան դաւողները բնաւ տարակոյս չկայ որ պիտի ճզմուին։

Շատ կը ցաւիմ, որ դնդակ ինկած է ձեր տուն։ Սակայն այդ պարագան մեկ անիծեալ գործն է հայերուն որոնիլ, աշխարհի առջեւ իճգիճգիին իրաւացի ցոյց տալու համար, հազար տեսակ սատանայութիւններ կը հնարեն։

Չեզի ծանօթ է, որ անգլիական հիւպատոսարանի մէջ գըտնուող պահակներէն զատ, այդ կողմեր ջոկատներ չունէինք։ Իսկ պաշարուած խնդճ պահապանները մինչեւ վերջը յարգանք ցոյց տուին ձեր դրօշակին։ Պահապաններէն մէկ երկու հոգի նահատակող ապստամբները հիւպատոսարանն ալ *վառեցին։ Իրենց խելքով պիտի կրնային օգտուիլ անկէ**)։

Կառավարութիւնը սեղմելու եղանակով *իրենց գոյութիւնը վտանգի ենթարկող այս գաւաճանները կը խորհին, թէ ասկէ պիտի կրնան օգտուիլ և համոզուած եմ, թէ բոլորն ալ գոհ են։* Չեմ բարձրացուցին *և ահա կը տեսնէք, որ կը չարունակուի ամբողջ աստակութեամբ։*

Եթէ կայ միջոց մը այս աղետալի խռովութիւնը դադրեցնելու, այդ ալ բոլոր զէնքերը յանձնելով բացարձակ հնազանդութիւն յայտնել են։

Ռուսերու այսօր վաղը գալուն համոզուած ըլլալով եւ բնաւմու գործողութիւնները դիւրացնելու համար զէնքի փարող ոճրագործները**) թող գիտնան, որ ռուսի ոտքը անգամ մըն ալ սահմանէն

---

*) Հայերը չէին ուզեր «օգտուիլ անկէ», այլ կ'ուզէին անկէ չվնասուիլ։

**) Ոչ Հերոսամարտէն առաջ, ոչ ալ Հերոսամարտի ընթացքին, Վանի հայութեան կամ Դաշնակցութեան կողմէ ոեւէ պաշտօնական կամ անպաշտօն դիմում եղած չէ ոչ ռուս կառավարութեան, ոչ ալ ռուս

ներս պիտի չմտնեք։ Կը ցաւիմ այն ժողովուրդին վրայ, որ հարկադրուած պիտի վճռաւոր ասկէ։

Ժամանակ չունենալուս համար, երկար բարեկ քան մը պիտի չկրնամ գրել։ Կ'ուզեմ տեսնուիլ ձեզ հետ, ասկայն, խորհելով թէ հայեր ձեր կեանքին պիտի դաւեն եւ զօրքին պիտի վերագրեն, *յարմար կը տեսնեմ որ առայժմ չձեռնարկուի։ Կը խնդրեմ, որ միշտ դրօշակ պարզէք*, տեղի ունենալիք յարձակման առնն *պատուհաններէն ալ դրօշակ ցոյց տուէք։ Ձեր տուն տեղը թէև ցոյց տրուած և բացատրուած է բոլոր ջոկատներուն, բայց կը գնահատէք թէ կացութիւնը ինչքան խառնակ ըլլալուն պատճառով, ամէն կողմ աչքի զարնելու աստիճան դրօշակ գտնուեցնելը կարեւոր է*, որովհետեւ յարձակումը չափազանց բուռն եւ վճռական պիտի ըլլայ։

*Կը խնդրեմ, որ հիւպատոսարանին մէջ պաշտպանէք պ. Ալկարդին**), *Րէժիի տնօրէնը***) *և նեղս մնացած մեր պաշտօնեաները։*

Խռովարարները առջի գիշեր այրեցին Հանրայն Պարտուց պատսօնատունը, Բանկը, եւ Րէժին***) ու թեւ ռումբերով միջնեւ կառավարչատուն յարձակեցան****) *բայց հակահարուածի գնդի վրայ*

բանակի հրամանատարութեան։ Մէկ քանի անգամ, սուրհանդակներու միջոցաւ, նահանգներ ղրկուեցան հայ կամաւորական բանակի հրամանատարութենէն զէնք ու ռազմամթերք ստանալու յոյսով։ Զորս հինգ անգամ մեկնող սուրհանդակներէն միայն մէկը հասած է Պարսկաստան, բայց, ինչպէս յայտնի է, մինչեւ կռիւներու յաղթական վախճանը դուրսէն մէկ հատիկ փամփուշտ իսկ չըստացուեցաւ։

*) *Աւստրիացի, Վանի Օսմ. Բանկի տնօրէնը։*

**) *Եւրոպացի։*

***) *Երեք հիմնարկութիւններն ալ կը գտնուէին Քաղաքամէջի շրջանը։*

****) *Զէվդէթի այս ակամայ խոստովանութիւնը, միեւնոյն ատեն թանկագին տեղեկագիր մըն էր Այգեստանի պաշարուած հայութեան համար, որ Ապրիլ 4էն ի վեր պարզապէս ոչինչ գիտէր արտաքին աշխարհի, մասնաւորապէս Քաղաքամէջի բախտակից հայութեան եւ անոր բուռ մը քաջերու վարած հերոսամարտի մասին։ Այգեստանցու համար կը պարզուէր, ուրեմն, թէ Քաղաքամէջը ոչ միայն անձնատուր եղած, կամ Զէվդէթի ծուղակն ինկած չէ, այլ, ընդհակառակը, ապշեցուցիչ արագութեամբ կոտրած է թշնամիի ժէջքը՝ հրդեհելով թրքական շատ մը կարեւոր դիրքեր եւ գրաւելով Օսմ. Բանկի, Հանր. Պարտուց վարչութեան, Րէժիի եւ այլ կարեւոր շէնքեր։*

Այգեստանը Քաղաքամէջի կռիւներու մասին քիչ շատ ծանօթու-

փոխելով նահանջել։ Հանրային պարտուց պաշտօնատան կրակ տուած առնն ձեռնարկ եղաւ փախցնել Բանկի դրամարկղը, բայց կարելի չեղաւ։ Սակայն դրամարկղին մէջ բան մը չգտնուելուն համար, պ. Ալկարդին այս պատճառով մտահոգուելու չէ։

Շատախի մէջ կառավարութեան վրայ յարձակելով, մեր ժանդարմները, պաշտօնեաները եւ իսլամ ժողովուրդը սպանող դաւաճաններու *մեծ մասը, ժամանող մեր զօրաւորներու կողմէ ոչնչացան։* Եկեղեցիի եւ մեկ երկու տեղերու մէջ ամրացողները պաշարուած են։ *Այսօր* կը սպասեմ *առանց բոլորի արժանի պատիժը կրած ըլլալու* լուրին,

Բաշկալէէն և Սարայէն առաջացող մեր զօրաւորները ճամբաները կտրող ապստամբները *ընկճելով* կը *մօտենան։ Մօտերս զանոնք ընկճել* կը *յուսամ։*

Տիկիններուն յարգանք և շատ բարեւներ, սիրելիս,

Կուսակալ

10 *Ապրիլ*, 331 (1915) *Ջէվդէթ*)* »

Ջէվդէթի նամակին ի պատասխան, վանի իսլամական դերհիւպատոս Զ. Սթօրդոնի յաջորդ օրը, Ապրիլ 11 ին, ղրկեց հետեւեալ շատ բնորոշ նամակը.—

«*Վսեմ Տէր,*

Պատիւ ունիմ հաստատելու ձեր երէկուայ նամակը։ Շատ կը ցաւիմ, որ ձեր վսեմութիւնը այն համոզումը զոյացուցած

թիւններ ստացաւ միայն Ապրիլ 24ի գիշերը, Քաղաքամէջի Դաշնակցական կոմիտէի կողմէ հազար ու մէկ դժուարութիւններով ճամբայ հանուած սուրհանդակներէն, որոնք մէկ քանի օր Այգեստան մնալով եւ Արամէն նամակներ վերցնելով թէեւ փորձեցին Քաղաքամէջ վերադառնալ, բայց չյաջողեցան, Այգեստանէն դուրս գալով՝ անոնք գրեթէ ամբողջ շաբաթ մը հարկադրուած եղան սպասել Շահբաղի-Լէզկ բլրակներու միջեւ՝ մինչեւ Մայիս 3, վանի ազատութեան օրը։

*) *Ջէվդէթի նամակաբերը թուրքերու մէջ մնացած 15 տարու հայ պատանի մըն էր։ Թուրք ոստիկանները նամակաբերը առաջնորդեցին մինչեւ խաչ փողոցի իրենց դիրքը եւ ճերմակ դրօշ մը տալով ձեռքը, ղրկեցին դէպի հայկ. դիրքերը։*

է, թէ ևս կոմիտէի*) միջնորդութիւնը ստանձնած ըլլամ անոր ժամանակ չահեցնել տալու համար: Կրնաք վստահ ըլլալ, որ իմ դիմումներս միայն նպատակ ունէին ծառայութիւն մը ընել թէ կառավարութեան և թէ ժողովուրդին, խափանելով, եթէ կարելի ըլլար, ներկայ դէպքերը: Ձեր վաեմութեան հետ ունեցած խօսակցութեան միջոցին չատ անգամ պատիւ ունեցայ մատնանշելու, թէ կրնան ցաւալի դէպքեր առաջ գալ, ինչպէս որ պ. Սփհրն իր նամակին մէջ կը յիշէ միլիսցերու անցակս վերաբերումը, երբ անոնք ձեր վաեմութեան տուած հրամանները կէտ առ կէտ գործադրելու անկարող եղան:

Սակայն ես դեռ հաստատ համոզուած եմ, որ ձեր վաեմութեան մօտ 12 տարիէ ի վեր ճանչցած վեհանձն ու մարդասէր զգացումներուն չնորհիւ պիտի կարենաք գտնալ համաձայնութեան դետին մը, իրերու դրութիւնը փոխելու և արիւնհեղութիւնը արգիլելու համար: Վստահ եմ ձեր կարողութեան և մեծ փորձառութեան վրայ, թէ պիտի կրնաք գտնել և ընել այնպիսի առաջարկ մը, որ լաւ ընդունելութիւն պիտի գտնէ հայ տարրին կողմէ:

Գալով այն առաջարկին, որ կ'ընէք հայերուն զէնքերը յանձնելու և բոլորովին անձնատուր ըլլալու մասին, իմ կարծիքով, իրերու այս վիճակին մէջ, այդպիսի առաջարկ մը ապարդիւն պիտի մնայ:

Հայերը զէնքի կը դիմեն այն համոզումով թէ կառավարութիւնը, զինուորական հարցի պատրուակով կ'ուզէ զիրենք անխտիր բնաջնջել, և, առանց ապասելու կամ յուսալու ուսերէն ոեւէ օգնութիւն, հասատ կերպով որոշած են պատպանել իրենց ընտանիքներուն կեանքերը:**)

Ես ալ ձեզի պէս կը ցաւիմ անդլիական հիւպատոսարանի կործանման, ինչպէս նաև հոն մնացող ժանդարմներուն վրայ, սակայն, իմ առած անձնական տեղեկութիւններուն համաձայն, հոն գտնուող պահակները առաջին անգամ կրակ բացած են, առանց յարձակում կրած ըլլալու:

---

*) Թուրքերը եւ մանաւանդ կառավարական շրջանակները կոմիտէ ըսելով միշտ Հ. Ց. Դաշնակցութիւնը կը հասկնային.

**) Ընդգծումները միշտ հեղինակինն են.

կը տեղեկացնեմ նաև ձեր վեհմտութեան, որ բնդացօթի ռումբ մը հանդիպեցաւ ռուսական հիւպատոսարանին*) եւ պայթեցաւ։ *Տեղւոյն ժանդարմները և խաւազները սոխպուած եղան անկէ քաշուելու։ Պէտք եղած միջոցներ ձեռք առի, որ ոչ ոք այդ հիւպատոսարանը մտնէ։* Հինգ գնդակներ ալ իմ հիւպատոսարանիս հանդիպեցան, *բայց, բարեբախտաբար, միայն նիւթական վնաս տուին։*

Յոհնութեամբ իմացայ, որ ձեր վեհմութիւնը պէտք եղած հրամանները պիտի տայ, որ հիւպատոսարանիս ուղղութեամբ գնդակ և ռումբ չնետուի։

Ձեր հրամաններուն համաձայն, հիւպատոսարանիս ամէն կողմերը դրօշակ դնել տուի, որ յայտնի երեւի։ Պատիւ ունիմ ձեզ իմացնելու որ հպատակներուս, պաշտպանեալներուս, ինչպէս նաեւ զանազան պաշտօնեաներու և իրենց ընտանիքներուն՝ ապաստան տուի. բայց, ինչպէս ձեր վեհմութեան ծանօթ է, հիւպատոսարանս այդ ամէնը կարենալ ընդունելու չափ ընդարձակ չըլլալով, ստիպուած եղայ տանս կից ուրիշ երկու տուներ վարձել։ Պատիւ ունիմ իմացնել ձեզ, թէ այդ չէնքերուն վրայ ալ դրօշակս պիտի պարզեմ։

Կը հաղորդեմ պ. Ալկարդիին, ինչ որ իր մասին գրած էք. ինք ձեզ առանձին նամակ մը պիտի գրէ, նկատի ունենալով իմ տանս եղած խճողումը, դժուար է ինձ ապաստան տալ իրեն և իր մօտ ապաստանած ընտանիքներուն։ Ուստի ես ալ իրեն հետ կը խնդրեմ ձեր վեհմութենէն, որ թոյլատրէք իրեն տան վրայ դրօշակ քաշելու՝ իր և իրեն քով ապաստանածներուն պաշտպանութեան համար։

Պ. Լէմին տուն է։ Հիւանի բէյը ձեզ արդէն գրած է որ հիւպատոսարանս կը գտնուի ընտանիքին հետ։ Հարկ դատեցի ապաստան տալու և պաշտպանելու զինքը, իր տան ըմբռնութեանէն և հրեհումէն վերջը։ Կը խնդրեմ ձեր վեհմու-

---

*) Ռուս-թրքական պատերազմին հետեւանքով, ռուսական վանի հիւպատոսարանի շէնքը յանձնուած էր իտալական հիւպատոսի խնամքին։ Հիւպատոսարաններու վրայ ռումբեր եւ գնդակներ նետելով, թուրքերը նպատակ ունէին մանաւորապէս խուճապ ստեղծելու օտար պաշտօնեաներու եւ հոն ապաստանած ժողովուրդին մէջ։

թեննէն, որ պաշտպանէք Ռու. ընտանիքը, ինչպէս նաեւ տիկ. ը Սանֆօրը (ֆրանսական նախկին հիւպատոսին կինը)։ Ամերիկեան միսիան ինձ հաղորդեց ձեր նամակին պատասխանը։

Հեղինակաւոր աղբիւրէ առած տեղեկութեանս համաձայն, հոն, ինչպէս նաեւ գերմանական շրջանակին *) մէջ, բնաւ գինեալ մարդ չկայ, այլ միայն կին, տղայ և հիւանդական մարդիկ։ Ինձի կը վստահացնեն, թէ ոչ մէկ գնդակ նետուած է այդ շրջանակներէն. կը խնդրեմ ուրեմն, որ պէտք եղած միջոցները ձեռք առնէք անոնց պաշտպանութեան համար։

Ոչ ոք գտնելով, որ յանձն առնէր ներկայս ձեզ բերելու, պարտաւորեցայ խնդրել դոկտ. Հշերէն, որ զայն ձեզ հասցնէ ապաքինեալի **) մը միջոցաւ։ Այս վերջինս իր կամքովն է, որ քաղաք կիջնայ։ Կը վստահեցնեմ ձեզ, որ այդ ապաքինեալին առաքումը նպաստակ չունի ամերիկեան հիւանդանոցին մէջ հայ վերաւորներուն համար տեղ բանալու. ի հաստատութիւն խօսքիս կը խնդրեմ, որ նամակաբերը վերադարձնէք, ինչպէս նաեւ երէկ ձեզ ղրկուած ապաքինեալները, ինչ որ մեծ հաճոյք կը պատ-

---

*) Ամերիկեան Շրջանակին մէջ ապաստանած էին աւելի քան 2000 հոգի — կիներ, ծերուններ եւ երախաներ, որոնց հանդէպ սիրալիր էին ամերիկացի միսիոնարները՝ Դոկտ. Հշերը, Մր. Եարօ եւ իրենց տիկինները, կատարելապէս չէզոք՝ քաղաքական խնդիրներու մէջ, պէտք է ըսել թէ Ամերիկացիներու, ինչպէս նաեւ Գերմանացի միսիոնար Հէր Սփէրրի եւ իտալական հիւպատոս պ. Սբօրդոնիի համակրանքը շօշափելիօրէն հակուած էր դէպի իր կեանքի եւ ազատութեան համար պայքարող հայութիւնը։ Ամերիկեան Շրջանակը, ինչպէս նաեւ Գերմանական Շրջանակը, անշուշտ ոչ մէկ ապահովութիւն կը ներկայացնէր հոն ապաստանող հայերու համար։ Հոն, օրինակ, թրքական գնդակներէ սպանուեցան երկու երախաներ եւ Ջէվդէթին նամակ տանող պատւաւ հայ կին մը։ Թրքական ռումբերով խորտակուեցաւ Ամերիկեան դրօշակը, ջարդուեցան Դոկտ. Հշերի բնակարանի ապակիները եւ անոր ընտանիքի անդամները հրաշքով միայն ազատեցան ստոյգ մահէ... Ամերիկեան միսիոնարներ, պ. Սբօրդոնի, Հէր Սփէրրի, Միս Նէփի եւայլն, կռիւներու ընթացքին իրենց կողմէ մասնաւոր տեղեկագիրներ ղրկած են Կովկաս՝ հայ սուրհանդակներու միջոցաւ՝ առանձնապէս ծանրանալով վանի հայութեան ծանր կացութեան վրայ։

**) Նամակատարը թուրք գրնուոր մըն էր, որ ուրիշ շատ մը վիրաւորներու հետ ծրիօրէն կը խնամուէր ամերիկեան հիւանդանոցին մէջ։

ճառէ ինձ։ Կրնայ ձեր վահմութիւնը վստահ ըլլալ, որ անոնց տեղերը հիւանդանոցին մէջ բաց են և թէ միւս գինւորներուն պէս պիտի խնամուին։

Թիւրիմացութիւններու տեղի չտալու և ապաքինեալներու առաքումը դադրեցնելու համար, կը խնդրեմ ձեր վահմութենէն, որ հաճի ինձ յուշագրել միջոց մը, իրենց հետ հաղորդակցելու համար։

Վանի իտալական դեր-հիւպատոս
Ջ. ՍԻՕՐԴՕՆԻ»

Վան, 11-24 Ապրիլ, 1915

Պ. Սրտրդօնիի նամակին կից, Գերմ. Երջանիկի և Որթաղոյի վարիչ Հէր Սիէռի ալ, կուռի ակզբնաւորութեան մասին հետեւեալը գրեց կուսակալ Ջէվդէթի։

«Նորին Վահմութիւն Ջէվդէթ Բէյ,
Կուսակալ Վանի Վիլայէթի,

Շատ սիրելի բարեկամ,

Եթէ անցեալ կիրակի ձեզ հետ խօսեցանք (*), յոյս ունէինք որ հայերու և կառավարութեան մէջև գոյութիւն ունեցող հրատապ խնդիրները պիտի կրնային կարգադրուիլ երկու կողմերուն համար ալ ընդունելի եղանակով մը։ Դժբախտաբար մեր յոյսը չիրականացաւ. Ընդհակառակը, խնդիրները սկսան լուծուիլ ուրիշ եղանակով մը։ Ապրիլ 7ին, առաւօտեան կողմը, ժամը 6ին, քանի մը կիներ, որոնք հետապնդուած էին կուռուպաչ դիւղին մէջ, Շուշանց գիւղէն վար իջան քաղաքին մէջ ապաստան մը գտնելու համար։ Անոնք տեխուեցան անցնիլ գինուորներու գիծ մը։ Երիտասարդ կին մը, որ մեր օրիորդէն եղած էր, խնդրեց գինուորներու կողմէ։ Այդ կինը, որուն ամուսինը պատերազմի սկիզբէն իվեր գինուոր կանչուած էր, կ'ազատէ ինքզինքը՝ թողնելով իր կապոցը և ետևնակը։ Ձեր գինուորները կը սկսին հրացան կրակել և յետոյ ուրիշները կը շարունակեն։ Ետևնք բոլորը տեղի կ'ունենային մեր Երջանիկին դիմաց և մեր աչքերուն առջև։ Ասոր վրայ շատ կը ցաւինք։ Անցեալ գիշեր վերջէն սոսկալի կրակ բացին մեր Երջանիկին դէմ։ Մենք ենթակայ էինք մեծ վտանգի մը։ Բարեբախտաբար ոչինչ

*) Տես էջ 49։

պատահեցաւ: Երէկ գնդակնեբը մտան մեր Շրջանակը: Մեր ուսուցիչներէն մէկը գրեթէ սպանուելէ ազատեցաւ...:

Սիէոն» (*)

Պ. Սբօրդոնիի նամակին ի պատասխան, երկու օր ետք, Ապրիլ 13-ին, Ջէվդէթ կարճ նամակով մը կը ծանուցանէր Այգեստանի հայութեան՝ պ. Սբօրդոնիի գլխի վրայով՝ թէ ինք վճռած է մինչև վերջը տանիլ բնակչման քաղաքականութիւնը և թէ ղէնքերը յանձնելու և բացարձակ հնազանդութիւն յայտնելու իր պահանջը վերջնական է:

Ահա այդ երկրորդ նամակը ամբողջութեամբ.—

«Իտալական հիւպատոս

Սբօրդոնի էֆէնտիի,

Ձեր պատասխանը դարմանք պատճառեց ինձ: Ես չըսի ձեզ թէ աշխատեցաք ապստամբներուն ժամանակ չտալու համար: Ապստամբները մեր մէջեւ եղող հանգամանքէն օգտուելու համար, ինքզինքնին հարստահարեալի տեղ դնելով և հնազանդելնին յայտնելով, ուղեցին երեք օր անցուցնել, այսպէս ըսի ես: Ու արդարեւ այդպէս եղաւ: Այսու ամենայնիւ, փառք Տէրոջ, իրենց ձըրագիրներուն մէջ չյաջողեցան: Այժմ բոլոր ճամբաները բռնել ուի. լեռները, գետիկները (լեռնանցք) բռնողներուն և մեր կառավարներու վրայ կրակ բացողներուն (**) մեծ մասը Աստուծոյ չընորհիւ յաղթուեցան և պատժուեցան: Կը յուսամ, որ հոս ալ մօտ օրեն վերջ պիտի տամ խռովութեան:

Մինչև որ զինուած մարդոց հետաքրքրութիւն չունենուի, մեր թնդանօթաձիգները կրակ չպիտի բննեն: Այդպէս հրամայեցին և այպէս ալ կ'ընեն, Տէր և Տիկին Սանֆօռ կատարեալ հանդարտութեամբ և հանգստութեամբ իրենց տուները կը գտնուին: կառավարութիւնը գիտէ իր պարտականութիւնը: Ցաւի արժանի է ձեր այն արտայայտութիւնը, թէ անոնց վրայ յարձակում մը տեղի կ'ունենայ: Մինչեւ որ բոլորն ալ իրենց զէնքերը յանձնելով

---

*) Հրատարակուած վանի «Աշխատանք»ի մէջ, 1915, Յունիս 24-թիւ 27—226:

**) Արճակ-խառակոնիս շրջանի հայերուն կ'ակնարկէ, տես, էջ 116—121:

բացարձակ հնազանդութիւն չյայտնեն, հարկադրուած եմ շարունակել պատիժի գործը։

Կառավարութիւնը խռովարարներու հետ պայմանագրութիւն, դաշնադրութիւն չի կրնար կնքել։ *Ահիկա կը գնահատէք հարկաւ։* Բացի հիւպատոսարանէ ուրիշ տեղ դրօշակ բարձրացնելը ընդունելի չէ։ Այս բանը յայտնեցէք ձեր դրացիներուն,

Սէրս կը յայտնեմ։

13 Ապրիլ, 331 (1915), Վան ՋԷՎԴԷԹ» (*)

Նամակային յարաբերութիւնները պահ մը ընդհատուեցան և սակայն Ջէվդէթի կողմէ աւելի ետանդուն կերպով վերսկսան Ապրիլ 17ին և յաջորդող օրերուն։

Ահա Ջէվդէթի երրորդ նամակը՝ ուղղուած իտալական հիւպատոս պ. Սբօրդոնիի։

«Սբօրդոնի էֆէնտիին,

Սուլթանի գահակալութեան առթիւ չնորհաւորութիւն պարունակող ձեր նամակը առացայ։ Շնորհակալ եմ։

Բիթլիսեն, Կարկառեն յառաջացող մեր ջոկատները կը պատժեն ճամբաներ կտրող ապստամբները *և հնազանդութիւն յայտնող գիւղացիները կը հովանաւորեն ու կը պաշտպանեն* **)։

Թիմարեն յառաջացող մեր ջոկատներն ալ Տիրամէրի մէջ հաւաքուող ապստամբները ոչնչացնելէ ետք (***) *Ալիւր գիւղը հասան։ Ալիւր գիւղը և շրջակայքը գտնուող քանի մը գիւղերու բնակիչները հնազանդութիւն յայտնելուն պատճառով հովանաւորութեան (****)՝ պայմանով որ իրենց զէնքերը յանձնեն և հոս հոն թա-*

---

*) Ջէվդէթի այս երկրորդ նամակը հայ դիրքերը հասցուց ասորի պատաւ կին մը՝ ներմակ դրօշակ մը բռնած։

**) Մինչդեռ այդ շրջանի գիւղացիութիւնը ծուարած էր փեսան-դաշտի մէջ Դաշնակցական մարտիկներ լեռնի, իսկ Սպարկերտի մէջ Լաթօի թեւերուն տակ։ Մնացեալները ոչ թէ հովանաւորուած եւ պաշտպանուած, այլ անխնայ կոտորուած էին Ջէվդէթի ջոկատներուն կողմէ։

***) Տիրամէրի մէջ ոչ ապստամբութիւն, ոչ ալ նոյնիսկ մէկ հատիկ ատրճանակ պայթած է։ Ոչնչացուողները անզէն ու անմեղ հայ գիւղացիներ էին ու թրքական բանակին ամէնէյի պաշտօն կատարող զինաթափուած հարիւրաւոր հայ զինուորներ։

****) Ալիւրի եւ շրջանի գիւղացիութեան մէկ մասը ապաստանեցաւ Վանի լիճի Լիմ կղզին, մաս մը միացաւ Շիրինի ղեկավարութեամբ

փառելով՝ գեօւրեանց տեղի չտալու համար, իրենց երիտասարդները զինուորութեան յանձնեն... (*)։

Աւանցի ժողովուրդը կատարեալ հնազանդութեան մէջ գըտնըւելուն համար, ամէն կերպ չնորհ և դիւրութիւններ կը տեսնէ կառավարութեան կողմէ։

Սարայեն եւ Արճակեն եկող ոյժերը կը պատժեն տխմար ապրստամբներ (**), *որոնք ճամբաներուն վրայ խրամներ չինելով, կ'աշխատին խափանել անոնց ժամանումը։*

Այսօր Դարմանի Գիւղի եւ Կողպացի կողմերը գտնուող ապրստամբներն ալ իրենց պատիժը պիտի կրեն։ *Քաղաքամէջի հաւաքուած խռովարարներու մեծ մասը, որոնցմէ չատերը հակցուած է թէ դուբսէն-գիւղերէն հաւաքուած մարդիկ են, ընկճուեցան։ Եկեղեցու, Առաջնորդարանի և Բերդի տակի մէկ երկու տուներուն մէջ ամրացողներուն գործը այսօր վաղը կը վերջանայ։ Այդ դատաճանները, որոնք հակառակ կրկին ու կրկին զեկոյցներուս մինչև մէկ քանի օր առաջ պատասխանելով իրենց ընտանիքները դուրս չհանեցին և հրապարակով յայտնեցին թէ թշնամուն օգնելու համար խռովութեան կը ձեռնարկեն,* բնականաբար բոլորն ալ պիտի կրեն իրենց արժանի պատիժը։ (***)

Ամերիկացիներու եկեղեցին առաջ դիպչելու մասին եղած պատայայտութիւնը ուրիշ բան չէ, եթէ ոչ խռովարարներուն ամէն կերպ օգնելու համար Ամերիկացի միսիոնարներու մեկ յերիւրանքը, որուն, ցաւ ի սիրտ, չենք տարակուսիր...

Այգեստան հասնող գաղթականութեան եւ փոքրիկ մաս մըն ալ, ապաւինելով Զէվդէթի եւ իր կառավարութեան «շնորքին»՝ բնաջնջուեցաւ։

Իսկ Աւանցի գիւղացիութիւնը, ճիշտ է, «խնայուեցաւ» եւ իր ամբողջ ունեցած-չունեցածով թուրք կառավարութեան սեփականութիւնը դարձաւ, բայց, իրականին մէջ, այդ գիւղը միայն հերթի կը սպասէր կոտորուելու համար։ Ան փրկուեցաւ միայն շնորհիւ թուրքերու խուճապահար փախուստին։ Աւանցիներու առագաստանաւերով փախչող Զէվդէթն ու իր գործակալները, ի վարձատրութիւն այդ գիւղի խոնարհութեան, վանի ծովի միւս ափին, Դատվանի մօտ, կոտորեցին գիրենք փրկող Աւանցի 125 հայ նաւաստիները...

*) *Բնորոշ է, չէ՞, հայ երիտասարդները զինուորութեան կուզուէին միայն անոր համար, որպէսզի «հոս հոն թափառելով գէշութիւններ չընեն...»։*

**) *Այդ շրջաններու հայութեան «տխմարութիւնը» կը կայանայ զինուած դիմադրութեան եւ Ապրիլ 7-ի պատմական ջարդի ծրագրէն փրկուելուն եւ Այգեստան ապաստանելուն մէջ...*

***) *Քաղաքամէջի հայերուն վերաբերող այս ամբողջ հատուածը սուտ է։ Քաղաքամէջի հելոսները ոչ «ընկճուեցան», ոչ յայտնեցին թէ ռուսի գալուն կը սպասեն, ոչ ալ „դուրսէն“ ոեւէ մարդ ունէին իրենց մէջ...*

կը տեսնէք որ կրակ կը բացուի Արարքի կողմէն և Սահակ բէյի տունէն խլամ թաղերը խուժելու աշխատող խռովարարները դէմ։ Այսուհանդերձ, ուսաներ գործողութիւնները դիւրացնելու համար խոովութիւն յարուցանող եւ բնակչութեան ժամանումին սպասելով հնազանդութիւն չյայտնող այս ոճրագործներուն հանդէպ, բնականաբար, ընդհանուր յարձակում մը տեղի պիտի ունենայ եւ այն ատեն, ըլլայ Ամերիկեան, ըլլայ Գերման որբանոցներուն մեջ, եւ ուր որ ուխտաւին ամրանալ, այն տեղին վրայ կրակ պիտի բացուի եւ պիտի ուխտաւորուի զանոնք յաղթել եւ պատժել։ Ասոնց չնորհիւ այս խնդրին վերջ պիտի դրուի։

Տիարբէքիրի մէջ շատ մը զէնքեր և բօմբաններ ձեռք բերուած են և ժողովուրդը հաւատարմութիւն յայտնելով՝ քօմիթաճիները մատնանշած է, որուն վրայ այդ չարաչուք ոճրագործները ձերբակալուած ու բանտարկուած ըլլալով, խնդիրը հանդարտութեամբ լուծել յաջողուած է։

Իսկ վանեցիները իրենց ամբողջ գոյութեամբ կ'աշխատին քօմիթաճիներու և մասնաւորապէս ռուսներու փափաքներուն համար։ Հետեւաբար բոլորն ալ պատիժի պիտի արժանանան։

Քաղաքամէջ գտնուած տուներու մէջ բնդհանօթի կրակով կոտոր եղած դիակներու տեսարանը, բնականաբար, բոլորս ալ ցաւ կը պատճառէ։ Սակայն, կառավարութիւնը, (որ կը տեսնէ թէ իր գոյութեանը կը դաւեն) և ժողովուրդը, պարտաւոր են մինչև վերջ պայքարիլ՝ այն պարագային երբ ապստամբները բացարձակ հնազանդութիւն յայտնելով դիմում չկատարեն։

Այս պահուս Այգեստանի պահականոցէն կը տեղեկացուի թէ Նալբանդեաններու տան դէմ գտնուող տան մը վրայ օսմ. դրօշակ բարձրացուելէն անմիջապէս ետք, տունը հրդեհուեցաւ։ Այնպէս կ'ենթադրեմ, որ այդ տան մէջ գտնուողները հնազանդութիւն յայտնել ուզած են, միայն թէ իրողութիւնը ապստամբները իմանալուն պէս տունը այրած են... Եթէ խնդիրը ենթադրածին պէս է, խաղաղութեան յոյս կայ։ (*).

Գրած էի թէ Ալկարդի էֆ. եթէ հնարաւորութիւն կ'ունենայ թող գայ։ Պատասխան մը չառի։ Իր գտնուած տունը վտանգաւոր է, որովհետև շուրջը շատ մը խռովարարներ հաւաքուած են։ Շնորհ ըրէք հաղորդելու իրեն որ հոն չմնայ, եթէ չի կրնար այս կողմն անցնիլ, ձեր քով թող մնայ։

Կուսակալ ՋԷՎԴԷԹ»

17 Ապրիլ, 331 (1915)

---

*) Այս «հնազանդութեան, դրօշակի, հրդեհի եւ ՋԷվդէթի ենդատրութեան» պատմութիւնը շատ վաթնոց սուտ մըն էր...

Ջէվդէթի այս նամակին՝ վանի իսալական հիւպատոս պ. Սբօրդոնի գրուց հետեւեալ նամակը, որ ունէ մեկնութեան չի կարօտիր.

«Վաեմ Տէր,

Պատիւ ունիմ հաստատելու ձեր առջի օրուան նամակը: Ա-նոր պարունակութիւնը քանի մը անձնաւորութեանց տեղեկացնելը օգտակար դատեցի: (*)

Ձեր վաեմութեան նամակէն կը հասկցուի որ խաղաղ ազգաբնակութիւնը կառավարութեան պաշտպանութիւնը և բարեացակամութիւնը կը վայելէ: Դժբախտաբար հոս հասած լուրերը կը պատմեն խժդժութիւններ, որոնք գործ դրուած են գիւղերու մէջ ապզէն ժողովուրդի վրայ: Այս լուրերը հայ ժողովուրդի վստահութիւնը բոլորովին խախտեցին եւ անոր մէջ այն համոզումը գոյացնելով թէ կառավարութիւնը ընդհանուր ջարդերու ծրագիր մը ունի, իրենց ապահովութեան տուին:

Գալով Ամերիկեան եկեղեցիի վրայ ինկած ռումբերուն, ես ինքս պարտի համարեցի անձամբ հսկատեսելու այդ եւ տեսայ որ Ամերիկացի միսիոնարներու բնակարանները ոչ մեծ էին: Ձեր վաեմութիւնը կրնայ վստահ ըլլալ, որ այս վերջիններս բացարձակ չեզոքութիւն կը պահեն:

Ճ. ՍԲՕՐԴՈՆԻ

Վան, 3 Մայիս (Ն. Տ.) Վանի իտալ. փոխ դեր հիւպատոս

Յ. Գ.— Կը խնդրեմ որ հաճիք ինձ տեղեկութիւն տալ օր. Մելարէնի մասին, որպէսզի հաղորդեմ իր պաշտօնակիցներուն: Կը խնդրեմ նաև, որ պէտք եղած հրամանները տրուին, որպէսզի դեղակները և ռումբերը Ամերիկեան Երջանկներու ուղղութեամբ չնետուին.

ՆՈՅՆ» *

---

*) Գ. Սբօրդոնի Ջէվդէթի նամակը կարդաց Ադամին եւ Ջինուրական Մարմնին, որոնք ազատ թողին զինքը պատասխանելու, ըստ իր հայեցողութեան:

*) Գուսակալ Ջէվդէթի եւ Առաջնորդ- Տեղապահ եզնիկ վրդպ. Ներկարաբեանի միջեւ փոխանակուած նամակները կը վերաբերին Քաղաքամէջի կռիւներուն, որ այս գրքիս մաս չեն կազմեր, Ջերմապէս կը յանձնարարենք կարդալ Հ. Կոսօեանի «Վան-Քաղաքամէջի Հերոսամարտ»ը աշխատութիւնը՝ հրատարակուած Ամերիկայի «Հայրենիք» ամսագրին մէջ (1928—1929):

ԵՐՐՈՐԴ ՏԱՍՆՕՐԵԱԿԸ

ԵԻ

ՅԱՂԹԱԿԱՆ ՎԱԽՃԱՆԸ

(Ապրիլ 26 — Մայիս 5)

II.

ԱՊՐԻԼ 28— ՄԱՅԻՍ 1

Շուշանցի և վարագի գրաւումէն ետք, թուրքերը իրենց բոլոր ուժերը կեդրոնացուցին Այգեստանի և Քաղաքամէջի վրայ և փորձեցին վճռական հարուածով մը խորտակել Վանի ինքնապաշտպանութիւնը: Վճռական այդ հարուածը փորձուեցաւ Ապրիլ 28ին միայն: Ապրիլ 26ին և 27ին սովորական համախմբումները, հրացանաձգութիւններ ու թնդանօթային ահաբեկումներ միայն տեղի ունեցան:

Ապրիլ 26ի երեկոյեան, թուրքերը երկու ուղղութեամբ և- րեք անգամ կազմակերպուած յարձակում փորձեցին Թազա-Քեան- րէզի և Ուրքաթ Առուի հայկական դիրքերուն վրայ, նպատակ ունենալով սեղմել զանոնք Այգեստանի ներքին թաղերուն մէջ և այդպէսով պաշարման օղակը աւելի պրկել: Հայկական այդ երկու չրջանի դիրքերուն մարտիկները արիաբար դիմադրեցին և յաժո կռիւներէ վերջ ոչ մէկ թիզ հող զիջեցին թշնամիին:

Նոյն օրը, իրիկուան դէմ, թուրքերը ամբակոծեցին Սահակ բէյ, Թովմաղեան, Սիւնաթչեան և Թումլուղեան դիրքերը, բայց առանց յաջողութիւն ունենալու վրայ տուին թնդանօ- թաձիգ մը. սակայ մը և ատիկան զինուոր մը, որ կուզար ապա- յի դիակը փոխադրելու:

Թուրքերը սպանուածներուն նաև Թումլաղեան, Զրուան- դանցեան և Մրտոեան դիրքերուն մօտ, ինչպէս նաև տասնեակ մը սպաներ և վիրաւորներ՝ Ուրքաթ Առուի և Թաղա-Քեան- րէզի ուղղութեամբ:

Նոյն օրուայ, Ապրիլ 26, կռիւներու մասին Արարքի չրջա- նի Տեղեկատու Դիւանը կը գրէր՝ «Կլոր Դարի կողմէն թշնամին ամբակոծեց մեր դիրքերը, բայց ոևէ նպատակի չհասաւ: Տեղի

ունեցող կռիւներուն մէջ Թշնամին կարեւոր կորուստներ տուաւ կլոր Դարի, Փէօթիկեան և Սալախեան դիրքերուն ժօտ»։

Նոյն Դիւանը կը հաղորդէր թէ՝ «Թշնամին ժամ մը առաջ Հայոց Ձորի և Արտամետի զաղթական կիներ ու երախաներ բերելով՝ Արարքի կողմէն մեր դիրքերը զրկեց...»

Ապրիլ 2ին կռիւը փրթաւ Արարքի շրջանին մէջ։ Թուրքերը երկու թնդանօթներով անխնայ ռմբակոծեցին հարաւային ճակատի հայ դիրքերը և առանձնապէս Դներցի Սարգիսի դիրքը։ Մէկ քանի տասնեակ ռումբեր ընդունող այս դիրքը մեծ մասամբ քանդուեցաւ և պաշտպանութիւնը աւելորդ դարձաւ. բայց հայ մարտիկները վճռեցին դիրքի մոխիրներն անգամ չզիջել թշնամիին և պաշտպանուիլ աւերակներու վրայ։ Կատաղած հայկական այդ յամառ դիմադրութենէն, թուրքերը համարձակ յարձակողականի դիմեցին և փորձեցին խուժել ու ողջ ողջ բռնել հայ մարտիկները։ Բայց այնքան ալ հեշտ չէր այդ։ Աւերակներու մէջ ծուարած հայ տղաները բուռն հակազարկի բռնեցին յարձակողները և կարեւոր կորուստներ խլեցին։ Թուրքերը անէծքներ կարդալով ետ վերադարձան, չհամարձակելով իրենց թողած դիակներն անգամ վերցնելու։ Մութը իջնելուն պէս, Դներցի Սարգիսի դիրքը ակտիւ վերաշինուիլ և պատրաստ ըլլալ նոր յարձակումներ և ռումբեր ընդունելու։

Նոյն օրը կարճատեւ կռիւներ տեղի ունեցան Արարքի շրջանի Պնէեան և Դարդանէլի դիրքերուն վրայ, ուր թուրքերը մէկ քանի ապտնուածներ տուին։

Այդեատանի մէջ կռիւները վերջին անգամ ուժգին և խելաթար թափով վերանորոգուեցան Ապրիլ 28ին։ Թուրքերը, վերջին անգամ ըլլալով, այդ օրը հանդէս բերին իրենց բոլոր ուժն ու կատաղութիւնը։

Առաւօտեան չորս թնդանօթներ պետերով Թօփրաք Քալէի բարձունքներուն վրայ, անվերջ, առանց մէկ վայրկեան իսկ ընդհատելու, ռմբակոծեցին Թազա-Բեահրէզի և Յայնկոյսանէրի շրջանի բոլոր հայկական դիրքերը։ Ոչ մէկ պատնէշ պիտի կրնար դիմադրել Թրքական այդ ամէհի գրոհին և կրակէ կարկուտին։ Եւ, մէկիկ մէկիկ, իրարու ետեւէ, դեռ կէսօր չեղած, քանդուեցան Տէր Յովհաննէսեան, Շիրօյեան, Զանթիկեան, Շէկօյեան և Դաբաղ Յէրօյի հայկական դիրքերը։ Այս արիւնքէն

քաջալերուած՝ թուրքերը մոլեգին յարձակումի դիմեցին ամէնէն առաջ Զանթիկեան դիրքին վրայ, ուր գրեթէ քար քարի վրայ մնացած չէր: Հայ մարտիկնելու համար լինել չլինելու հարցը դրուած էր: վայրկեանը այնքան ճակատագրական էր, որ կը թուէր թէ կը վճռուէր ոչ միայն Այգեստանի այդ կարեւոր մէկ մասին բախտը, այլև թերեւս ամբողջ Այգեստանին:

Թրքական զրոհը այս անգամ չդմեցուցիչ արագութեամբ և յանդգնութեամբ կը կատարուէր: Թնդանօթներու, գնդացիրներու և համազարկերու հերթին, հայկական դիրքերու մոխրակոյտերուն առջև կը փայլէին քալլաթար նետուող թրքական զօրքի սուիններն, Պահ մը կը թուէր թէ ամէն ինչ կորած է և թշնամին պիտի կոխկրտէ հայ մարտիկներու դիակները և կրակէ մեռած հայ մարտիկի նման պիտի խրուի Այգեստանի կուրծքը... Բայց հայ մարտիկները ընկճուիլ չէին գիտեր: Անոնք այլևս բաւական կը համարէին «փամփուշտի խնայումը» և «ինքնապաշտպանութիւնը», անոնք կը զգային որ անցնող ամէն մէկ վայրկեան վճռական է թէ՛ իրենց Թանկագին կեանքի և թէ իրենց զօրաւոր բազուկներուն ապաւինած բալանդակ Այգեստանի համար:

Եւ ահա, մէկ մարդու նման, աւելի շուտ բնազդական մըղումով, քան ունէ ձրագրով, հայ մարտիկներն ևս դուրս նետուեցան իրենց մոխրակոյտի վերածուած դիրքերէն և իրենց խլզակ կեցուածքը բռնեցին Թշնամիի գնդակներուն և սուիններուն դէմ առ դէմ... Ժամանակ չկար նոյնիսկ հրացան արձակելու. հարկ էր կռուիլ մաւզէր առ մանակներով: Ատրճանակները կրկին արագութեանը կը յաջորդէին ձեռնառումբերը: Որոնց տրամաբանական կերպով պիտի հետեւէին գործիչ և Ոզմեցի պինուորներ կային, որոնք կը կռուէին քարերով, հրացանի բուներով: Երկու կողմէն ալ կեանքեր զոհուեցան, բայց դեռ ոչ ոք կ'ուզէր տեղի տալ... վրայ հասան երկու տնտեսի քաջերը, Գրիգոր Բուլղարացի և կայծակ Առաքել, առաջինը իր ուժգնութեամբ պաշարով և երկրորդը՝ իր անվրէպ նշանառութեամբ ու տարիքի խիզախութեամբ և...կռուի բախտը բոլորովին փոխուեցաւ:

Յարձակող թուրքերը արդէն չորս կրակի մէջ բռնուած էին: Անոնց եռանդը օգնութեան հասնող նոր զօրախումբ մը կ'անճըրկէր ու չէր յանդգներ արիւնի բաղնիքին մէջ նետուիլ, մինչ

դեռ հայկ. չարք մը դիրքեր կեդրոնացուցած էին իրենց կրակը բացառաբար հայկ. դիրքերը խուժող և գիրկընդխառն կռիւ մտնող թուրք զօրախումբին վրայ։ Գօտեմարտը վերջացաւ և 200 թուրք զինուորներէն 25 դիակ մնաց հայկ. դիրքերու և խրամներու առջև, նոյնքան մ'ալ վիրաւորներ հազիւ փրկեցին իրենց կեանքը կաղնի կաղ փախչելով։ Կռիւը տուղի նստաւ նաև հայերուն։ Անշունչ ինկած էին Ոզմեցի երկու հայդուկներ։ Ընպանուած էին նաև երեք ուրիշ մարտիկներ, մէկը Այգեստանցի և միւս երկուքը գաւառացի. Ծանր ու թեթև վիրաւորուած էին նաև չորս հոգի... Բայց յաղթանակը տարուած էր։ Ոչ մէկ թիզ հող խլուած էր նորէն։

Միեւնոյն վայրկեանին թուրքերը կատաղի ոմբակոծութեան ենթարկեցին հայկական Մրոտեան և շրջակայ դիրքերը։ Թնդանօթային աւերմունքէն վերջ՝ 150ի չափ կառավարական զօրքեր և քիւրդեր առաջ նետուեցան և 50 քայլ հեռաւորութեան վրայ մօտեցան Մրոտեան դիրքին։ Կրկին օրհասական վայրկեան էր։ Հայ մարտիկներու համազարկը չէր վհատեցներ թշնամին։ Ընդհակառակը, ան աւելի ու աւելի առաջ կը նետուէր և կը հասնէր ու կը խրուէր ուղղակի հայկական դիրքերուն աչքը։ Նորէն ուրիշ ելք չկար, եթէ ոչ արհամարհել մահը և փոխադարձաբար առաջ նետուիլ, մահ տալ և մահ ընդունիլ։ Մաւզէր ատրճանակներն ու ռումբերը նորէն կը կատարէին իրենց հրաշքը և մէկ ժամուայ բուռն կռիւը կը վերջանար թուրքերու կատարեալ փախուստով և տասնեակ մը սպաններ ու վիրաւորներով։ Հայերը կորսնցուցին երկու ամրաշէն բանուորներ և զինուոր մը։

Ապրիլ 28ին թնդանօթային անխափան ոմբակոծութեան ենթարկուեցան Արարքի գրեթէ բոլոր դիրքերը։ Միայն երկու դիրքեր ընդունեցին թնդանօթի աւելի քան 80 հարուածներ։ Այս շրջանին մէջ թշնամին յառաջխաղացումի ձախլիկ փորձ մը ըրաւ և միանամուռ դիմադրութեան բախելով իսկոյն ետ վերադարձաւ։ Ընդհատ ընդհատ ոմբակոծութեան Սահակ բէյ, Թալմաղեան և Սիւնէթճեան դիրքերը, ուր հայերը տուին երկու սպանուած և երեք վիրաւոր։

Թուրքերը աւելի յախուռն յարձակումի դիմեցին Ազանիկեան հայկ. դիրքին վրայ։ Ամբողջ օրուան ընթացքին Ազանիկեան և իր շրջակայ մէկ երկու դիրքերը ընդունեցին 250 թնդա-

նօթի ռումքեր... Դիրքը քանդուեցաւ, բայց ամբաշէնները խըրամատ փորեցին ու կառուցին հողէ պատնէշներ, որոնց մէջ ապաստանած հայ մարտիկները չարունակեցին օրհասական պայքար մղել, մինչև վերահաս գիշերը: Այս դիրքին մէջ անվեհեր կռիւ մղեց Մանդանցի Սահակը: Իր անվրէպ նշանառութեամբ ան յաջողեցաւ սպանել երեք ժանդարմներ: Նոյն գիշերը, թշնամիի արեան ծարաւի հայդուկը կ'ուզէր ամէն գնով տեսնել իր զոհերը և, հակառակ թրքական բուռն կրակներուն, առաջացաւ և հասաւ դիակներուն, խլեց անոնց երեք հրացաններն ու փամփուշտները և ապահով վերադարձաւ իր ընկերներու քով: Սահակի խիզախութենէն քաջալերուած, վանեցի պատանի զինուորը, նոյն դիրքին մօտակայ Տէր Յակոբեան դիրքէն առաջանալով, նետուեցաւ թրքական կրակին մէջ և սպանուածի մը հրացանն ու փամփշտակալը գրկած վերադարձաւ իր դիրքը: Ջէ՞ որ զէնքի ու փամփուշտի չոր էր...

Նալբանդ Մնօի և Վզվզի դիրքերն ևս ամբակոծուեցան, բայց այստեղ թշնամին առաջացումի փորձեր չըրաւ: Գիշերը այս դիրքերու մարտիկները մէկ ժամով մոտան թրքական գիրքը և թշնամին փախուստի դատապարտեցին: Սպանուեցաւ չէրքէզ մը, որու հրացանն ու փամփուշտները գրաւուեցան:

Ապրիլ 28ի ցերեկուան կռիւները չարունակուեցան նաև գիշերը: Շան Թաղի հիւսիսային և արեւմտեան թրքական դիրքերէն կատաղի համազարկեր թացուեցան հայկական դիրքերուն վրայ: Գիշերուան ժամը 9ին հայերը յաջողեցան քանդել թուրքական դիրքի պատերը, անակնկալ կերպով ներս խուժեցին և գրաւեցին քանի մը զէնքեր ու երեք:

Նոյն գիշերը թրքական ուրիշ դիրքի մը վրայ խուժող հայ զինուորները սպանեցին թուրք զինուոր մը, որը հագած էր հայ կնոջ հագուստներ...

Ամբողջ գիշերը անխնայ հրացանաձգութեան ենթարկուեցան հայկական բոլոր դիրքերը:

Ապրիլ 28ի կռիւները վերջացան երկուստեք ծանր կորուստներով, թուրքերու կրած կորուստներու թիւը հարիւրը կ'անցնէր: Հայերու մարդկային զոհերն ևս նուազ չէին: Ոչ մէկ ուրիշ անգամ հայկ. դիրքերը այնքան ծանրապէս քանդուած չէին, որքան Ապրիլ 28ին: Ուրիշ ճամբայ չկար, եթէ ոչ նորէն

ամրացէն քանուորները հարիւրներով գործի լծել և վերաշինել խորտակուած դիրքերը։ Ամէն պարագայի, ինչպէս նախորդող բոլոր օրերուն, Ապրիլ 28ին ևս հայ մարտիկները պատուով դուրս եկան և ոչ մէկ թիզ հող զիջեցին թշնամիին։

Ապրիլ 28ի ընդհանուր և վճռական բնոյթ ունեցող թրքական յարձակողականը ենթադրել տուաւ Զինուորական Մարմնին և Արամին թէ, առաջինի կամ թուրքերը խոշոր պատրաստութիւն կրած են ռուսական սահմանին վրայ և յուսահատական վերջին ջանքն է, որ կը թափեն Այգեստանի դէմքուն և, կամ, երկրորդ՝ Ջեվդէթի վերջին նամակին համաձայն, իրօք թուրքերը նոր օդնական ուժեր ստացած են և վճռած են մէկ անգամ ընդմիշտ խորտակել հայկական ինքնապաշտպանութիւնը։ Այս կասկածները աւելի հիմնաւորուեցան, երբ Ապրիլ 28ի գիշերը ամէն ուղղութեամբ խլացուցիչ հսկաղարկեր տեղացին հայկական բոլոր դիրքերուն վրայ։

Սակայն, յաջորդ օրը, Ապրիլ 29, տարօրինակ ու աննախընթաց լռութիւն մը կը ծանրէր ամբողջ Այգեստանի վրայ։ Թուրքերը պարզապէս ոչ մէկ շարժուձեւ ցոյց կուտային։ Միայն խուլ կերպով լսելի կըլլար Քաղաքամէջի վրայ արձակուող ռումբերու որոտը։

***

Ապրիլ 29ի ցերեկը, Թրքական Շտաբէն Տակ կոչուած Թաղամասէն, ինչպէս նաև Արարքի հայկական դիրքերու ուղղութեամբ՝ ապատորէն հաւաքուեցան բազմաթիւ հայ գերդաստիկ կանայք, որոնք հետաքրքրական և ուշադրութեան ապչեցուցիչ լուրեր բերին,

«Ես կը պատմէր Թիմարի Ալբեր գիւղացի կին մը, տասնեւինդ օր է որ թուրքերու քովն էի։ Մեր գիւղացիներէն ալ որ կրցաւ փախաւ, ճնշուելով տղամարդիկ անխնայ սպանուեցան։ Թուրք վիւլիները կանայք ու երախաները հաւաքեցին և բերին քաղաք։ Մեզմէ ոմանք անյայտացան. հաւանաբար սպանեցին։ Փոքր մաս մը, չահել և գեղեցիկ կանանց, բաժնեցին իրենց վրայ։ Երախաները ու պառաւները խումբ խումբ դրկեցին Քաղաքի և Այգեստանի հայերու մօտ։ «Թող միասին և աւելի շուտ չանապատ ըլլան», կըսէին թուրք պինուորները։ Թուրք մը ին-

ձի ընտրել և իր տունը տարաւ։ Տասնևհինգ օր է, որ ես անոր քով կը ծառայէի, այգին կը մշակէի, քաղհան կ'ընէի, կով կը կթէի, ջուր կը կրէի։ Ինձի չէին թողուր որ հեռանամ։ Այսօր առաւօտ սովորականին նման կ'աշխատէի, երբ տեսայ որ մեծ իրարանցում մը ինկաւ թուրքերուն մէջ։ Տղան կառուէն կը վերադառնար տխուր տրտում։ Ինչ ետք մարդն ալ եկաւ և սկսաւ ձեռքերով գլուխը ծեծել թէ «հաճըր Մօսկօճ գէլէջէ»։ Կիներն ու երախաներն ալ սկսան լալ, աղաղակել և մազերնին փետտել։ Ես կծկուեցայ այդիի թուփերուն մէջ և չհամարձակեցայ մօտենալ իրենց, վախնալով որ կատղութենէ պիտի սպաննեն զիս։ Ինչ ետք տեսայ, որ մեծաւորն ալ ուրիշ թուրքերու հետ եկաւ։ Ես կը տեսնէի որ ամէնքը գլուխը կորանցուցած են. իմ տանտիրուհին սկսաւ խմոր հունձել, հայր ևս որդի սկսան բնռներ կապել։ Ներսը կը կատարուէր նաև դրացի տուներուն մէջ։ Ես կռահեցի թէ թուրքերը կը փախչէին։ Արդէն պարզ կերպով կը լսէի, թէ ինչպէս յուսահատ կը խօսէին և կը պատմէին թէ ռուսը երեք ճամբով — Բայազէդով, Սարայով և Բաչքալէով կուգայ, թէ թուրք զօրքը յաղթուած է և կը փախչի, թէ հայ ֆէդայիները, Անդրանիկ և Սուրէն (Դրօ), թուրքերն ու քիւրդերը կատրելով վան կը թափուին չուտով...

Այդ բոլորը տեսնելով և լսելով՝ գլուխս առի և փախայ։ Ճանապարհին տեսայ քիւրդերու կարաւաններ, որոնք էնդէնէն (ցոյց տալով արեւելեան կողմը, Մօշաք) կուգային։ Ես չատ կը վախնայի որ ինձ կը սպաննեն, բայց, Աստուծմէ էր, ոչինչ ըրին, չճանչցան իմ հայ ըլլալս...» (*)

Նոյն լուրերը, քիչ մը տարբեր փոխոխակներով, կը պատմէին ուրիշ գեղջուկ կանայք ևս։

Աւելի լրիւ ու հաստատ տեղեկութիւններ բերին Երմանցէն և Տօնիէն եկող ասորի կանայք։ Առանք առանց զարմանալու կը պատմէին թէ չորս հինգ օրէ ի վեր խուճապ մը սկսեր է այդ շրջանի քիւրդերուն մէջ։ Գրեթէ ամէն օր քրդական բեռնարձ կարաւաններ, տուներով տեղով, կին ու երախաներով, Մօշաբի շրջանէն կ'իջնեն վան։ Զինուած մարդիկ գրեթէ չկան

(*) Այս կնոջ խօսակցութիւնը արձանագրած եմ նոյն օրը, Ապրիլ 29, Չինուոր. Մարմնի գրառնեակին մէջ։

անոնց հետ, պատահեր է, որ այս ատրճ կանայք լսեն մեկին խօսակցութիւնները քիւրդերու, որոնք յայտնած են թէ ռուսերը, հայ ֆէդայիներու առաջնորդութեամբ, «օգնութեան կուգան Ա-բամ Փաշին»։

Արճակի չրջանէն փախչողներն ալ, մեծ մասամբ կիներ, նոյնը կը հաստատէին։ Ասոնք տեսած էին ղինուած թէ անզէն քիւրդեր, որոնք յանկարծակիի եկած կը փախչէին։ Լսած էին նաև թնդանօթի ձայներ։

Այս հատուկտոր տեղեկութիւններուն վրայ աւելի լոյս սըփռուեցաւ, երբ Այգեստանի դիրքերէն ալ, իրարու ետեւէ հասան տեղեկագիրներ, որոնք միաբերան կը վկայէին թէ թուրքերը ոչ միայն այդ օր ոչ մէկ չարժում ցոյց չեն տար, այլ քանի մը փորձեր՝ զանոնք կռուի կանչելու, ապարդիւն անցած են։ Տեղեկագիրները կեզրակացնէին, թէ թրքական դիրքերը մասամբ դատարկուած են... Դարդանէլի դիրքէն կը տեղեկացնէին, թէ քրդական կարաւաններ անխափան վար կ'իջնեն կուռուպաշի բարձունքներէն, պահ մը կը հանգստանան Հաջի Իէքըրի զօրանոցին առջեւ և ապա ճամբան կը շարունակեն դէպի Շամիրամի Տակ։

Այգեստանի բարձր դիրքերէն ու տանիքներէն հեռադիտակներով կը նշմարուէր հակայական, սեւ զանգուած մը, որ կը չարժըւէր դէպի Արտամետ...,

Այս բոլորը որոշ հաւատ ներշնչեցին ամէնուն, թէ իրօ՛ք թրքական խուճապ մը կայ Լուբերը տատուպելու և դրական եզրակացութեան մը յանգելու համար, Զինուոր. Մարմինը հարկ զգաց Ապրիլ 29ին հետեւեալը յայտարարել իր մարտիկներուն.—

«Ընկերնե՛ր!

Զանազան աղբիւրներէ կ'իմանանք թէ թուրքերու մէջ խուճապ կը տիրէ և թէ անոնք իրենց դիրքերը կը լքեն։ Արդ, պէտք է բոլորդ ալ ձեր դիրքերուն մէջ ամրանալով, մէկ երկու հոգիով առաջացում մը կատարէք՝ իմանալու համար թէ ճի՞շտ են առնուած լուրերը, թէ, ընդհակառակը, թշնամին ծուղակ մըն է որ կը պատրաստէ»։

«ԶԻՆՒ. ՄԱՐՄԻՆ»

29 Ապրիլ

Գիշերը հայկական չարք մը կեդրոնական դիրքերէն ձեռնարկուած հետապնդումները պարզեցին թէ թրքական դիրքերը համեմատօրէն քիչ զինուորներ ունին այլեւս, բայց, ամբողջ ճակատին վրայ, թուրքերը ոչ մէկ դիրք լքած են։ Ի պատասխան հայկական հետապնդումներուն, թուրքերը, ընդհակառակը, սկսան կատաղի հրացանաձգութեան մը և հայերը չկրցան ոչ մէկ դիրք գրաւել։

Այդ հետապնդումներուն մէջ յատկանշական է Նալբանդեան դիրքին ձեռնարկած փորձը։

«Երէկ, կ'ըսէ այդ դիրքի տեղակատուն, մեզի հրահանգուած էր թշնամւոյ դիրքերը ուսումնասիրել։ Ի զուր ղոհ մը չտալու և զինուորներու կեանքը խնայելու համար, խաղ մը կազմակերպեցինք։ Կրակով լեցուն թիթեղեայ աման մը չան պոչին ամրացնելով, շունը Հայ Փողոցէն դէպի ցած քաշ թողինք, մինչ նոյն առեն կեցցէներով և «յառա՛ջ, յառա՛ջ»ներով աղմուկ հանեցինք, աւերմանակներ ու որսորդական հրացաններ որոտացնելով։ Թշնամին անակնկալի եկածի պէս, կարծելով թէ մենք իրապէս յարձակման կը դիմենք, սկսաւ բուռն հրացանաձգութեան մղուիլ և քառորդ ժամուան մը մէջ 500է աւելի փամփուշտ ըսպառեց։ Այս բոլորէն ետք մեզ համար պարզ եղաւ թէ թրքական դիրքերուն մէջ նախկին չափով զինուորներ չկան։ Կրակի ձայները բաւական խորէն կուգային, իսկ ուղիղ մեր դիրքերուն առջեւ եղող թրքական դիրքերէն հազիւ տասնեակ մը ղէնքեր կ'որոտային...»։

Ապրիլ 30-ի գիշերը, իբրեւ հակադարձ չարժում Ապրիլ 29ի գիշերուան հայկական հետախուզական փորձերուն, թուրքերը Հայ Փողոցի չրջանի Օթէլի հայկական դիրքին վրայ բուռն յարձակում մը գործեցին։ Զուգադիպութեամբ մը, այդ դիրքին մարտիկներն եւս պատրաստուած էին հետախուզումի։ Երկու կողմերը անակնկալօրէն զիրար ընդառաջեցին։ Կարճ կռիւէ մը վերջ թուրքերը փախան, իրենց հետ տանելով իրենց յարձակողական ծրագիրները։ Հայերը անձի կուրծաստ չունեցան։

***

Հակառակ Այդնատանի վրայ կախուած դամոկլեսեան սուրին, Վանի մարտիկներն ու հասարակութիւնը չմոռցան տօնել Մայիս

Ի Աչխատանքի Տօնը... Դաշնակցական խմբապետներն ու պինուորները Սահակ բէյի այգիի, Յայնկոյանների, Արարքի և այլ վայրերու մէջ, տօնական Մայիս Մէկը յեղափոխական երգերով, ֆանֆառով և տեղական նուագով...

Բախտի չար հեգնանքով — ինչպէս եղած է միշտ — Հայ Աչխատաւորութիւնը տեխպուած էր Աչխատանքի օրքսպան Տօնը տօնել թնդանօթի ռաժերու տակ, պէնքը ձեռքին, հայրենի տան աւերակներուն վրայ և աչխարհի ամէնէն գեղեցիկ բնութեան դէմ... Եւ թերեւս ոչ մէկ առնն, այնքան եղերականօրէն, ընկերվարական «յաւերնալ աչխատանքի» և Ջրխատափորի «յաւերնալ արեան» տեսութիւնները օրքսդրծուած ու դրկախտուած չէին, որքան այդ օրը, 1915 Մայիս Մէկին, վանի աչխատաւոր քաղքրու յուզիչ ոգեկոչումներուն մէջ...

Մայիս 1ին և 2ին նոյնպէս կարեւոր դէպքեր տեղի չունեցան, եթէ չհաչուենք անխնայ և մոլեգին ռմբակոծումը հայկ. գրեթէ բոլոր դիրքերուն, մանաւանդ Արարքի, ինչպէս նաեւ Ամերիկեան և գերմանական Երջանակի, ուր ապաստացան կայք և երախաներ։ Միայն՝ Այգեստանի ինքնապաչտպանութիւնը կրանցուց իր քաջ զաւակներէն մէկը։ Շահպէնտէրեանի խրամներէն անցած պահուն, գլուխէն զարնուելով ապաստացաւ ատրի կաչան, որ անօրինակ յանդգնութեամբ կռուած էր ամբողջ հեռատաթրի ընթացքին։ Ան Շիրինի ամէնաքաջ զինակիցն էր և վերջին անգամ անոր ալ բաղուկը՝ Շուչանցի կռիւներուն մէջ։ Զինուորական Մարմնի կարգադրութեամբ, զինուորական պատուով կաչան թաղուեցաւ Նորաչէնի գերեզմանոցը։ *)

---

*) Կաշայի նահատակութենէն ազդուած հայ զինուոր մը, ինքնագլուխ սպանեց թուրք պառաւ կին մը, որը օր մը առաջ բռնուած էր եւ կը կասկածուէր թէ լրտես մըն է։ Զրամ անմիջապէս կանչել տուաւ զինուորը, ամենախիստ յանդիմանութիւններ ուղղեց եւ զինաթափ ընել տուաւ։ Մարդասպանութեան առաջին դէպքն էր այս, որմէ ազդուած՝ Զինուոր. Մարմինը խիստ հրաման մը ուղղեց մարտիկներուն եւ հասկութեան, յայտարարելով թէ ինքնագլուխ վրէժխնդութեան դիմողները մահուամբ պիտի պատժուին։

Ց.

ԱՅԳԵՍՏԱՆԻ ԴԻՐՔԵՐԸ

*Ապրիլ 28ի Թրքական կառավարության յարձակողականէն ետք, Ա-
րամի և Զինուորական Մարմնի գլխաւոր կարգադրութիւններէն
մէկը եղաւ ժխորեայ վիճակագրութեան կազմութիւնը՝ ինքնա-
պաշտպանութեան դիրքերը, խումբերը, զինուորները, խըմ-
բապետները և մասնաւորապէս հրազէնի քանակը ճշտելու կեն-
սական նպատակով:*

*Վիճակագրութիւնը ճշգրիտ և արագ կատարելու համար Ա-
րամ ինքը ստանձնեց անոր ղեկավարութիւնը և անձամբ հսկեց
անոր, այցելելով բազմաթիւ դիրքեր: Վիճակագրութիւնը տեղի
ունեցաւ Ապրիլ 30ին և բարեբախտաբար զուգադիպեցաւ համե-
մատաբար խաղաղ օրուան մը, երբ իրօ՛ք հնարաւոր եղաւ ման-
րամասն և ճշգրիտ տեղեկութիւններ ստանալ: Վիճակագրութեան
արդիւնքը կը պարզէր այլապէս եղերական պատկեր մը: Մօտ
եօթանասուն հազար ազգաբնակութիւն ունեցող սովահար և պա-
շարուած քաղաքը ապաւինած էր ընդամէնը հազար յիսուն երեք
զինուորի բազուկներուն, իսկ Թրքական տասնեակ մը թնդա-
նօթներու, տասը հազարէ աւելի ուժերու և անստոյգ ապագայի
դէմ Այգեստանն ունէր ընդամէնը 1054 կտոր զէնք, որմէ 549ը
...տրճանակ: Աւելի ողբերգական էր փամփուշտի թիւը: Ընդա-
մէնը 113,923 փամփուշտ, որմէ 39,089ը... տրճանակի: Եւ
այդքան փամփուշտ՝ պաշտպանելու համար եօթանասուն հազար
ժողովուրդ, պաշտպանուելու համար թերեւս ամիսներով և կըռ-
ուելու համար ամէնօրեայ սալաւաթի կանչող հրոսախումբերու և
անոնց թնդանօթներու և համազարկերու դէմ...*

*Միայն այս զոյգ մը չոր թիւերը բաւական են, պարզելու
Այգեստանի այդ օրերու բովանդակ ողբերգութիւնը և, նաեւ,
անոր դիմադրութեան բովանդակ չքնդութիւնը...*

Վանի Հերոսամարտի հայկ. զինքներու, շրջաններու, խըմբապետներու և շրջանապետներու անուններըը, մարմիններու քանակը և անոնց կուսակցական հանգամանքն ու հրազէններու թիւը.—

Ա. ՇՐՋԱՆ.— (Արարք — Դաշտ - Դարդանէլ).— Շրջանապետ՝ Նշան Նալբանդեան (Դաշնակցական): Օգնականներ՝ Ալէք Պարսամեան (Դաշնակցական) և Կարապետ Սարուխանեան (Ռամկավար):

Ա. ԴԻՐՔ՝ Արարք-եկեղեցիի պարտէզ.—Խմբապետ՝ Տիգրան Օհաննեան (Հնչակեան), 8 զինուոր (3-ը Դաշնակցական, 5-ը Հնչակեան), 5 հրացան և 3 մաուզէր:

Բ. րդ ԴԻՐՔ՝ Աշօի Մէյիանան.— Խմբապետ՝ Տիգրան Զըթճեան (Ռամկավար), 6 զինուոր (բոլորն ալ Ռամկավար), 3 հրացան և 3 մաուզէր:

Գ. րդ ԴԻՐՔ՝ 1.) Դէվէ Բօյի.— Խմբապետ՝ Մինրան Խոանեան (Դաշնակցական), 9 զինուոր, (բոլորն ալ Դաշնակցական), 9 հրացան և 2 մաուզէր:

Գ. րդ ԴԻՐՔ 2.) Դարդանէլ.— Խմբապետ Մինրան Խոանեան (Դաշնակցական), 15 զինուոր, (բոլորն ալ Դաշնակցական), 11 հրացան և 7 մաուզէր:

Դ. րդ ԴԻՐՔ՝ Դարդանէլ.— Խմբապետ՝ Գրիգոր Բալիկեան, Հայրենակից, (Դաշնակցական), 17 զինուոր,(բոլորն ալ Դաշնակցական), 10 հրացան և 6 մաուզէր:

Ե. րդ ԴԻՐՔ՝ Կում Քալէ.— Խմբապետ՝ Արթին-Լօսոս (Դաշնակցական), 18 զինուոր (բոլորն ալ Դաշնակցական), 15 հրացան և 11 մաուզէր:

Զ. րդ ԴԻՐՔ՝ Մանղակունեանի անուան.— Խմբապետ՝ Ճոչաղա Սալախեան (Ռամկավար), 7 զինուոր (4 Դաշնակցական, 3 Ռամկավար), 5 հրացան և 3 մաուզէր:

Է. րդ ԴԻՐՔ՝ Բնէեան.— Խմբապետ՝ Տիգրան Բնէեան, (Դաշնակցական), 5 զինուոր (3 Դաշնակցական, 2 Ռամկավար), 3 հրացան և 2 մաուզէր:

Ը. րդ ԴԻՐՔ՝ Մխսաքեանի տուն.— Խմբապետ՝ Արամ Սապունճեան (Ռամկավար), 5 զինուոր (բոլորն ալ Ռամկավար), 3 հրացան և 5 մաուզէր:

Թ. րդ ԴԻՐՔ՝ Ցերկիւզեան.—Համբաւեաւ՝ Արմենակ Արղցեան, (Ռամկավար), 25 զինուոր (4 Դաշնակցական, 17 Ռամկավար, 4 չէզոք), 10 հրացան և 15 մաւզէր։

Ժ. րդ ԴԻՐՔ՝ Նախրի փողոց.— Համբաւեաւ՝ Մկրտիչ Սալախեան (Ռամկավար), 9 զինուոր (բոլորն ալ Ռամկավար) 8 հրացան և 2 մաւզէր։

ԺԱ. րդ ԴԻՐՔ՝ Դհերցի Մարզարի տուն.— Համբաւեաւ՝ Նշան Ռէս Մելիքեան (Դաշնակցական), 15 զինուոր (14 Դաշնակցական, 1 չէզոք), 8 հրացան և 11 մաւզէր։

ԺԲ. րդ ԴԻՐՔ՝ Դհերցի Ներսոի տուն.— Համբաւեաւ՝ Տիգրան Ներսոեան (Հնչակեան), 11 զինուոր, (3 Դաշնակցական, 2 Հնչակեան, 6 չէզոք), 5 հրացան և 7 մաւզէր։

ԺԳ. րդ ԴԻՐՔ՝ Սալօի սրճարան.— Համբաւեաւ՝ Ղեւոնդ Ժամկոչեան (Դաշնակցական), 11 զինուոր (բոլորն ալ Դաշնակցական), 8 հրացան և 5 մաւզէր։

ԺԴ. րդ ԴԻՐՔ՝ Պատուբի փուռ.— Համբաւեաւ՝ Դաւիթ Զրաղացպանեան (Դաշնակցական), 13 զինուոր, (բոլորն ալ Դաշնակցական), 8 հրացան և 11 մաւզէր։

ԺԵ. րդ ԴԻՐՔ՝ Տ. Մկրտիչի տուն.— Համբաւեաւ՝ Ար. Հիւսեան (Ռամկավար), 8 զինուոր (1 Դաշնակցական, 7 Ռամկավար), 4 հրացան և 5 մաւզէր։

ԺԶ. րդ ԴԻՐՔ՝ Փէօթիկեան Գէորգի տուն.— Համբաւեաւ՝ Նազարէթ Սապունջեան (Ռամկավար), 7 զինուոր (1 Դաշնակցական, 5 Ռամկավար, 1 չէզոք), 4 հրացան և երկու մաւզէր։

ԺԷ. րդ ԴԻՐՔ.— Շիրինի վարդանի տուն.— Համբաւեաւ՝ Եղիա Բօյաճեան (Դաշնակցական), 4 զինուոր, (1 Դաշնակցական, 3 Ռամկավար), 2 հրացան և 2 մաւզէր։

ԺԸ. րդ ԴԻՐՔ՝ Զարչի Բաղդօի տուն.— Համբաւեաւ՝ Թաղէոս Պճիկեան (Ռամկավար), 12 զինուոր, (3 Դաշնակցական, 7 Ռամկավար, 2 չէզոք), 4 հրացան և 8 մաւզէր։

ԺԹ. րդ ԴԻՐՔ՝ Ց. Քարթալեանի տուն.— Համեաւեաւ՝ Գալ. Մելքանեան (Ռամկավար), 5 զինուոր (3 Ռամկավար, 2 չէզոք), 4 հրացան և 2 մաւզէր։

Ընդամէնը, ԱՒԱԶԻՆ ՇՐՋԱՆԻ մէջ, 20 դիրք, 19 խմբապետ, 209 զինուոր (119 Դաշնակցական, 7 Հնչակեան, 67 Ռամկավար, 16 չէզոք), 127 հրացան, 109 մաւզէր և 26,029 փամ-

փուշտ։ Երեք չրջանապետներէն 2ը Դաշնակցական, 1ը Ռամկավար։ 19 խորհրդականերէն 8ը Դաշնակցական, 9ը Ռամկավար, 2ը Հնչակեան։ 26,029 փամփուշտներէն 18,058ը հրացանի և 7,956ը մաւզէր աւրճանակի։ Այս չրջանը ընտրական ըլլալուն համար կուսի ընթացքին երկուքի բաժնուեցաւ և կոչուեցաւ Ա. և Զ. չրջանակ։ Զ. չրջանը յանձնուեցաւ Ալէք Պարսամեանի ղեկավարութեան։

Բ. ՇՐՋԱՆ (Ա. օր Դարէն-Ուրբաթ Աւուր մինչև Թաղաքեան-բէզի ծայրը)։— Շրջանապետ՝ Ոսկան Տէր Հայկազունեան (Դաշնակցական)։

Ա. ԴԻՐՔ՝ Տէր Հայկազեանի տուն.— Համբարձում՝ Ա. Կանատալեան (Դաշնակցական), 28 զինուոր (բոլորն ալ Դաշնակցական), 16 հրացան և 14 մաւզէր։

Բ. րդ ԴԻՐՔ՝ Սօլախեանի տուն.— Համբարձում՝ Յակոբ Կանատալեան (Դաշնակցական), 17 զինուոր (16 Դաշնակցական, 1 Ռամկավար), 13 հրացան և 5 մաւզէր։

Գ. րդ ԴԻՐՔ՝ Հաճի Մալխասի տուն.— Համբարձում՝ Ա. Հօջայեան (Դաշնակցական), 19 զինուոր (բոլորն ալ Դաշնակցական), 9 հրացան և 6 մաւզէր։

Դ. րդ ԴԻՐՔ՝ Քրէշճեանի տուն.— Համբարձում՝ Գաւոր (Դաշնակցական), 17 զինուոր (16 Դաշնակցական, 1 Ռամկավար), 6 հրացան և 11 մաւզէր։

Ե. րդ ԴԻՐՔ՝ Հիւսեանի այգին (ա).— Համբարձում՝ Յակոբ Բալիկեան (Դաշնակցական), 21 զինուոր (բոլորն ալ Դաշնակցական), 11 հրացան և 14 մաւզէր։

Զ. րդ ԴԻՐՔ՝ Դաթօի Սիմոնի տուն.— Համբարձում՝ Ա. Թըռչունեան (Դաշնակցական), 22 զինուոր (21 Դաշնակցական, 1 Ռամկավար), 7 հրացան և 15 մաւզէր։

Է. րդ ԴԻՐՔ՝ Հէրօյի տուն և այգին.— Համբարձում՝ Պալ. Մելքոնեան (Ռամկավար), 37 զինուոր (20 Դաշնակցական, 11 Ռամկավար, 6 Հնչակեան), 19 հրացան և 20 մաւզէր։

Ը. րդ ԴԻՐՔ՝ Հիւսեանի այգին (բ).— Համբարձում Կանգուտ, ցի Գաբրիէլ (Դաշնակցական), 20 զինուոր (բոլորն ալ Դաշնակցական), 13 հրացան և 6 մաւզէր։

Թ. րդ ԴԻՐՔ՝ Հիւսեանի այգին (գ).— Համբարձում Սրմանակ

Գաղաղեան (Ռամկավար), 11 զինուոր, (բոլորն ալ Ռամկավար)։ 10 հրացան և 6 մաւզէր։

Ժ.րդ Դիրք՝ Բաթմանի տուն.— Խմբապետ Պլթեանց Տիգրան (Դաշնակցական), 17 զինուոր (բոլորն ալ Դաշնակցական)։ 14 հրացան և 9 մաւզէր։

ԺԱ.րդ Դիրք՝ Հիւանեանի այգին (դ).— Խմբապետ Նազարէթ Պոյաճեան (Ռամկավար), 13 զինուոր (2 Դաշնակցական, 9 Ռամկավար, 2 չէզոք), 10 հրացան և 5 մաւզէր։

ԺԲ.րդ Դիրք՝ Դէլի Բաթմանի տուն (ա).— Խմբապետ՝ Թորոս Ղարիբեան (Դաշնակցական), 11 զինուոր (բոլորն ալ Դաշնակցական), 4 հրացան և 8 մաւզէր։

ԺԳ.րդ Դիրք՝ Դէլի Բաթմանի տուն (բ).— Խմբապետ՝ Թորոս Ղարիբեան (Դաշնակցական), 6 զինուոր, (բոլորն ալ Դաշնակցական), 5 հրացան և 1 մաւզէր։

ԺԴ.րդ Դիրք՝ Հայց Համրոզի տուն.— Խմբապետ՝ Յովհաննէս Արտաւեազի (Դաշնակցական), 13 զինուոր,(բոլորն ալ Դաշնակցական)։6 հրացան և 8 մաւզէր։

ԵՐԿՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆԻ մէջ ընդամէնը 14 դիրք, 13 խմբապետ, 352 զինուոր (210 Դաշնակցական, 33 Ռամկավար, 9 չէզոք), 143 հրացան, 128 մաւզէր և 28,536 փամփուշտ։ Տասնեակ խմբապետներէն 10ը Դաշնակցական և 3ը Ռամկավար։ 28,536 փամփուշտներէն 19,391ը հրացանի և 9145ը մաւզէրի։ Այս շրջանի շրջանապետին վերջէն օգնական մը նշանակուեցաւ։

Գ. ՇՐՋԱՆ (Շան Թաղէն Յայնկոյսներ).— Շրջանապետ՝ Յովհաննէս Մանուկեան (Պէտ), Դաշնակցական։

Ա. ԴԻՐՔ՝ Մուխի Ցարութիւնի տուն.— Խմբապետ՝ Ա. Մարկոսեան (Դաշնակցական), 13 զինուոր,(10 Դաշնակցական, 3 չէզոք), 3 հրացան և 8 մաւզէր։

Բ.րդ Դիրք՝ Պուռնուքեանի տուն.—Խմբապետ՝ Արամ Շալճեան (Դաշնակցական), 18 զինուոր (17 Դաշնակցական, 1 չէզոք), 7 հրացան և 8 մաւզէր։

Գ.րդ Դիրք՝ Կաբասեանի տուն.— Խմբապետ՝ Գառպար Մըկըրտիչեան (Հնչակեան), 8 զինուոր, (6 Դաշնակցական, 1 Հնչակեան, 1 չէզոք), 3 հրացան և 4 մաւզէր։

Դ.րդ Դիրք՝ Կառնիճեանի տուն.— Խմբապետ՝ Պետրոս

Ռուբէնեան (Դաշնակցական), 14 զինուոր (13 Դաշնակցական, 1 չէզոք), 4 հրացան և 7 մաւզէր։

Ե. րդ Դիւրք՝ Մրոտեանի տուն.— Հմբապետ՝ Մկրտիչ Մանուկեան (Դաշնակցական), 7 զինուոր (բոլորն ալ Դաշնակցական), 3 հրացան և 5 մաւզէր։

Զ. րդ Դիւրք՝ Շմաւոնեանի տուն.— Հմբապետ՝ Ղեւոնդ Հիւսեան (Ռամկավար), 9 զինուոր (4 Դաշնակցական, 3 Ռամկավար, 2 չէզոք), 3 հրացան և 3 մաւզէր։

Է. րդ Դիւրք՝ Թուրօեանի տուն.— Հմբապետ՝ Յովհաննէս Մանուկեան (Դաշնակցական), 15 զինուոր (բոլորն ալ Դաշնակցական), 3 հրացան և 9 մաւզէր։

Ը. րդ Դիւրք՝ Մանասէեանի տուն.— Հմբապետ՝ Մկրտիչ Փէհրիզեան (Ռամկավար), 12 զինուոր (8 Դաշնակցական, 4 Ռամկավար), 6 հրացան և 4 մաւզէր։

Թ. րդ Դիւրք՝ Սանօեանի տուն.— Հմբապետ՝ Սեդրաքերիմ Սանօեան (Ռամկավար), 7 զինուոր (4 Դաշնակցական, 3 Ռամկավար), 4 հրացան և 4 մաւզէր։

Ժ. րդ Դիւրք՝ Դնդուչեանի տուն.— Հմբապետ՝ Եղիշէ Վարդանեան (Ռամկավար), 11 զինուոր (5 Դաշնակցական, 2 Ռամկավար, 4 չէզոք), 4 հրացան և 4 մաւզէր։

Գ. ՇՐՋԱՆԻ մէջ ընդամէնը 10 դիրք, 10 հմբապետ, 114 զինուոր (89 Դաշնակցական, 1 Հնչակեան, 12 Ռամկավար, 12 չէզոք), 40 հրացան, 55 մաւզէր և 10,012 փամփուշտ։ 10 հրամբապետներէն 5ը Դաշնակցական, 4ը Ռամկավար և 1ը Հնչակեան։ 10,012 փամփուշտներէն 6,311ը հրացանի և 3691ը մաւզէրի։

Դ. ՇՐՋԱՆ (հայ Փողոցի ուղիղ արեւելակողմ մինչեւ Համամուտ Աղայի զօրանոց).— Շրջանապետ՝ Մելիքսէթ Էյնաթեան (Դաշնակցական), շրջանապետի օգնական՝ Մխսաք (Դաշնակցական)։

Ա. Դիւրք՝ Ամիրխանեանի տուն.— Հմբապետ՝ Ոզմնցի Յովսէփ (Դաշնակցական), 20 զինուոր (բոլորն ալ Դաշնակցական), 11 հրացան և 8 մաւզէր։

Բ. րդ Դիւրք՝ Թորգոմեանի տուն.— Հմբապետ՝ Մկրտիչ Փէհրիզեան (Դաշնակցական), 15 զինուոր, (14 Դաշնակցական, 1 Ռամկավար), 6 հրացան և 8 մաւզէր։

Գ. րդ ԴԻՐՔ՝ ԲԷրբէրեանի տուն.— Ամբապետ՝ Ղեւոնդ Աբուբէլէքեան (Դաշնակցական), 24 զինուոր (բոլորն ալ Դաշնակցական), 5 հրացան և 13 մաւզէր։

Դ. րդ ԴԻՐՔ՝ Արիմեանի տուն.— Ամբապետ՝ Յովհ. Զէբէրեան (Դաշնակցական), 25 զինուոր (24 Դաշնակցական, 1 Ռամկավար), 13 հրացան և 20 մաւզէր։

Ե. րդ ԴԻՐՔ՝ Վզվզեանի տուն.— Ամբապետ՝ Ոզմեցի Համբարձում (Դաշնակցական), 22 զինուոր (բոլորն ալ Դաշնակցական), 12 հրացան և 8 մաւզէր։

Զ. րդ ԴԻՐՔ՝ Զրուանդեանի տուն.— Ամբապետ՝ Գէրիմ Զաւուշ (Դաշնակցական), 26 զինուոր (25 Դաշնակցական, 1 չէզոք), 9 հրացան և 20 մաւզէր։

Է. րդ ԴԻՐՔ՝ Սիմոն Թէրլէմէզեանի տուն (ա).— Ամբապետ՝ Դաւիթ Զաւուշ (Դաշնակցական), 37 զինուոր (բոլորն ալ Դաշնակցական), 4 հրացան և 4 մաւզէր։

Ը. րդ ԴԻՐՔ՝ Սիմ. Թէրլէմէզեանի տուն (բ).— Ամբապետ՝ Վանան Գայլեան (Դաշնակցական), 13 զինուոր, (բոլորն ալ Դաշնակցական), 5 հրացան և 7 մաւզէր։

Թ. րդ ԴԻՐՔ՝ Գուլումճիբաշեանի տուն.— Ամբապետ՝ Յովհ. Սարդիսեան (Ռամկավար), 16 զինուոր (3 Դաշնակցական, 13 Ռամկավար), 5 հրացան և 9 մաւզէր։

Ժ. րդ ԴԻՐՔ՝ Եղիկեանի տուն.— Ամբապետ՝ Ներսէս Մարտիրոսեան (Դաշնակցական), 19 զինուոր (17 Դաշնակցական, 2 չէզոք), 8 հրացան և 9 մաւզէր։

ԺԱ. րդ ԴԻՐՔ՝ Շաղօեանի տուն.— Ամբապետ՝ Կարապետ Պարիկեան (Դաշնակցական), 11 զինուոր(բոլորն ալ Դաշնակցական, 7 հրացան և 4 մաւզէր։

ԺԲ. րդ ԴԻՐՔ՝ Զանօեանի տուն.— Ամբապետ՝ Եղիշէ Նալբանդեան (Դաշնակցական), 7 զինուոր (բոլորն ալ Դաշնակցական), 2 հրացան և 7 մաւզէր։

ԺԳ. րդ ԴԻՐՔ՝ Մանչաղու դիրք.— Ամբապետ՝ Սահակ Փոխարեանի (Դաշնակցական), 4 զինուոր (բոլորն ալ Դաշնակցական), 2 հրացան և 2 մաւզէր։

Դ. ՇՐՋԱՆԻ մէջ ընդամէնը 13 դիրք. 13 ամբապետ, 215 զինուոր (197 Դաշնակցական, 15 Ռամկավար, 3 չէզոք), 89 հրացան, 119 մաւզէր և 25,117 փամփուշտ։ 13 ամբապետներէն

12ը Դաշնակցական, 1 ը Ռամկավար։ 25,117 փամփուշտէն 15 հազար 452ը հրացանի և 1665ը մաւզէր ատրճանակի։

Ե. ՇՐՋԱՆ.— (Հայ Փողոցի ուղիղ հարաւ՝ մինչև Ատրաք, թիւթիւնջեանի դիրքը).— Շրջանապետ՝ Փանոս Ժամկոչեան (Դաշնակցական), շրջանապետի օգնական՝ Նշան Ժամագործեան (Դաշնակցական)։

Ա. ԴԻՐՔ՝ Հոստիկեան-Ապօեանի տուն.— Հմբապետ՝ Մանուկ Պարսամեան (Դաշնակցական), 14 զինուոր (13 Դաշնակցական, 1 չէզոք), 9 հրացան և 2 մաւզէր։

Բ.րդ ԴԻՐՔ՝ Սահակ Բէյի տուն.— Հմբապետ՝ Ռուբէն Իսրայէլեան (Դաշնակցական), 29 զինուոր (բոլորն ալ Դաշնակցական), 17 հրացան և 13 մաւզէր։

Գ.րդ ԴԻՐՔ՝ Սիւնէթճեանի տուն։— Հմբապետ՝ ճոչ աղա Ալէմկալէժեան (Դաշնակցական), 38 զինուոր (բոլորն ալ Դաշնակցական), 17 հրացան և 13 մաւզէր։

Դ.րդ ԴԻՐՔ՝ Թովմաղեանի տուն.— Հմբապետ՝ Նշան Ադանիկեան (Հնչակեան), 28 զինուոր (19 Դաշնակցական, 9 Հնչակեան)՝ 16 հրացան և 12 մաւզէր։

Ե.րդ ԴԻՐՔ՝ Սահակ Բէյ.— Հմբապետ՝ Եփրեմ Զրբաշեան (Դաշնակցական), 16 զինուոր (բոլորն ալ Դաշնակցական), 4 հրացան և 11 մաւզէր։

Զ.րդ ԴԻՐՔ՝ Փիրումեանի տուն.— Հմբապետ՝ Գասպար Աբչակ (Դաշնակցական), 17 զինուոր (16 Դաշնակցական, 1 Ռամկավար), 5 հրացան և 10 մաւզէր։

Է.րդ ԴԻՐՔ՝ Մաքսապետեան-Եաղլեանի տուն.— Հմբապետ՝ Արամ Շալլեան (Դաշնակցական), 11 զինուոր (բոլորն ալ Դաշնակցական), 4 հրացան և 8 մաւզէր։

Ը.րդ ԴԻՐՔ՝ Սարաջեանի տուն.— Հմբապետ՝ Կամսար Բայլեան (Դաշնակցական), 15 զինուոր, (բոլորն ալ Դաշնակցական), 4 հրացան և 10 մաւզէր։

Թ.րդ ԴԻՐՔ՝ Նորամիրեանի տուն.— Հմբապետ՝ Տիգրան Եաղլեան (Դաշնակցական), 11 զինուոր (բոլորն ալ Դաշնակցական), 4 հրացան և 14 մաւզէր։

Ժ.րդ ԴԻՐՔ՝ Գալիկեանի տուն.— Հմբապետ՝ Սրմենակ Սահթճեան (Դաշնակցական), 8 զինուոր, (բոլորն ալ Դաշնակցական), 2 հրացան և 5 մաւզէր։

ԺԱ. րդ ԴԻՐՔ՝ Սմառթեանի տուն.— Խմբապետ՝ Հրմենակ Սարգիսեան (Հնչակեան), 10 զինուոր (բոլորն ալ Հնչակեան), 5 հրացան և 6 մաւզէր։

ԺԲ. րդ ԴԻՐՔ՝ Եալբուեանի տուն.— Խմբապետ՝ Յովհաննէս Ղազարեան (Դաշնակցական), 15 զինուոր (5 Դաշնակցական, 9 Հնչակեան, 1 չէզոք), 0 հրացան, 11 մաւզէր։

ԺԳ. րդ ԴԻՐՔ՝ Օթել-Նաչ Փողոց.— Խմբապետ՝ Յովհաննէս Աչճեան (Դաշնակցական), 13 զինուոր (բոլորն ալ Դաշնակցական), 8 հրացան և 7 մաւզէր։

ԺԴ. րդ ԴԻՐՔ՝ Նալբանդեանի տուն.— Խմբապետ՝ Մարտիրոս Կոթոճեան-Դայի (Դաշնակցական), 12 զինուոր (9 Դաշնակցական, 3 Ռամկավար), 7 հրացան և 7 մաւզէր։

ԺԵ. րդ ԴԻՐՔ՝ Կաղինօ-Ասկերան.— Խմբապետ՝ Գնէլ Գասպարեան (Դաշնակցական), 15 զինուոր (բոլորն ալ Դաշնակցական), 7 հրացան և 6 մաւզէր։

ԺԶ. րդ ԴԻՐՔ՝ Զաչալ Մկրտիչի տուն.— Խմբապետ՝ Վահան Հացագործեան (Դաշնակցական), 10 զինուոր (բոլորն ալ Դաշնակցական), 5 հրացան և 7 մաւզէր։

Ե. ՇՐՋԱՆԻ ՄԷՋ ընդամէնը 16 դիրք, 16 խմբապետ, 263 զինուոր (229 Դաշնակցական, 28 Հնչակեան, 4 Ռամկավար, չէզոք), 106 հրացան, 138 մաւզէր և 24,229 փամփուշտ։ 16 խմբապետներէն 14-ը Դաշնակցական և 2ը Հնչակեան։ 24,229 փամփուշտներէն 15,807ը հրացանի և 8,622ը մաւզէր ատրճանակի։

ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐ.— 5 շրջան, 9 շրջանապետ (8 Դաշնակցական, 1 Ռամկավար), 73 դիրք, 71 խմբապետ (49 Դաշնակցական, 5 Հնչակեան, 17 Ռամկավար), 1053 զինուոր (844 Դաշնակցական, 36 Հնչակեան, 131 Ռամկավար, 42 չէզոք), 505 հրացան 74,824 փամփուշտներով և 549 մաւզէր 39,089 փամփուշտներով։*)

---

*) Այս վիճակագրութիւնը տեղի ունեցած է Ապրիլ 30ին, վերի տախտակը ընդօրինակուած է Հ. Ց. Դաշնակցութեան արխիւին մէջ պահուած բնագրէն։

Վիճակագրութեան ներկայ պատկերը, անշուշտ, կուտի առաջին օրերուն և չաքաթներուն նոյնը չէ եղած։ Շատ մը դիրքեր նոր աւելցուեցան։ Դիրքերու մէջ խմբապետներու և զինուորներու չարունակական և անխուսափելի փոփոխութիւններ տեղի ունեցան։ Ամէն պարագայի՝ մարտիկներու և խմբապետներու կազմակերպական պատկանելիութիւնը գրեթէ միշտ անփոփոխ մնաց։ Մեծապէս փոխուեցաւ սակայն, զէնքի և ռազմամթերքի քանակը կուտի վերջին չաքաթներուն, մանաւանդ Շուշանցի և Վարագի անկումէն յետոյ։

Թէև ճշգրիտ վիճակագրութիւն մը պատրաստելը անհնարին եղաւ, բայց կարելի է վստահաբար ըսել, թէ ներկայ զէնքերու թերեւս մէկ չորրորդը կը պատկաներ գաւառներէն Այգեստան թափուող գիւղացիութեան։ Նոյն գիւղացիները աւելի քան 200 մարտիկներ տրամադրեցին Այգեստանի ինքնապաշտպանութեան։ Ամրաչէն բանուորներու թիւը կը հասնէր 800ի, մօտ 500ը գիւղացիներ էին։

Սոյն վիճակագրութեան մէջ չեն մտներ Արամի թիկնապահներու և Զինուորական ու կարգ մը Մարմիններու մէջ մասնակցողներու զէնքերը։ Արամի թիկնապահներն էին Հր. Հիւսեան, Վաղարշակ Բէրբէրեան, Գառնիկ Վարդանեան, Յովհ. Գանդիկեան և Պարգեւ Պանիրեան, որոնք չարունակ մասնակցած են կռիւներուն։

Այս վերջիններու մօտ եղող զէնքերու (հրացան թէ մաւզէր) թիւը կը հասնէր մօտաւորապէս 40ի, ոչ նուազ քան 6000 փամփուշտով։

Բացի այդ՝ Հ. Յ. Դաշնակցութեան պինապահեստին մէջ տակաւին անգործածելի կը մնար 30,000 փամփուշտ, հատապատասխան հրացաններով։

Գ.

ՎԵՐՋԻՆ ՕՐԸ

Մայիս 3-ը վանի Հերոսամարտի վերջին օրը պիտի ըլլար, դերագոյն պայքարի վերջին յաղթական օրը ու, նաեւ, թրքական կատաղութեան վերջին օրը:

Առտու կանուխ, աննախընթաց թնդանօթաձգութիւն մը ըսկսաւ թրքական բոլոր դիրքերէն: Միաժամանակ կը դոռային 12 թնդանօթներ՝ ալ ու ձախ ռումբեր ցանելով: Միայն Ամերիկեան չէնքը, քանի մը ժամուան մէջ 26 ռումբեր ընդունեց: Ռումբերը առանձնապէս ահաբեկիչ էին Այգեստանի համար օրէն խաղալ, ներքին թաղերուն մէջ: Միայն ռումբերէն ապանուեցան և ձանր կերպով վիրաւորուեցան աւելի քան 30 հոգի, բացառապար անզէն մարդիկ, կանայք և երախաներ:

Անզէն բնակչութեան մէջ տարածուած ահաբեկումը ոեւէ ձեւով չանդրադարձաւ հայ մարտիկներուն վրայ: Ընդհակառակը, եղան նոյնիսկ դիրքեր, որոնք Զինուորական Մարմնէն լիազօրութիւն խնդրեցին յարձակողական մը փորձելու, բայց չարտօնուեցան:

Ժամը 5ին, Դաշնակցութեան կեդրոնական Կոմիտէի նիստին մէջ, Արամ Յայնկոյաններու դիրքերու շրջանապետներէն ըստացաւ երկտող մը, որ կը յայտնէր, թէ թշնամին ջարդելու միակ միջոցը յարձակման դիմելն է: Երկտողի հեղինակները կը յայտնէին թէ իրենք չեն տարակուսիր քնաւ, որ թուրքերը այսօր իսկ պիտի փախչին...

Արամ դժուարացաւ դրական կամ բացասական պատասխան տալ, և յաւտոյն հաժարեց Բուլգարացի Գրիգորի հետ անձնապէս անցնիլ Յայնկոյանների դիրքերը: Մինչ այս, մինչ այն, վրայ հասաւ երկրորդ սուրհանդակը և յայտնեց թէ Մելիքսէթը,

Մխաքը և Զաքարեանը արդէն դուրս եկան դիրքերէն և յարձակողականի անց»։ Մխեւնոյն րոպէին հասաւ Տարտանէլի սուրհանդակը և յայտնեց թէ Ալէսը և ընկերները պատրաստ են գրաւելու Հալի Բէքրի զօրանոցը։

Կ. Կոմիտէի ժողովին ներկայ եղող ուրիշ հերոս մը, շրջանապետ Փանոս Ժարկոչեան, վազեց իր շրջանը — Սահակ բէյ, Աչ փողոց — իր հերթին յարձակողականի մը ձեռնարկելու։

Արամ և Գր. Բուլղարացի հազիւ քանի մը քայլ առած, հանդիպեցան ուրիշ սուրհանդակներու, որոնք հաղորդեցին, թէ Յանկոյեաններէ դիրքերէն դուրս եկած տղաները լուրջ և ծանր կռիւի մը բռնուած են թրքական ուժերու հետ։ Իրօք, Յայնկոյեաններէ շրջանէն կը փրթէր ահեղ հրացանաձգութիւն մը... Արամ և Բուլղարացին չտապեցին, բայց հազիւ Մեծ Քէնդրչին անցած, լսեցին փրկութեան առաջին հզօր աղաղակը

— ԹՇՆԱՄԻՆ ՓԱԽԱ՛Ի...

Մարդկային աղաղակ չէր այդ, այլ հազարաւոր սրտերէն պոռթկացող, դեռ չլսուած, ոեւէ հանճարեղ երաժշտի կողմէ դեռ չեղանակաւորուած աստուածային երգ մը...

— Ուռռա՛...

Անկարելի երջանկութեան այդ ալմուկը միայն դիրքերէն չէր որ կը լսուէր, այլ բոլոր տուներէն, բոլոր լուսամուտներէն, բոլոր սրտերէն...

— կեցցէ՛ վանեցին...

Այդ վանեցին ինքն էր, որ աստուածային գինովութեան մը մէջ, տառապելէ, պայքարելէ, զոհաբերելէ ետք, իր յաղթութիւնը և քաջութիւնը կը պանծացնէր...

Բայց տակաւին կար այդ յաղթութեան և անհուն բերկրանքի առաջին երջանիկ լոյսը։

Ահա՛ Թոփրաք Քալէի զօրանոցը, ուր ամբողջ երեսուն օր և դեռ քառորդ ժամ մը առաջ թրքական ոճրագործ ինդահօթնները կռնակին, հիմա կարմիր և լուսաւոր բոցերով կը պսակէր նախ Յայնկոյեաններէ մարտիկներու և ապա բովանդակ Այգեստանի հայութեան յաղթական ճակատները...

Հոն հասած էին՝ տասնեակ մը քաջերով, Մելիքսէթ էֆնաթեան, Մխաք և Զաքարեան ու թրքական պահակներու կէս ժամ

ուայ օրհասական դիմադրութիւնը խորտակելէ ետք, գրաւած էին հակայ զօրանոցը և հրդեհի տուած անմիջապէս։ Յարձակողականը այնքան արագ և վճռական եղած էր, որ Թշնամին ստիպուած լքած էր իր երկու թնդանօթները։

Հայ մարտիկներուս խոյանքը այդտեղ կա գ առած չէր։ վագրի ոստիւններով անոնք կրնկակոխ հալածած էին Թշնամին պէ- պի աւելի հեռուները, Զմզըմ Մաղարայի քարձունքները, ուր նոյնպէս կանգնած էր Թրքական զօրանոցի ճուտիկը, փոքրիկ պահականոցը, որ իր դիրքով կը լրտեսէր Այգեստանն ու անոր ելքի և մուտքի բոլոր ճամբաները... Հայ մարտիկները կուզէին հասնիլ այդ փոքրիկ դղեակը և կրակի տալ զայն, իբրեւ յարգանքի Թուրքեան լուսաւոր ջան՝ պայքարող Այգեստանի և Ֆաղաքամէջի համար...

Այդ քարձունքներուն վրայ եւս Թշնամին փորձեց իր օգնական դիմադրութիւնը, բայց ի զուր, վաներլի յարձակողականի և յաղթանակի խենթութեամբ գինուելցած մարտիկները այլեւս ո՛չ փամփուշտ և ո՛չ ալ կեանք խնայել կուզէին, և պահականոցը կը գրաւէին քառորդ ժամէն։ Հիմա հայ մարտիկը իր հուժկու ոտքը դրած էր Թշնամու ուղիղ կուրծքին, ան գրաւած էր երկու Թնդանօթներ, հրդեհած էր Յանկոյանների ձորի զօրանոցը և հրդեհումի ներքը այս քարձունքներուն վրայ Թառած պահականոցինն էր։ Անոր բոցերը պիտի լուսաւորէին Այգեստանը և իրենց հրեղէն լեզուներով սրտէ սիրտ պիտի տանէին վանի յաղթութեան բերկրանքը... Թեթեւ բոց մը, քիչ մը ծուխ և ան պահանոցը կը բռնկէր ճարակող հրդեհով մը։ Անոր կարմիր լոյսերը խորհրդանիշը կ'ըլլային հայ մարտիկի առաջին և երիւ յաղթանակին և Թշնամու վերջնական պարտութեանը...

Անդին, բռնութեան երկրորդ դղեակը, Հաջի Բէքըրի զօրանոցը, նստած վանի պարանոցին, տակաւին կանգուն էր և, կիսամութի մէջ, ոռմքեր կը ցանէր խելագար ու աննպատակ... Ալէս Պարսամեան, Լօռոն, Ռուանեաններ, և քանի մը տասնեակ մարտիկներ դուրս եկած էին իրենց դիրքերէն, մէկ քանի հարիւր մէթր առաջացած, բայց կէս ճանապարհին կանգ առած։ Ալէս, ճարպիկ և պզտոյշ այդ հին հայդուկը՝ անիմաստ կը համարէր անդի պահներ տալ, Միւնոյն է, կը մտածէր ան, այս գիշերը կը

գրաւնք... Եւ, իրօք, քանի մը ժամ ետք, խոր մթութեան մէջ, Ալէսը իր քաջերով լռիկ մնջիկ պաշարեց հակայ զօրանոցը և փոքրիկ ընդհարումէ մը ետք, առանց կարեւոր վնասի, ընկճեց զայն։

Հոս ալ գրաւուեցան թրքական երկու ծանր թնդանօթներ և բազմաթիւ ռումբեր, հրացաններ, մթերքներ, եւայլն։ Սըպանուեցան նաև տասնեակ մը թուրք պահակներ։

Զօրանոցը մաքրելէ ետք Ալէսը հրդեհի տուաւ զայն։ Քաղաքամէջի մարտիկները նկատած էին Թոփրաք Քալէի զօրանոցներու հրդեհումը և արտատրուի կը սպասէին Հաջի Բէքըրի զօրանոցի բացերուն։ Ատկէ ետք միայն անոնք կը մտցնէին վանի պատմական բերդի բարձունքները՝ հայկական յաղթութեան և ազատութեան կարմիր դրօշակը բարձրացնելու համն...

Երրորդ խումբ մը, Արարքի չրջանէն, հետախուզական փորձերէ ետք, յարձակողականի անցաւ և գրաւեց թրքական չարք մը դիրքեր։ Այդ յաջող յարձակումներու ընթացքին շատ մը թուրք պահակներ, փախչելու և դիմադրելու անկարող, ապաւինեցան հայ մարտիկի սուրին...

Հաչ Փողոցի վրայ կեդրոնացած էին Այդեստանի հերոսամարտի լաւագոյն քաջերէն Փանոս Ժամկոչեան, Նշան Ժամադրճեան, Դային, Ռուբէն Իսրայէլեան և ուրիշ չիանեակ մը մարտիկներ, որոնց մէջ կային նաև մուսուրականներ և անղէնները։ Թրքական երեք չորս դիրքերը իրար հետեւէ լքուած էին։ Ոչ մէկ շունչ կար պարզապէս։ Դիակ մը կար միայն, որ դեռ տաք էր։ Գաղտագողի հետախուզումը չարունակուեցաւ մինչև Ջիղէչեանի տունը, ուր կ'ապրէր վանի մեծ ոճրագործը, կուսակալ Ջեվդէթ, իսկ դիմացը ցցուած էր թրքական ոստիկանատունը։ Այս երկու մեծ չէնքերուն առջեւ կամ պէտք էր դիրքեր գրաւել՝ սպասելու համար լուսաբային, և կամ գրոհով մը խուժել ամէնէն առաջ ոստիկանատունը և ապա փորձել գրաւել Ջեվդէթի հակայ որջը...

Եւ յաղթանակի խենթութեամբ անդամ մը դիմուելցած, հայ մարտիկները առաջ կը նետուէին, ուժգին համազարկ մը կուտային և կեցցէներով կը նետուէին դէպի ոստիկանատուն... Բայց թրքական ծուխը մարած էր այլեւս։ Մարտիկներու խան-

դալատզրոնը կը դիմաւորուէր վախկոտ հրացանաձգութեամբ մը, որ կը լսուէր հատ հատ միայն... Տղաները կը մտնէին ոտիկանատուն, բայց, մէկէն, ոտիկանատան անմիջապէս կից թրքական տուներէն, սանձակոտոր հրացանաձայներ կը պոռթկային։ Իրենց պաղարիւնը չկորսնցուցած հայ մարտիկները չէին լքեր ոտիկանատունը։ Ընդհակառակը, անոնք արագ պտոյտով մը կը խուզարկէին բոլոր սենեակները, հոս հոն գտնելով մէկ երկու խեղճ ու կրակ ձերբակալի ոտիկաններ, հրացանը լեցուած, պատրաստ կրակելու, բայց սարսափէն քարացած... Ոտիկանապետի սենեակին մէջ, սեղանին վրայ, դեռ կերակուրը չէր սառած և ինքնաեռը կը թշթշար... Ափին դլխարկ մըն էր ինկած, անդին վերարկու մը մոռցուած։ Հեռաձայնի գործիքը իր տեղն էր և կը պանդահարէր տակաւին...

Դուրսը, փողոցին մէջ, հրացանաձգութիւնը երկուստեք կը շարունակուէր, մինչև որ կամաց կամաց, թրքական համազարկերը աւելի ու աւելի կը հեռանային և կ'երթային մարելու Բաղաքամէջի և բնդդի պարիսպներուն տակ։

— Տղա՛ք, կը կանչէր ձայն մը, Ջէվդէթը փախա՞ւ...

— Ջէվդէթ վաղո՛ւց փախած է, կը լսուէր ձայն մը Զիդէչեանի տան փակէն, ա՛խ, ինչո՞ւ ուշացաք, հազիւ մէկ ծամ առաջ փախաւ...

Զիդէչեանի քով ծառացող հայ մշակի մը ձայնն էր։ Եւ դուռը կը բացուէր։ Մարտիկները, շրթունքները սեղմած և անկատար վրէժի մորմոքը սրտերնուն, ներս կը խուժէին և փոխանակ Վռամեանի և Իշխանի վրէժը լուծելու արդար և իրական վայելքը առնելու, կը կարդային Ջէվդէթի թողած հեռաւոր վերջին երկտողը, ուր վերջին անգամ ան կը շարունակէր առել և սպառնալ... Ջէվդէթ իր նամակը թողած էր վանի իտալական հիւպատոս Սբօրդոնիի անունով.

«Սիրելի Սբօրդոնի էֆ., կը գրէր Ջէվդէթ, պատերազմական հարկադրութեանց պատճառով քաղաքը կը թողում։ Ճիշտ որ ցաւ պիտի ունենայ վիճակ մը եղեր է խռովութեանց մէջ գտնուող երկրի մը մէջ նախադասութիւն ընելը։ Աչքի առջեւ գտնուող երախաներուն գլուխը արդիլեց մեզ գիտերայիս յարձակումներ գործել։ Ռուսերը կացութենէն օգտուեցան։ Ասուած փորձանք հասցնէ դաւանցան ֆօմիթաճիներուն։ Երբ Թշնամին երկիրը ժանէ, բնական

է որ ասկէ վերջ անընդհատ կռիւ պիտի տեղի ունենայ։ Բարեւ-նէթա Ալկարդի էֆ.ին և թոլոր ընկերներուն. յարգանք տիկին-ներուն»։

Կուսակալ ՋԻՎԴԷԹ

915 Մայիս 3

Դ.

ՍՐԲԱԶԱՆ ԽԵՆԹՈՒԹԵԱՆ ՕՐԵՐԸ

Արիւնարբու կուսակալը «պատերազմական հարկադրու-թեանց պատճառով քաղաքը թողած էր» և Մայիս 3ի դիշերը վանի հայութիւնը, առաջին անգամ ըլլալով իր դարաւոր ստրկա-կան կեանքին մէջ, կը շնչէր ազատութեան կենարար օդը...

Մայիս 3ի դիշերը... Անհնարին է մարդկային գրիչով տալ գէթ հեռաւոր և ժժգոյն մէկ պատկերը անոր բոցավառ զեղեց-կութեան։

Պէտք էր հանճարեղ նկարիչ մը՝ գծելու համար թրքական բռնութեան տանեակ մը որջերու և թրքական բովանդակ չէն-քերու հրդեհի բոցերը և ծուխի արիւնագոյն ամպերը։ Անհրա-ժեշտ էր հանճարեղ երաժշտագէտ մը, եղանակաւորելու համար վաթսուն հազար սրտերէ միաժամանակ ու անընդհատ պոռթկա-ցող բերկրանքի տարօրինակ աղաղակները։ Անհրաժեշտ էր հան-ճարեղ հոգեբան-գեղագէտ մը՝ զգալու համար հազարաւոր հոգի-ներու հեղեղուող արտուռները, նկարելու համար հազարաւոր ամբոխի դիմագծային փայլատակումները, վիպելու համար մարդ-կային հաւաստարակչռութենէ դուրս ինկած հազարաւոր հոգինե-րու մէջ պոռթկացող վրէժխնդրութեան և կարեկցութեան, ատե-լութեան և սիրոյ, վայրենութեան և ազնուականութեան, ա-նասնութեան և հրեշտակային բարութեան կիրքերն ու յուզում-ները... Անհրաժեշտ էր գէթ չարժապատկերային հակայ մեքենայ

մը՝ անվերջ և անվերջ դրոհ տուող, ալէքսաւորուող, ծուռնկի և-կող, գրկախառնուող և իր իրական յարուքիւնը տօնող այդ հակայ ամբոխը դէթ մէկ քանի հապճեպ դիծերով պատկերացնելու համար...

Դեռ լոյսը չբացուած, Թրքական բոլոր դիրքերը կը գրաւուէին, բոլոր տուները կը խուզարկուէին և բոլոր կասկածելիները կը հրդեհուէին։ Արդէն լուսաբաց էր և հայ մարտիկներու աչ ու ձախ թեւերը հասած էին մինչեւ Շամիրամի Տակ և հեռաւոր արուարձանները, իսկ կեդրոնի թևը մտած էր Հայկաձոր և գրոհ տուած դէպի պատմական քերդի պարիսպները և Թաւրէզի դուռը, ուրկէ անդին հերոսական Քաղաքամէջն էր...

Գնդապետ անձկութեան գիշերը ապրող Քաղաքամէջի հերոսները, իրենց հերթին գրաւելով և հրդեհելով Թրքական դիրքերը՝ կը հանդիպէին Այգեստանէն հեղեղուող մարտիկներուն և ամբոխին։ Համբոյրն էր, տառապանքի և երջանկութեան, պայքարի և ազատութեան համբոյրը, որ կը մարմնանար այդ հերոսական գրկախառնուումներուն մէջ։

Յաղթանակի գինիի սափորն էր, որ կը պարպուէր չերթուն-քէ չերթուն և սրտէ սիրտ...

Քաղաքամէջի քաջն՝ էր, գուռ մըն էին անոնք, հազիւ մէկ երկու տասնեակ հոգի — Հայկ Կոսեան, իրական զեկավարը, Յարօ, բնութենէն ընտրուած մարտիկ մը, Սարգիս Շահինեան՝ վաճառականի ձուա մը, բայց իր ամբողջ խառնուածքով յեղափոխական ու պայթուցիկ ուժ. Մխիթար Մխրզախանեան, քաջութիւն ու պայծառութիւն, բայց ամբողջ կռիւներու ժամանակ յախուռն եւ դաժան. Արմենակ Մխրզախանեան՝ գործնական ու դրական տիպար մը, բայց կռուի մէջ ինքնամոռաց ու անձնազոհ։ Դաւիթ Սարգիսեան, Յարօի անբաժան ընկերը, վճռական ու կատաղի քնաւորութիւն մը, Մխրան Թորոմանեան, հեռատես, հաշուակրնկիր, սիրուած բոլորէն. Դանիէլ վարդապետ՝ հոգեւորական մը, որ ծնուած էր բացառապէս ամբոխին մէջ ըլլալու և զէնքի հետ խաղալու համար...

Ահա բոլորը, Քաղաքամէջի Դաշնակցութեան Մարմինը, որ զեկավարելու և գործի լծելու տասնեակ մը մարտիկներ և ամբողջ ե-

բնաւն օր հերոսաբար մաքառելով՝ ամօթալի պարտութեան մատնեց թշնամին։ Այս և սոսկ նման քաջերն էին ահա, որ Այգեստանէն ու Բաղաքէն յորդելով վերստր կը գրկէին, կը համբուրէին...

Անդին, ուրիշ քաջեր, արդէն մասլցած հասած պատմական բերդի բարձունքները, կը կոտորէին՝ ինչ որ կը գտնէին իրենց առաջ թշնամին յիշեցնող, կը գրաւէին բազմաթիւ լքուած հրացան ու ռազմամթերք և մեծ ու փոքր քանի մը հին ու նոր թնդանօթներ։ Բայց կար աւելի գերազոյնը — բարձր, չա՛տ բարձր պարիսպին վրայ, վար առնուած, պատառուած, ուրբի տակ տրորուած թրքական դրօշակի փոխարէն կախուած էր և կը ծածանէր արիւնի և ազատութեան խորհրդանշան կարմիր դրօշակը... Հարիւրաւոր տարիներու ընթացքին, հարիւրաւոր տարիներու տրկուելէն ետք, առաջին անգամն էր, որ վանի աւանդական պարիսպները կը ժպտային արեւի պայծառ շողերուն տակ և ազատ ու բարձր կը պահէին դրօշակ մը, որ դժխեմ կիսալուսին մը չէր, այլ բոցավառ կարմիրը, խորհրդանշանը հայկական ծովացած արիւնին և յեղափոխական ազատ ոգիին...

Բերդի պարիսպներուն տակ կը տարածուէր թրքական բնութեան ամէնէն գեղեցիկ որջը՝ թրքական բանտը, ուր տասնեակ տարիներու ընթացքին իրենց արիւն-արցունքը քամած էին հազարաւոր հայեր, ամէն դասի և ամէն տարիքի պատկանող։ Այստեղ չղթայուած էին ժանաւանդ հայկական ազատամարտի մարտիկները—հարիւրաւոր վանեցի քաջեր և, նաեւ, մեր ազատամարտի անզուգական զեկավարներէն Վարդգես, Սրամ, Գրիգոր Բուլղարացի և դեռ քանի՛ քանիներ...

Այգեստանի մարտիկներն ու ժողովուրդը կը խուժէին դէպի բանտը։ Վերջին անգամ այնտեղ թողնուած էին բազմաթիւ հազարաններ, որոնց մէջ Հնչակեան կուսակցութեան վանի կեդրոնի պրեթէ բոլոր անդամները, Արտաչէս Սօլաքեան, Աբրահամ Բրուտեան, Սաօ, Կարապետ Դանիէլեան, Հայկ Երէմիչեան, բոլորն ալ վանեցի մտաւորականներ և ուսուցիչներ...

Բաղաքամէջի հայերը դիտէին, բայց Այգեստանցին տակաւին ծանօթ չէր, որ կուռ առաջին իսկ օրերէն թուրք ոճրագործ կառավարութիւնը ազատ արձակած էր ժանիքաւոր առ-

ղակ և ոճրագործ բոլոր բանտարկեալները և զանոնք ղինելով արձակած էր հայկականն դիրքերուն վրայ, իսկ կուսի վերջին օրերուն բոլոր հայ բանտարկեալները չղթայակապ դուրս բերելով, դաժանօրէն կոտորած էր սաոը զէնքերով...

Այգեստանի ամբոխը բանտը դատարկ տեսնելով ետ կը դառնար, կ'ուղղուէր դէպի թրքական թաղերը և վրէժխնդրութեան լապտերը ձեռքը՝ կը սկսէր հրդեհել ու կողոպտել այն ամէնը, ինչ որ թշնամուն էր...

***

Մայիս 3ի գիշերը, Մայիս 4ը և 5ը, ամբողջ երեք օր, ամբողջ վանի մէջ հրդեհ էր և կողոպուտ... Կը հրդեհուէր և կը կողոպտուէր այն ամէնը, ինչ որ երէկի բարբարոս, արիւնախում թշնամիինն էր և կը կողոպտէր ու կը հրդեհէր ան, որ պարերով նոյն թշնամիէն հրդեհուած, կողոպտուած, կոտորուած էր:

Մարդկային ոեւէ զգաստ ձեռք, ոեւէ հեղինակութիւն անզօր էր զսպելու այն սանձարձակ վրէժխնդրութիւնը, որով արբած ու խենթեցած էր վանեցին այդ օրերուն: Եւ իմաստ չունէր ոեւէ զսպուժ, զսպումի ոեւէ ձեռք, որովհետև վանեցին ու ամէն մէկ խելահաս մարդ կը գիտակցէր այդ օրերուն, թէ անհնարին է այլևս ոեւէ կամուրջ գտնել թուրք բարբարոսութեան ձեռքով բացուած խրամատը ծածկելու համար: Որքան որ տարեքային, այդ հրդեհումներն ու կողոպուտները, սակայն, քաղաքական իմաստ ալ ունէին: Անհրաժեշտ էր ամէնէն առաջ և առաջին վայրկեանին կերակրել շուրջ 40,000 տոված գաղթականութիւն, որու հայրենի տունը կողոպտուած էր մինչև վերջին թելը: Անհրաժեշտ էր ոչնչացնել թրքական ամրութիւնները՝ զօրանոցները, ռազիկանատուները, դիրքերը, կառավարչատունը, որպէսզի ոեւէ անակնկալ վերադարձի պահուն անիկա չկարենար այլևս: Անհրաժեշտ էր հրդեհել թրքական թաղերը և կողոպտել, որպէսզի թուրք ազգաբնակութիւնը այլևս վերադարձի յոյսեր չկապէր վանի հետ: Թուրք ժողովուրդի բնակավայրը քիչ մը անդին, Աճառոլուի խորերը պիտի ըլլար, բայց ոչ հայկական Այգեստանը: Անհրաժեշտ էր կողոպտել, որովհետև, լաւագոյն պարագային, ուռւս բանակը պիտի գար և պիտի իւրացնէր այն

ամէնը, ինչ որ իբրև պարտութեան աւար թուրքը թողած էր վանի յաղթական հայութեան...

Բայլ իր դիրքերէն և հարստութենէն, Թշնամին վանեցիին լքեց մնծաքանակ հրազէն ու ռազմամթերք, որոնք կանոնաւորաբար գրաւուեցան և կեդրոնացուեցան, ինչպէս նաև բազմաթիւ գերիներ, մնծ մասամբ անզէն քնակիչներ, կանայք, ծերեր, նոյնիսկ լքուած երախաներ, որոնց վրայ վանեցու զէնքը չդարձաբացաւ։

Երեք օր էր, որ վանի հայութիւնը իր լիակատար յաղթութիւնը կատարէր և ազատ տէրն ու տնօրէնն էր իր պատմական հայրենիքին, երբ Մայիս 5ի երեկոյեան դէմ վերջապէս վան կը մտնէր հայ կամաւորական խումբ մը, դաշնակցական Խէչօի առաջնորդութեամբ։

Յատակօրէն քնորոշելու համար վանի Ապրիլեան կռիւները յաջորդող վերջին երեք սրբազան խենթութեան օրերը և այդ օրերուն պոռթկացող ժողովրդական անհուն գինովութիւնն ու քերկրանքը, անհրաժեշտ է նոյնութեամբ ներկայացնել վանի Հայ Ինքնապաշտպանութեան Զինուոր. Մարմնի վերջին կոչ-պիմոեը՝ ուղղուած հայ ժողովուրդին։ Այդ դիմումը ոչ միայն հաղթական պատկերացումն է այդ օրերուն վանի հայութեան ապրած գերագոյն խանդավառութեան, այլ և կանխատեսութիւն մը՝ յետագայ Անկախ և Ազատ Հայաստանին։

Ահա այդ կոչը.—

«Հայ ժողովուրդ,

Ահա կը քոլորենք մեր ամաօրեակը—ամաօրեակը պայքարի ու փառքի, մահուան ու յարութեան մեր ցեղին։ Ամաօրեակը նաև հայութեան առաջին և պայծառ Գարունին։

Ամիս մը առաջ, այսօր, երբ թշնամին վատաբար կռիւ յայտարարեց քաղաքակրթութեան և արդարութեան դէմ, մե՛ր դէմ, մենք հաւատքով փարեցանք մեր զէնքին և մեր հոգիի խորերէն զգացինք, որ յաղթանակը մերը պիտի ըլլայ այս կռուին մէջ, վասնզի մեր կռիւը խաւարի դէմ էր. տգիտութեան ու բռնութեան դէմ ճշմարտութեան և արդարութեան համար։

Եւ վերցուցինք զէնքը, կուրծք տալու համար թշնամիի գնդակներուն ու ռումբերուն, որոնք կուպային վերջնական հարուածը հասցնելու մեր ցեղի կորացած մէջքին, որոնք զեռին ծռել

կ'ուզէին ճակատը մեր երիտասարդութեան և քանդել ակնապըբիւրները վերածնուող մեր ցեղին, ևս կուրծք տուինք մենք թշնամի ձուլելին և ամբարտաւան ժէսթերուն ու յարձակումներուն եւ, մեր հերոսական ու պատմական մարտնչումներու ընթացքին՝ ոչ մէկ տեղ և ոչ մէկ վայրկեան թշնամին չտեսաւ մեր գինուորը պարտուած և մեր դիրքը լքուած:

Ամաօրեայ պայքարը, զոր տարանք փառքով ու պատուով, այսօր իր կատարելութեան մէջ կը վայելենք ահա մեր յաղթանակներով արբած հայ ժողովուրդի հետ:

Մեր գինուորի արի և անսասան դիմադրութիւնը ամէն տեղ թշնամիին զգացնել տուաւ, որ մեր երակներուն մէջ չէ դադրած, կը հոսի տակաւին արիւնը ազատութեան և կռուի, և այդ աստուածային արիւնն է, որ աղմկայոյզ և սրբանուէր բռնկումով գիտէ գլխապտոյտ և ակնկոր փախուստի մատնել երէկի ամբարտաւան և ամէնազօր, բայց այսօրուայ վախկոտ և ստրուկ թշնամին...

Երեք օր է ահա, որ յաղթանակի խենթութիւնը բռներ է մեզ... Զօրանոցներու գեղատեսիլ հրդեհներու և բոլոր դահճապետներու որջերու ճարճատումներուն առջև մենք կեցած ենք հիացումով և արբած...

Արբած ենք մենք և աստուածային խենթութեամբ լեցուած, որովհետև հազարաւոր տարիներու մեզի թալանող, կողոպտող, խաչողն է, որ գլխապատառ կը փախչի այսօր և հազարաւոր տարիներու մեզի թալանողը և խաչողն է որ կը թալանենք, կը կտորենք, կը խաչենք մենք...

Վրէժի անողորմ, բայց արդար Աստուածն է, որ նաոած է մեր ներսը ու մեր գլխաւերեւը. վրէժի ձայնն է, որ կը լսենք մենք հիմա և այդ ձայնը կուգայ հազարաւոր տարիներու ընթացքին սրախողխող հայ սերունդներու, թոնիրներու մէջ խորովուող մանուկներու և բռնաբարուած կոյսերու սասանեցնող *և աղէկտուր կանչերու ժէջէն:*

Այսօր ահա հայկական դրօշակը, որ հազարաւոր տարիներու ընթացքին առաջին անգամ բլլալով, կը ծածանի Վանի պատմական բերդի բարձունքներուն վրայ եւ առաջին անգամն է, որ բռնութիւնը, հայ գինուորի գերդակեն հալածական, կը փախչի ինչոով. բնաւ-ցիով եւ իշխանութեամբ...

Եւ այսօր, երբ վտառատր պայքարն է մեր առին, վիակատար յաղթանակն է, որ կ'ապրինք և վերջնական ազատութիւնն է մեր առջև, մենք պիտակցութիւնն ունինք աւելի արջանկաբեր ու պայծառ հանգրուաններու՝ մեր յուսատատ, երազող ցեղին համար:

Մեր հերոսական կռիւներով մենք արդեն հիմը դրինք այն հոյակապ ազատութեան, որուն երազեցին մեր հանճարները մեր ժողովուրդին հետ, որու համար երեսնամեայ կռիւներով միլիոնաւոր կեանքեր զոհաբերեցինք եւ որու առաջին արշալոյսը կը ծագի անա բախտաւոր Վասպուրականի հպարտ լեռներուն վրայ...

Այսօր ուրիշն ոչն է ոչ միայն մեր ամսօրեայ պայքարին և յաղթանակներուն, այլ և նախասօնը հայկական ազատութեան՝ բոլոր բռնաւոր լուծերէն, բոլոր յօշոտող ճիրանիներէն...

Կեցցէ՛ Հայկական Ազատութիւնը,
Փա՛ռք իններորեան.
Կեցցէ՛ Վասպուրականի մարտնչող երիտասարդութիւնը,
Կեցցէ՛ Հայկական բանակը...

Վասպուրականի Հայ Ինքնապաշտպանութեան
ՉԻՆՈՒՈՐԱԿԱՆ. ՄԱՐՄԻՆ» (*)

6 Մայիս, Վան-Այգեստան

Ե.

ԿԱՄԱՒՈՐՆԵՐՈՒ ՄՈՒՏՔԸ

Մայիս 5ի երեկոյեան, վանի ծովին վրայ հաւբհաւբացող արեւի վերջալուսային ճառագայթներուն տակ, առաջին անգամ վան կը մտնէր հայ կամաւորական հնձելապուռնդ մը, առաջնոր-

*) Այս կոչը խմբագրած է Զինուոր. Մարմնի բարտուղար Օն. Ոխիթարեան.

դուբեամբ Դաշնակցական Խէչօի (*) և ուս գնդապետ Օզօլի: Այդ առաջապահ հնձելազունդի մէջէն նաև Աշոտ Մելիք Մուսեան (**) և Դալի Ղազար (***):

Կամաւորական հնձելազունդի շղթան կը ձգուէր Շահբաղիի ապխտակ բլրակներուն վրայ և տակաւ կը մօտենար Այգեստանի դաւոներուն, մինչդեռ, տակին, վանի աւանդական Ակոբիի քարեբուն տակ, ազատութեան, յաղթութեան և երջանկութեան սարսուռներով զօդահար վանի ամբողջ հայ ժողովուրդը սրտատրոփ կը սպասէր իր հարազատներու առաջին հանդիպումին, գըրկախառնումին և համբոյրին: Հսկայական տարածութեան մը վրայ չար ի չար կանգնած էին վանի Հերոսամարտը կերտող հազարեակ մը մարտիկները, մաուզէր ատրճանակներով և հրացաններով զինուած: Անոնց թիկունքը հեղեղուած էր, տառացիօրէն, վանի ամբողջ ժողովուրդը, ծեր ու ժանուկ, քնիկ թէ գաղթական:

Մարտիկներու և ամբոխի առջեւ, իր ժողովուրդը կարմիր Ծովերէ առաջնորդող Մովսէսի մարգարէական դէմքով՝ կանգնած էր Սրամը, չրջապատուած Զինուորական Մարմնի անդամներով

---

*) Դաշնակցական Խէչօն, հայկական ազատամարտի ամէնէն շքեղ հերոսներէն մէկը, վանի աղէտաւոր նահանջէն շաբաթ մը առաջ, Դատանի վրայ ուղղուած գրոհի մը մէջ սպանուեցաւ: Անոր դիակը պահ մը մնաց թշնամու ձեռքը, բայց ի վերջոյ հայ տասնեակ մը կամաւորներ սուր խոյանքով փրկուեցաւ եւ Այգեստան բերուելով զինուորական շքեղ պատուով թաղուեցաւ Արարքի գերեզմանատունը՝ վանի հին ու նոր հերոսներու՝ Վազգէնի, Արմենական Սեպուհի, Ցարուքիւնի, Ռաֆայէլի՝ Իշխանի, Վահանի, Քոթոթի, Միհրանի կողքին:

**) Աշոտ Մելիք Մուսեան, հայ յեղափոխական մտաւորական մը, մեծ դեր կատարեց Գողթանի եւ Զանգեզուրի ազատագրական եւ ինքնապաշտպան կռիւներուն մէջ: Հայաստանի խորհրդայնացումէն ետք, ապրեցաւ իր սիրելի ժողովուրդի հիւսուր տառապանքին, ինքնասպանութեամբ վերջ տուաւ իր թանկագին կեանքին, Զանգեզուրի մէջ:

***) Դալի Ղազար, հայ մարտական կազմակերպութեան ամէնէն ռազմ ու ահաբեկիչ դէմքերէն մէկը: Իր ամբողջ կեանքը զոհաբերութեան վերածած. Դալի Ղազար կռուած է վերջին շրջանի մեր բոլոր ռազմական դիրքերուն վրայ: Քանիցս ծանրօրէն վիրաւորուած, նորէն ոտքի ելած է սակայն եւ նորէն կռուի դաշտը նետուած: Վերջին անգամ, հերոսական խոյանքի մը մէջ՝ նահատակուեր է Ղարաբաղի օրհասական կռիւներուն մէջ:

և շրջանապետներով։ Հոն էր նաև, խոնարհ ու անաղմուկ, ինչպէս միշտ, Բուլղարացի Գրիգորը իր ինքնատիպ թնդանօթով և վանի բաղաքամէջի Հերոսամարտի ղեկավար, Հայկ Կոսօեան իր տասնեակ մը քաջերով։ Վարժապետանոցի աշակերտութիւնը, Այգեստանի Հերոսամարտի բոլոր յաղթանակներն աւետող իր ֆանֆարով, բոլորուած էր թնդանօթի շուրջը։

Հեծելազունդը աւելի ու աւելի կը մօտենար և ահա անաղմուկ Գրիգորը յանկարծ կ'աղմկէր Այգեստանի դաշտերն ու ձորձորները իր թնդանօթի երեք հարուածներով։ Ի պատիւ կամաւորական հեծելազունդին էր, որ կ'որոտար այս անգամ Գրիգորի թնդանօթը։ Յուզումնաասրսուռ չեչտերով կը նուագէր նաև ֆանֆարը՝ «Մեր Հայրենիքը»..., Թերեւս երբեք այնքան հարազատօրէն, չքեղօրէն իրական եղած էր Նալբանդեանի հոյակապ երազը, որքան Մայիս 5ին, վանի մէջ։

«... Մեր հայրենիք շղթաներով,
Այսքան տարի կապկապած.
Իւր բազ որդւոց սուրբ արիւնով
Պիտի լինի ազատուած»...

Հայաստանի արեւելեան և արեւմտեան սահմաններուն վրայ, Կովկասի և Վասպուրականի մէջ, հայ ժողովուրդի կորիւնները իրենց արեան հեղեղումով 1915 թուի Մայիս 5ին, կը կերտէին հայ ժողովուրդի և հայ երկրի առաջին, իրական ազատութիւնը...

Կամաւորական հեծելազունդը քանի մը հարիւր քայլի վրայ էր արդէն, երբ քանի մը տասնեակ հազարի հասնող ամբոխը լիաթոք կեցցէ՛ կը գոռար... Հեծելազունդը իր հերթին, հիացիկ ու բերկրանքէ գինով, կը փոխադարձէր իր ողջոյնները հերոսական վանին և վանեցիին։

Ու ալ անկէ ետք համբոյրներն ու աղօթքներն էին, երգերն ու ծաղիկներն էին, որ կը թռչէին բոլոր շրթունքներէն, բոլոր սիրտերէն... Ծաղիկնե՛րը, վանի մայիսեան աքանչելի, կարմի՛ր ու սպիտակ ծաղիկները, որոնք ոչ մէկ երկրի ի տակ այնքան առատօրէն ու չքեղօրէն կը բացուին, որքան Այգեստանի մէջ, կը պճնէին ամբողջ ճանապարհը, կը պսակէին հայ կամաւորներու ճակատները...

Յաղթական թափօրը կը շարժուէր դէպի Այգեստանի հայ-

կական թաղերը և ամբողջ ճանապարհի վրայ, ձաղիկներու ու կանաչներու կողքին, հայ կամաւորները կը դիմաւորէին նաև թշնամու թողած դիրքերու, զօրանոցներու և բռնութեան որջերու հրկիզէն բոցն ու ծուխը...

***

Մայիս 5ին, ուշ գիշերը, Վան կը մտնէր նաև հայ կամաւորական գունդերու խիզախ զեկավարը, Դրօն՝ իր առիւծներով։ Դեռ լուսաբաց չեղած, Այգեստանի այս ու այն գիծերէն ներս կը խուժէին կամաւորական այլ հնձեալ և հետեւակ գունդեր։ Վան կը մտնէր նաև ռուսական բանակի հրամանատար զօրավար Նիկոլայեւ։

Մայիս 6ին Վան մտնող ռուսական բանակը եւս հայ ժողովուրդի կողմէ դիմաւորուեցաւ խանդավառ ցոյցերով և ողջոյններով։ Վանի միջնաբերդէն ողջոյնի աղաղակներ կ'որոտային թուրքերէ խլուած թնդանօթները, իսկ Խաչ փողոցի լայն հրապարակին վրայ ձաղիկներ կը սփռէին հայ մատղաշ աղջիկները և աղօթքներ կը հիւսէին վանեցի քնիկ ու գաղթական մամիկները...

Պատմական արժէք ունեցող զեկոյցով մը՝ զօրավար Նիկոլայեւ հետեւեալը կը հեռագրէր ռուս զօրաքանակի հրամանատարին.—

«Շնորհիւ զինուած հայ ժողովուրդի և զեկավարութեամբ ռուսահպատակ Արամի, Վանը մէկ ամիս պաշտպանուեցաւ և երեք օր առաջ միայն հայերը գերակշռեցին ու թուրքերը սկսան նահանջել։ Քաղաքը այրուած է. ազատ են մնացեր քանի մը հայարնակ թաղեր և ռուսական հիւպատոսարանը։ Քաղաքին մօտեցած պահուն թուրքերէն գրաւուած վեց թնդանօթներով տեղի ունեցաւ ողջոյնի թնդանօթաձգութիւն։ Հայերը յանձնեցին ինձ բերդի բանալիները, ժողովուրդը և վանի պաշտպանները եպիսկոպոսի և հոգեւորականներու առաջնորդութեամբ կազմակերպեցին հանդիսաւոր ցոյցեր, ժողովուրդը և քաղաքի պաշտպանները շրթայ կազմած կ'աղաղակէին կեցցէներ և ձաղիկներ կը սփռէին...»

***

Այսպէս, ռուս բանակը կը մտնէր Վան երեք օր յետոյ միայն,

երբ թշնամին հալածուած էր Այգեստանի և Բաղաքի պրոհներուն տակ և երբ վաններին կատարեալ տէրն ու տնօրէնն էր իր ճակատագրին։ Թրքական թնդանօթներու ռումբերու փոխարէն՝ ռուս բանակը ողջոյններ և ծաղիկներ միայն կ'ընդունէր։ Արիւնարբու և դարաւոր թշնամու փոխարէն՝ ռուս բանակն ու իր հրամանատարութիւնը կը տեսնէր չինարար, ստեղծագործող ու բարեկամ հայ ժողովուրդը՝ազատութեան անզուսպ ծարաւով...

Ուզէր թէ չուզէր, գէթ առաջին հերթին, վանի կառավարութիւնը ան պիտի վատահէր հայերուն։ Այդպէս ալ եղաւ։ Մայիս 7ին փոխանակութեան հետեւեալ երեք պաշտօնական հեռագիրները, որով Արամ կը նշանակուէր վանի ժամանակաւոր կառավարիչ։

Զօրավար Նիկոլայեւի հեռագրին պատասխանելով՝ ռուս զօրաբանակի չտապը կը հեռագրէր.—

«Կօրպուսի չտապէն՝

Գեներալ Նիկոլայեւին

Հեռագիր, թիւ 5452

«Համաձայն ձեր նշանակումին, կը հաստատեմ Արամը վանի ժամանակաւոր նահանգապետի պաշտօնին, անոր յանձնելով վանի շրջակայքի կառավարութիւնը։ Ան կազմելու է վարչութիւնը միմիայն հայերէ և յենուելու է հայ երկրապահներու վրայ։ Հիւպատոս նշանակելու առթիւ հեռագրեցի բանակի հրամանատարին և Թաւրիզի հիւպատոսին, որպէսզի ուղարկէ ժամանակաւոր ներկայացուցիչը»։

ԳԵՆԵՐԱԼ ՕՕԱՆՈՎՍԿԻՑ

Նոյն զօրաւար Օզանովսկիյ թիւ 1709 հեռագրով, կը գրէր վան, զօրաւար Նիկոլայեւին.—

«Հրամանատարը հաստատեց Արամի նշանակումը վանի համար, միայն այն պայմանով, որ ան լիովին ենթարկուի պինուսրական իշխանութեանը, այն է երկրապահ զօրքի գլխաւորին, որ յետոյ պիտի նշանակուի Արամի միջոցով պիտի կատարուին պինուսրական իշխանութեան բոլոր կարգադրութիւնները։

ԳԵՆԵՐԱԼ ՕՕԱՆՈՎՍԿԻՑ

Իսկ զօրախումբի կառավարիչ գեներալ-մայոր Նիկոլայեւ, թիւ 24 հրամանով, կը հաղորդէր Բայազէդի զօրաբանակին, թէ

«Կուկասի զօրաքանակի հրամանատարը՝ Արամը նշանակեց վանի ժամանակաւոր նահանգապետ, այն պայմանով, որ ան ներքին գործոց նախարարութեան, այսինքն՝ քնդրապահ զօրքի գլխաւորին և որ զինուորական իշխանութեան բոլոր կարգադրութիւնները կատարուին Արամի միջոցով։»։

Զօրախումբի կառավարիչ
ԳԵՆԵՐԱԼ-ՄԱՅՕՐ ՆԻԿՈԼԱՅԵՒ

Ռուս բանակի հրամանատարութիւնը վանի կառավարութիւնը յանձնեց վանի Հերոսամարտը դարբնող վանեցուն և ա՛նոր մեծ առաջնորդ Արամին։ Թէ Արամ և թէ վանեցին, չարուճարակելով մէկ ձեռքով ղէնքին փարիլ, միւս ձեռքով լծուեցան ինքնաւրոյն, ստեղծագործ և ազատ կեանքի մը հիմնաւորման,

Մայիս 8-ին Արամ, իբրեւ վանի շրջանի կառավարիչ, ժողովուրդին ուղղեց հետեւեալ կոչը, որ իր ոճով ու բովանդակութեամբ կը մնայ իբրեւ թանկագին փաստաթուղթ մը։

Ահա այդ կոչը.—

«Հայ ժողովուրդին,

Քաղաքացիներ,

Ռուսական յաղթական բանակի առաջխաղացումը նոր դարաշրջան և իրաւակարգ կը բանայ մեր քաղաքի և գաւառի իրաւազուրկ ժողովուրդին համար։ Դարերու ստրկութեան և քաղաքական ճնշումներու վախճանն է, որ մենք կ՛ապրինք այս օրերուն. հայ ժողովուրդի չինարար և ստեղծագործ ոգիի ծնունդն է, որ մենք կը ւոճնենք այժմ։

Ռուս զօրքերու հրամանատարը, զեներալ Նիկոլայեւ, գնահատելով վասպուրականի հայ ժողովուրդի հերոսական ջանքերը՝ Իւրք կառավարութիւնը անզօր դարձնելու իր ազգաքները՝ Իւրք կառավարութիւնը անզօր դարձնելու իր ազգաքաղաքականութեան մէջ և հաւանելով հայ ժողովուրդի կուլտուրական ձգտումները, թարեհաճեցաւ 7 Մայիս, 1915, թիւ 16 մանաւոր հրամանագրով, ինձ նշանակել քաղաքի և շրջանի կառավարիչ և կազմակերպել նոր գործը իր բոլոր ճիւղերով։

Այսօր արդէն կազմակերպուեցան ոստիկանական, դատական, դիւղատնտեսական, դաղթականական, քաղաքապետական և այլ վարչութիւնները։

Ասով կը յայտարարեմ ամբողջ ժողովուրդին, որ նոր կա-

ռավարութիւնը կազմակերպուած ըլլալով, անհրաժեշտ է բոլոր դործերու համար դիմել նոր կառավարութեան յանձնախումբերուն, քաղաքի և շրջակայքի մէջ բնականոն վիճակ ստեղծելու համար:

Ներկայ պատահանաւոր օրերուն մէջ հայ ժողովուրդը միայն մէկ նշանաբան պիտի ունենայ — համախմբուիլ ամբողջ եռանդով կառավարութեան շուրջը, վերակազմակերպելու համար կեանքը քաղաքի և ամբողջ շրջանի մէջ, արժանի լինելու հաժար քառորդ դարէ աւելի մղուած պայքարին մէջ ինկած հերոսներու յոյսերուն և յիշատակին ու միշտ բարձր պահելու համար հայ ազգի կուլտուրական պաշտօնի գիտակցութիւնը Փոքր Ասիոյ այս ծայրագաւառին մէջ:

Ուուս գեներալը մեր այս յոյսերու լիակատար գիտակցութեամբ էր, որ հայ ժողովուրդի և իմ հանդէպ ցոյց տուաւ այդ մեծ վստահութիւնը:

Քալաքացիներ, ձեզ կը մնայ մեր այդ յաւակնութեանց և յոյսերուն ընդառաջ գացող յաղթական քանակի և գեներալի վըստահութիւնը բացարձակապէս արդարացնել և աւելի լաւագոյնին արժանի և պատրաստ գտնուիլ:

Վանի շրջանի կառավարիչ
ԱՐԱՄ»

1915, Մայիս 8, Վան-Այգեստան

Զ.

ԱՐԱՄԻ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

Ստանձնելով վանի կառավարիչի պաշտօնը, իր կազմակերպչական հոյակապ տաղանդով, ընդամէնը մէկ քանի օրերու մէջ, Արամ կրցաւ ոչինչէն, «քաոսէն ու աւերածութիւնէն» քաղին իրական ու լայն առումով ժողովրդական-վերաշինական կալվարութիւն մը ստեղծել, ստեղծագործական աշխատանի լծել վա-

նեցի, պատրաստի թէ կովկասահայ քոլոր կենսունակ ոյժերը և օրէ օր, ժամէ ժամ ամրապնդել կառավարութեան հիմերը և դարձնել զայն ոչ միայն վանի, այլեւ համայն հայ ժողովուրդի ազատ ջինն պետական կեանքի յենակը։

Հակառակ իր կարճատեւ, ընդամէնը 70 օրեայ գոյութեան, Արամի կառավարութիւնը, իր ստեղծագործական-կազմակերպչական թափով նոյնպէս պատմական աննախընթաց երեւոյթ մըն է մեր պատմութեան մէջ։

Առաջին իսկ օրերուն կազմուեցան կառավարական հետեւեալ հիմնարկութիւնները.—

1. Նահանգային Վարչութիւն, որ վասպուրականի գլխաւոր գործադիր մարմինն էր։ Նահանգային վարչութեան կ'անդամակցէին.— Արամ՝ նահանգապետ. Սիրական Տիգրանեան՝ փոխ-նահանգապետ. Պարոյր Լեւոնեան՝ նահանգապետի օգնական. Արտաշես Դարբինեան՝ դիւանապետ. կարապետ Աճէմեան՝ հաշուակալ. Տիգրան Թէրլէմէզեան՝ գանձապահ և Օն. Մխիթարեան՝ քարտուղար։

2. Տնտեսական Մարմին, 3. Դաղաքական Վարչութիւն, 4. Կրթական Տեսչութիւն, 5. Երկրագործական Մարմին, 6. Առեւտրական Մարմին, 7. Առեւտրական Մարմին, 8. Դատաստղջապահական Մարմին, 9. Ոստիկանական Տեսչութիւն և 10. Նահանգային խորհուրդ՝ կրկին Արամի նախագահութեան տակ և վերոյիշեալ բոլոր վարչութիւններու նախագահներու մասնակցութեամբ, որ կը կարգադրէր վասպուրականի հողային, կրթական, ոստիկանական, առեւտրականի ապահովութեան, հարկային և այլ խնդիրները և օրէնսդիր գերագոյն մարմինը կը հանդիսանար։

Կառավարական այս մարմիններուն կը մասնակցէին վանի և Կովկասի լաւագոյն մտաւորականները, գործիչները և նախկին պետական պաշտօնեաները, ինչպէս օրինակ Արմենակ Սարգիսեան, Գէորգ Զիդէչեան, Պետրոս Մոզեան, Յակոբ Տէր Յակոբեան, պրոֆ. Մ.թ. Մինասեան, Եղիազար Ռշտունի, Մարտ. Նալբանդեան, Դաւիթ Փափազեան, Մամբրէ Մկրեան, բժ. Արտաշես Բարթեւեան, Հրանդ Գալիկեան, Ղեւոնդ Խանջեան և կարգ մը վանեցի անուանի վաճառականներ։

Արագօրէն կազմակերպուեցան նաեւ մերձակայ և հեռաւոր գաւառները, ուր հաստատուելու գնաց վան թափուած գաղթա-

կանութիւնը և ուր հայ մարտիկն ու յեղափոխական գործիչը՝ ազատագրական պայքարին զուգընթաց՝ կը լծուէին պետական շինարարութեան գործին: Այսպէս, օրինակ, կազմակերպուեցան հետեւեալ 14 գաւառապետութիւնները՝ Շատախ, Գաւաշ, Արճէշ, Ալջաւազ, Հայոց Ձոր, Բերկրի, Արտամետ, Շահրաղի, Ալիւր, (Թիմար), Ջանիկ (Թիմար), Արճաճ, Խօշաբ, Մոկս և Նօրդուզ: Գաւառապետները նշանակուած էին նոյնպէս առանց կուսակցութեան խտրութեան, թէեւ անոնց մեծ մասը դաշնակցական անուն և հմայք ունեցող գաւառական գործիչներ էին, ինչպէս օրինակ Լեւոն Շաղոյեան, Շիրին Յակոբեան, Սամուէլ Մեսրոպեան, Նալբանդ Նշան, Յովհաննէս Արտամետցի, Աբէլ Աղաւնեան եւայլն:

Իւրաքանչիւր գաւառապետութիւն ունէր իր չրջանային տնտեսական, դատական, քաղաքապետական և ոստիկանական մարմինները: Շրջանային վարչութեան կից կազմուած էր առանձին փոքրիկ հիմնարկութիւն մը — գաւառային վարչութիւն անունով, որ կը վարէր գաւառապետութիւններու գործը: Գաւառական վարչութիւններու հետ միաժամանակ կազմակերպուեցաւ գաւառական ոստիկանութիւնը: Ամբողջ ոստիկանութեան թիւը կը հասնէր 360-ի, 40 տասնապետներով: Ոստիկանութեան կէս մասը հեծեալ էր:

Մինչ կառավարութիւնը օրէ օր կուժովնար և ընդհանուր հեղինակութիւն և վստահութիւն ձեռք կը բերէր, Կովկասէն և նոյնիսկ հեռաւոր Ռուսաստանի հայ գաղութներէն Սրտի և կառավարութեան անունով կը ստացուէին խոշոր նուիրատուութիւններ: Կովկասեան բոլոր ազգային հասարակական կազմակերպութիւնները իրենց յոյսի աստղը կը համարէին Վանն ու Վանի մանուկ կառավարութիւնը: Տակաւ կը փրթէր յորձանքը կամաւորական գունդերու և մէկ երկու չաթաթներու մէջ, Վան կը հասնէին Դրօշէն ղատ Վարդան, Բեռի, Համազասպ, Սեպուհ... Ինչ մը ուշ, բայց Վան կը մտնէր նաեւ Անդրանիկ, որուն ի պատիւ Արտամ և Վանեցիներ շքեղ թէյասեղան մը կազմակերպեցին Այդեստանի գեղեցիկ այգիներէն մէկուն մէջ:

Օրեր ետք Վան կը մտնէր նաեւ Վասպուրականի և հայութեան ընդհանուր թշնամին Դիլիջանի տակ ջարդուփշուր ընող մեծ և. ծերունի ռազմիկը — զօրավար Նազարբէկեան: Այցելելով

և ձանձրանալով Արամին, ան երջանկութենէ խոնաւած աչքերով թոթովեց... «Տեսնելով ձեզ, ձեր երկիրը և մեր ժողովուրդը, ես հպարտ եմ որ հայ եմ»...

Վան կը լեցուէր մանաւանդ կովկասահայ լաւագոյն մտաւորականութիւնը։ Հոս ու անաղմուկ Վան կը մտնէր Դաշնակցութեան հոյակապ գլուխը — Ռոստոմը։ Կուգային նաեւ անոր արժանաւոր ընկերներն ու գործակիցները, որոնք ապագային Անկախ Հայաստանի մեծագոյն գործիչները պիտի ըլլային — Համօ Օհանջանեան, Ս. Վրացեան, Ն. Ադբալեան, Սարգիս Արարատեան և այնքան ուրիշներ։

Մտաւորական այդ ընտրանիին մէջ էր նաեւ Վանի երկրորդ Արամը — Կոստի Համբարձումեան, որ այլեւս ընդմիշտ չկրցաւ բաժնուիլ իր սիրելի Վանէն և վաննեցիէն։ *)

Վան կուգային ոչ միայն յեղափոխական և մարտական գործիչներ, այլ և ամէն տեսի մտաւորականներ, ի շարս որոնց մեր նորագոյն ամէնէն մեծ բանաստեղծը՝ Յովհաննէս Թումանեան, որու գրիչը այս անդամ Աղթամարը պիտի երգէր նոր երանգով և հայ ժողովուրդի ըմբոստացումը՝ նոր չեշտերով...

Բայց աւելի ոգեւոր ու կենսունակ էր այդ օրերուն ինքը, վաննեցին։ Դարերու մոխիրներէն յարութիւն առած փիւնիկը կերդէր իր սրբազան արեւափայլը։ Ազատագրուած դարերու տուրկական չղթաներէն, պարտութեան մատնած իր պատմական թշնամին, ձեռք մեկնած Կովկասի իր հարազատներուն, ճեղքած և մխացուցած Կովկասը Հայաստանէն բաժնող քաղաքական-աշխարհագրական սահմանագիծը, լեցուած խորը հաւատքով և վստահութեամբ դէպի իր աւելի լուսաւոր ապագան, վաննեցին, նուիրուած էր, բուռն ամենալայն առումով, հոգեւոր-քաղաքակրթական ստեղծագործ, ազատ ու ինքնուրոյն կեանքի մը հիմնաւորման։

Ժողովրդական այս բոլոր ստեղծագործական ճիգերուն, վերածնութեան նոր չրջանի և հայկական առաջին փոքրիկ կառավարութեան ոգին ու յենարանը, ինչպէս միշտ, Հ. Յ. Դաշնակ-

---

*) Վասպուրականի վերջին նահանջին, 1918ի գարնան. կ. Համբարձումեան նահատակի լուսապսակ ընդունեց Գարսկաստանի մէջ, Սային կալայի մօտ։

ցուբխեանն էր, իր կեդրոնական և գաւառական մարմիններով, իր լայն և կազմակերպուած գանգուածներով, իր անձնուրաց հաբիւրաւոր գործիչներով և իր արժանաւոր ղեկավար Արամով։

Վասպուրականի կամ Արամի 70 օրեայ կառավարութիւնը՝ հակառակ իր եղերական վախճանին, մեր նորագոյն պատմութեան ամէնէն չքնդ մէկ էջն էր, լի անսահման կարելիութիւններով։ Վայրկեան մը՝ երբ Հայաստանի պատմական մէկ օրօրանին—Վասպուրականի մէջ, հայ ցեղի մէկ հատուածը կրցաւ խորտակել իր թշնամին, տիրանալ իր երկրին, աղատութիւն խլել հզօր ուսքանակէն և ընդունակ ու արժանի ըլլալ ազատ ու անկախ կեանքի...

ԳԱՂԹԸ

Յունիս 18ին, անկախ վանեցոց և իր կառավարութեան կամքէն և հակառակ ատոր վճռական որոշումներուն, ուսս բանակի հրամանատարութիւնը կտրուկ կերպով հրահանգեց գաղթեցընել վասպուրականի հայութիւնը, մերժեց կառավարութեան և կամաւորական գունդերու հրամանատարութեան դիմումը՝ ազատ թողնելու որ կամաւորները վան մնան, մերժեց նոյնիսկ մէկ քանի ինդանօթ տրամադրել նորէն պաշտպանուիլ ցանկացող վանեցի երիտասարդութեան։

Այս բոլորին հակառակ՝ ուսս հզօր բանակը հակայական տարածութեան վրայ սկսաւ այրել ջինուորական մթերքներու պահեստները և նահանջել Մանազկերտ-Ախլաթ-Ալճաւազ-Արճէշ-Դատուան՝ Սարիղամաշ-Վան դծերու վրայ։ Միայն երեք օր ժամանակ կար Եւրկրին կէրճը անցնելու, այլապէս վասպուրականի 200,000ի հասնող հայութիւնը պիտի իյնար նոր ծուղակի մէջ և նորէն երես երեսի իր թշնամիի դէմ։

Արամն ու վանեցին ըրին բոլոր հնարաւորը խուսափելու այդ ահաւոր, դաւադիր հարուածէն, զոր կը հասցնէր այս անգամ

ռուսական բանակի գլխաւոր հրամանատարութիւնը, բայց բոլոր դիմումներն ու միջոցները մնացին ապարդիւն: Հասաւ ճակատագրական վայրկեանը և Վասպուրականի հերոսական ժողովուրդը ստիպուած եղաւ անողոք նահանջի ճամբան բռնել:

Ինչքան ատեն որ 200 վերստ տօթակէզ, անջրդի ճամբաներու վրայ. յոգնած, քաղցած, ծարաւ, լքուած, Վասպուրականի ժողովուրդը տասնեակ հազարաւոր զոհեր տուաւ Եփրկրի աբիւնուտ կիրճին մէջ՝ քրդական յարձակումներուն, Իգդիրի, Էջմիածնի, Երեւանի մէջ՝ քաղցի և տարափոխիկ հիւանդութիւններուն:

Իզաւ ժողովրդը, սև վարագոյրը Վասպուրականի պատմութեան վրայ և ոչ մէկ կասկած՝ որ այդ մեծագոյն դատաստութիւնը նիւթուեցաւ և յաղողապէս իրագործուեցաւ ռուս կառավարութեան ոճրագործ մէկ քաղաքականութեամբ: Քաղաքականութիւն մը, որ տակաւին Լօսանովի օրերէն իր չնական նշանաբանն ուներ — Հայաստանը առանց հայերու... Աւտր ամէնէն անհերքելի փաստն այն է, որ մինչդեռ Ջանիկի ճանապարհով ռուս զօրքը կը «նահանջէր», Խոշաբի ճանապարհով, ընդհակառակը, ընդառաջէնը երկու or եսք, նոյն բանակի մէկ ուրիշ թեւը կը մտնէր վան:

Բայց ոչ ռուս կառավարութեան պատմական մեծ դաւը և ոչ ալ Գաղթը իր տոկուններով չկրցան ընդմիշտ մարել հայրենի օճախի կարօտը և հայրենի երկիրը տիրելու և վերաշինելու անհուն տենչը Վասպուրականի մեծ ժողովուրդին մէջ: Հակառակ բազմաթիւ փորձութիւններուն և տոկուններուն, հակառակ ռուս բանակի ակնյայտնի, պաշտօնական թէ անպաշտօն արդելքներուն, հակառակ կամաւորական գունդերու քայքայումին և, վերջին չրջանին, ռուս. զօրքի Էնվիենան նշանաբանի տակ դէպի տուն անասնական խուճապին, Վասպուրականի հայութիւնը տասնեակ մը անգամ և տասնեակ հազարաւոր խումբերով խուժեց իր հայրենի երկիրը, վերաշինեց զայն, ծունկի իջաւ իր թանկագին աւերակներուն և խոպանացած արտերուն վրայ, մշակեց, ծաղկեցուց իր արտն ու այգին, հիմնեց իր ազգային մշակոյթը, իր դպրոցն ու գիւղատնտեսութիւնը, իր ընկերութիւններն ու հասարակական հիմնարկութիւնները. կազմակերպեց իր ազգային պաշտպանութիւնը, վերջին օրերուն, 918 թուի գարնան, կազմեց նոյնիսկ իր երկրորդ կառավարութիւնը, ունեցաւ նոյնիսկ իր ազգային դրամը...

Եւ, մինչև հիմա ալ, հակառակ հայ ցեղի և հայ հայրենիքի ամայած ափերի նոր և ափերի ծանր հարուածներուն, հակառակ բոլոր փորձութիւններուն և դժնդակ ճակատագրին, վասպուրականցի հայը, ցրուած Երեւանի, Միջագետքի, Սուրիոյ թէ Ամերիկայի մէջ, կ'ապրի ու կը չնչէ իր Ապրիլեան Հերոսամարտի և Աղատ Կառավարութեան արբշռան յիշատակներով, կ'ևրազէ իր գեղեցիկ ու պատմական վասպուրականը և, ուէ պարագայի տակ, պատրաստ է նորանոր զոհաբերութիւններու՝ նորէն նուաճելու և վերաշինելու իր ազատ հայրենիքը...

Ը.

ՎԵՐՋԱԲԱՆԻ ՓՈԽԱՐԷՆ

Այս գրքի հրատարակութիւնը կը զուգադիպի Վանի Հերոսամարտի տասնեւհինգամեակին։ Տասնեւհինգամեակն է նաև հայութեան մեծագոյն սարսափներուն—Տարագրութեան և Սպանդին։

Տասնեւհինգ տարիներ անցան, հայ ժողովուրդի պատմական օրօրան վասպուրականը մնաց իր դահիճներուն ձեռքը՝ ափերակ ու անմարդաբնակ և անոր դարաւոր բնիկ, հարազատ, ուաղանդաւոր ժողովուրդը ցրիւ եկաւ աշխարհի չորս ծագերուն վրայ։ Բախտաւոր չեղան նաեւ հայութեան վերապրող միւս հատուածները։ Ամբողջ արեւմտեան Հայաստանը այսօր ամայի է, իսկ Հայաստանի երքեմնի ազատ ու անկախ Հանրապետութիւնը, կորնցուցած իր մեծագոյն մասը և կծկուած ափ մը հողի վրայ՝ հարկադրական սուկութեան մը մէջ՝ կը հեծէ ռուսական բոլշեւիզմի անողոք լուծին տակ։

Վերջին տասնեւհինգամեակի ընթացքին նոր սարսափներ և նոր արեւներ ճաշակած հայութիւնը, սակայն, արբշռան աւանդի մը պէս պիտի պահէ ու կը պահէ յիշատակը Վանի և Վասպուրականի Հերոսամարտին, վասնզի այդ Հերոսամարտը հայ ցեղի դիմադրական կորովի, ռազմունակութեան և ստեղծագործական հանճարի ամէնէն չքեղ մէկ ցուցանիշն է։

Համառօտ լքումի և բնաջնջումի մէջ, քաղաքակիրթ աշխարհի կամայ թէ ակամայ մոռացութեան և պատմական թշնամիի անդնդախընթաց կատաղութեան դիմաց, Վասպուրականը եղաւ միակ վայրը բովանդակ Փոքր Ասիոյ մէջ, որ պատուով և քաջութեամբ մաքառեցաւ եւ ի վերջոյ յաղթեց, յաղթեց և փրկուեցաւ՝ չդաժնելով Կարինի, Տարօնի, Խարբերդի, Տիգրանակերտի,

Սեւ Ծովեան շրջանի բոլոր քաղաքներու հայութեան եղերական ճակատագիրը: Վանի Հերոսամարտը թրքական արիւնախում որկորէն փրկեց աւելի քան 200,000 թարմ և կենսունակ հայութիւն և, փոխադարձաբար, չա՜տ ծանր հարուած հասցուց մեր ցեղի ընդհանուր թշնամիին...

Հայկական յեղափոխական ազատամարտի տարիներու յաջող և հերոսական պայքարն ու դաստիարակութիւնը, առաջին անգամ ըլլալով վաստակականի մէջ կը ստեղծէր առնական սերունդ մը և ժողովուրդ մը, որ լիովին կը պահէր մեր յեղափոխութեան յոյսերը և հայոց ներկայ ու ապագայ պատմութեան առջև կը նուիրագործէր մեր յեղափոխական շարժման արդարութիւնը, իմաստութիւնը և անոր պատմական-քաղաքական անխուսափելի անհրաժեշտութիւնը: Առաջին անգամ ըլլալով ամբողջ ժողովուրդ մը կը փարէր յեղափոխական ղէնքին, տարբերութեան ու համակերպութեան փոխարէն կ'ընտրէր յեղափոխական կռիւի ճանապարհը և իր ճակատը կը պահէր յաղթութեան և ազատութեան արեւով...

Առաջին անգամ ըլլալով ամբողջ ժողովուրդ մը հաւերաժ խութեան աննախընթաց և այնքա՜ն երազական դաս մը կուտար մեր ներկայ և վաղուայ սերունդներուն: Համերաշխութիւն մը, երբ բոլոր կիրքերը կը սանձահարուէին, բոլոր կողմնակցութիւնները կը մուննային իրենց մասնաւոր շահերն ու հաշիւները, բոլոր անձնական ցանկութիւնները տեղի կուտային ընդհանուրի շահին և կամքին առջև: Եւ այդ ընդհանուրը ուրիշ բան մը չէր, եթէ ոչ ցեղին ֆիզիքական և հոգեւոր ազատութիւնը ժխայն:

Առաջին անգամ ըլլալով, այնքա՜ն տիրականօրէն, համագործակցութեան կենսական հրամայականը իր հզօր ու կենսագործ թեւերուն տակ կ'առնէր ամբողջ ժողովուրդ մը, իր բոլոր դասերով ու դասակարգերով, կին ու աղջիկ, ծեր ու մանուկ, և կը մղէր զանոնք հաւասարական, կազմակերպուած, ստեղծագործական, դիմադրական աշխատանքի, պիտակցական զոհաբերութեան և անօրինակ քաջագործութիւններու:

Զոհաբերութիւն և քաջագործութիւն: Եւ միայն անհատներ ու թ վերուստ ընտրուած հերոսներ չէին, որ ընդունած էին լուսապսակը քաջութեան և զոհաբերութեան աստուածներէն:

Միայն վառմնանը չէր, որ գիտակցաբար կ'ներթար ներբակալուե-
լու՝ միայն իշխանն ու իր երևք ընկերները չէին, որոնք հաշ-
տութեան ճամբուն վրայ զոհուելու կը դիմէին. միայն նաշխաուն-
եան մը չէր, որ կ'ընդունէր թրքական առաջին գնդակը՝ միայն
Այազեաններ, Բէրբէրեաններ, Բօռօզանճեաններ և. ուրիշ հարիւ-
րաւորներ չէին, որ կը զոհաբերէին իրենց թանկագին, երիտա-
սարդ կեանքերը Այգեստանի, Ֆաղաքի, Հայոց Ձորի, Թխաբի,
Փեսանդաշտի, Շատախի մէջ. միայն Շիրինները չէին, որ
գիտակցաբար ու անվրդով կը զոհաբերէին իրենց հնամենի ըն-
տանիքն ու գերդաստանը, իրենց կանայքն ու երախաները. այլ
և աստուածային ու ինքնակամ զոհաբերութեան մը նուիրուած
էր ամբողջ ժողովուրդ մը, իր բոլոր խաւերով, իր հազարեակ
մը մարտիկներով, որոնք ամբողջ երեսուն օր բաց աչքերով չո-
չափեցին ժահը. իր ամրաչէն բանուորներով, որոնք կեանքի
գնով արհամարհեցին թշնամիի հազարաւոր ռումբերը. իր տաս-
նամեայ պատանիներով, որոնք թշնամու ռումբերը և գնդակնե-
րը հաւաքեցին վառօդ գտնելու յոյսով. իր դպրոցական պատա-
նիներով, որոնք դիրքերն ու վիրակապերը նախընտրեցին գրչէ
ու գրասեղանէ. իր աղջիկներով ու կիներով, որոնք սրբեցին
դաղթական հարազատի արցունքը և կապեցին հարազատ եղբօր
վէրքերը. իր ձանօթ թէ անձանօթ արհեստաւորներով, վար-
պետներով, ուսուցիչներով, մտաւորականներով, որոնք կօշիկ
ու հագուստ, հաց ու մթերք, ղէնք ու վառօդ, փամփուշտ ու
պատգարակ, սուրհանդակ ու ամրաչէն բանուոր հասցուցին հայ
մարտիկներուն՝ որոնք խրամներ չինեցին և մարտկոցներ կա-
ռուցին, թնդանօթ ձուլեցին և վառօդ ստեղծեցին, ականներ
փորեցին և հրդեհումներ զեկավարեցին, օդնութեան գործ կազ-
մակերպեցին և տասնեակ հազարաւոր կեանքեր փրկեցին և, վեր-
ջապէս, յեղափոխական ու պատմական ժամանակաշրջանի մը յա-
ւուրս կառավարական ինքնատիպ մեքենայ մը վարեցին:

Ֆաջեր և հերոսներ — բայց բաղմաթիւ են անոնք. Անհնա-
րին է նոյնիսկ անոնց անուններու պարզ թուարրումը: Գրիգոր
Բուլղարացի*) յեղափոխական հի՛ն գործիչ մը. դաւադրական աշ-
խատանքներու և կառավարել անձնուրացութեան,

*) Նիւթական ծանր զրկանքներու մէջ մեռաւ Պոլիս, 1922ին.

ու համեստութեան աքանչելի տիպար մը, Ոգին՝ Այգեստանի մարտական գործին, Շիրին Յակոբեան՝ գիւղացի, անձնազոհութեան պատկառելի մարտիկ մը, անձնական քաջութիւն և կազմակերպչական անվիճելի տաղանդ. իր գիւղացիութեան պատասխան հրեչտակը՝ վանի կռիւներէն առաջ, կռիւներու ընթացքին և անկէ յետոյ, մինչև իր մահը: Կայծակ Առաքել*), դասական հայդուկ՝ իր ամբողջ էութեամբ և տարիներու արժանաւոր գինակիցը Անդրանիկի, Սեպուհի և Տարօնի առիւծներուն, վանի մարտիկներու ոգեւորութիւնը՝ ամբողջ Հերոսամարտի ընթացքին: Արմենակ Եկարեան **) քաջ՝ անձնապէս, փորձուած ռազմիկ մը, յարգուած իր կուսակիցներէն և հաւասարակշռուած՝ իբրև Զինուորական Մարմնի անդամ: Ալէս Պարսամեան՝ վանի յեղափոխական գործի ուխտուած ռազմիկը, լուռ և համեստ, բայց իր վագրի սրտին վրայ ընդունած թրքական ամեհի գրոհները. բարոյական կատարելութիւն մը՝ իբրև մարդ և իբրև յեղափոխական: Փանոս Թէրլէմէզեան՝ հայ տաղանդաւոր նկարիչը, որ վրձինի փոխարէն վերցուցած էր հրացանը և ստոյիկեան արհամարհանքով կը հեգնէր մահն ու թշնամին: Փանոս Ժամկոչեան՝ արհեստաւոր, Սահակ Բէյլի և իր ամբողջ շրջանի անզուգական գործակիցը: Նազարէթ Պուռնութեան՝ առեւտրական, բայց անձնական քաջութեան տէր մարդ մը, հայրենասէր, միշտ վտանգաւոր դիրքերու մէջ: Կարապետ Շաուխեան՝ արհեստաւոր, Սահակ Բէյլի և իր ամբողջ շրջանի անզուգական զեկավարը, յանդուգն՝ բայց շրջահայեաց, կատաղի՝ բայց կարգապահ, վանի մարտական աւերուընդի ամէնէն սիրուած դէմքերէն մէկը: Մելիքսէթ Էյնաթեան՝ կիրթ ու խիզախ միաժամանակ, միշտ զոհաբերութեան պատրաստ, ռազմունակ հոգի և Յանկոյանների շրջանի բոլոր գրոհներու անմիջական մասնակից: Նշան Ժամագործեան՝ պաղարիւն, զգաստ, սրատես և հնարամիտ՝ ամբողջ կռիւներու ժամանակ: Դային՝ ճարտար ու համեստ, Նշանի անզուգական գործակիցը: Նազարէթ Պուռնութեան՝ առեւտրական, բայց անձնական քաջութեան տէր մարդ մը, հայրենասէր, միշտ վտանգաւոր դիրքերու մէջ: Կարապետ Շաուխեան՝ կենսուրախ, ճարպիկ բնաւորութիւն մը, որ դիտցաւ միշտ արհամարհել մահը: Նալբանդ Նշան, հին յեղափոխական՝ պարզ արհեստաւորի մը արուեստին տակ. վարպետութեամբ զինակապարեց իր շրջանի բազմաթիւ դիրքերու կռիւները: Ռուբէն Իսրեց իր շրջանի բազմաթիւ դիրքերու կռիւները:

*) Երկարատեւ հիւանդութենէ մը ետք մեռաւ կամարլուի մէջ (Երեւան) 1919ին:

**) Ասկէ մէկ քանի տարի առաջ մեռաւ տարագիրի դառն պայմաններու մէջ, Եգիպտոս:

բայէլեան՝ արհեստաւոր, երիտ. ժամանակ վարեց Սահակ բէյի դերքի կոիւնները և անձնական քաջութեան օրինակ հանդիսացաւ շատերու, վաղարշակ Շիրվանեան՝ ճարպիկ ու յանդուգն երիտասարդ մը, որ յաճախ հրաշքներ գործեց։ Եւ դեռ քանի՛ քանի՛ անուններ, որոնց անուններու յիշատակումը էջեր պիտի լեցնէր և որոնք սակայն, լռիկ ու համեստ, ամէնօրեայ քաջութեամբ ու զոհաբերութեամբ՝ չքեղ ու դիւթական, յարատեւ ու յաղթական դարձուցին Վանի Հերոսամարտը։

Եւ այս բոլոր յայտնի ու անյայտ հերոսներու, հազարեակ մը մարտիկներու, մարտական ու ստեղծագործական բոլոր կազմակերպութիւններու, Վանի ամբողջ ժողովուրդի դիմադրական օրհասական ահեղ պայքարի զեկավարը եղաւ Արամը իր բարոյական չունչով, իր անվիճելի հեղինակութեամբ, իր քաղաքական-յեղափոխական-հասարակական հարուստ անցեալով, իր կազմակերպչական ինքնատիպ տաղանդով, իր հոյակապ կամքով, մարդկային հոգիները դիւթելու, զեկավարելու քայտառիկ հոգեկան ուժով, իր կանխատես հոգով, իր ամէնօրեայ ամէն ժամեայ լարուած սեղեղով և սրտով։

Արամի զեկավարութեան տակ էր և Հ. Յ. Դաշնակցութեան տասնեակ տարիներու յեղափոխական կուռք դաստիարակութեամբ անուելով էր, որ Վանի հայութիւնը կերտեց իր Ապրիլեան դիւթական Հերոսամարտը։ Եւ, եթէ քաջութեան և հերոսութեան ստորագելին զոհաբերութիւնն է, խիզախութիւնը, ճարպիկութիւնը և կամաւոր ու գիտակից յանձնառութիւնն է մահուան՝ յանուն ընդհանուրի և գաղափարի — ապա կարելի է, առանց չափազանցութեան և անկեղծօրէն յայտարարել, թէ վանեցին իր հաւաքականութեան և ամբողջութեան մէջ հերոս էր պատմական այդ երեսուն օրերուն։ Աւելին, վանեցին հայ ցեղի ստեղծագործական, դիմադրական և ազգմական ոգիի իրական մարմնացումն էր։

Վկայ՝ իր Հերոսամարտը յաղթական վախճանով և հայկական առաջին ազատութեամբ, որ ստրկական դարերու, իր ժամանակի մէկ միլիոն նահատակներու և ամայացած Հայաստանի ազատ ֆօնին վրայ կը կանգնի իբրեւ արքազան ներշնչարան՝ ներկայ և գալոց սերունդներուն համար։,.

(Վ Ե Ր Ջ)

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

		էջ
Երկու խօսք	. . . . .	Գ. ՆԺԴԵՀ	3
***	. . . . .	ՕՆ. Մ.	7

1.

ԿԱՑՈՒԹԻՒՆԸ ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ՄԷՋ

1914 Սեպտ. — 1915 Ապրիլ 7

Ա.	Հայ Թրեակաւ Յարաբերութիւնները	11
Բ.	Քանի մը Փաստեր	18
Գ.	Ա. Վռամեանի Յիշատակագիրը	26
Դ.	Մեծագոյն Դաւը	34
Ե.	Նախօրեակը	47

2.

ՇԵՐՈՍԱՄԱՐՏԸ

(1915 Ապրիլ 7 — 1915 Մայիս 3)

Ա.	Առաջին օրը	69
Բ.	Երկրորդ եւ Երրորդ Օրերը	83
Գ.	Ապրիլ 10—12	96
Դ.	Ապրիլ 13—15	101
Ե.	Ստեղծագործական եւ հաւերային աշխատանքներ	107
Զ.	Կռիւները երջանկայ գաւառներուն վրէ . .	115
Է.	Սուլի ուրուականը	132
Ը.	Երկրորդ Տաճօրեակը	135
Թ.	Շուռանցի եւ Վարագլի կռիւները	153
Ժ.	Նամակներ եւ Փաստաթուղթեր	163

3.

ԵՐՐՈՐԴ ՏԱՃՆՕՐԵԱԿԸ ԵՒ ՅԱՂԹԱԿԱՆ ՎԱԽՃԱՆԸ

Ապրիլ 26—Մայիս 5

Ա.	Ապրիլ 28 — Մայիս 1	179
Բ.	Այգեստանի Դիրքերը	189
Գ.	Վերջին Օրը	199
Դ.	Սրբազան խնճութեան օրերը	204
Ե.	Կամաւորներու Մուտքը	210
Զ.	Արամի կառավարութիւնը	216
Է.	Գաղթը	220
Ը.	Վերջաբանի փոխարէն	223

ЗАКРЫТО ... ХРАНЕНИЕ ... ЗАПАСНИК ... АРМ. ССР